

HADTÖRTÉNELEM MINDENKINEK

A hadviselés minden társadalom egyik legősibb tevékenysége.

Az Aquila hadtörténeli sorozatának mottója: mutasd a háborút, megmondom, ki vagy!

William J. Spahr SZTÁLIN HADVEZÉREI

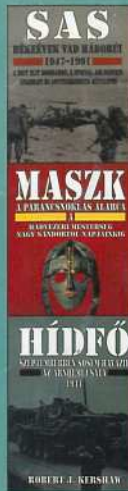
A szovjet vezérkar, 1917–1945
Ára: 1490 Ft

Stephen E. Ambrose D-NAP

1944. június 6.
A partraszállás hiteles története
Ára: 2390 Ft

John Kilbracken KARDHAL

Brit anyahajók és pilóták
a II. világháborúban,
1939–1945
Ára: 1490 Ft

Anthony Kemp SAS

Békeévek vad háborúja, 1947–1991
A brit elit kommandó, a Special Air Service gyarmati és antiterrorista műveletei
Ára: 1490 Ft

John Keegan MASZK

A parancsnoklás álarcá - A hadvezérei mesterség Nagy Sándortól napjainkig
Ára: 1490 Ft

Robert J. Kershaw HÍDFŐ

Szeptemberben sosem havazik
Az arnemi csata, 1944
Ára: 1980 Ft

AQUILA KIADÓ

A könyvek megrendelhetők Antal Zita ügyintézőnél.
4029 Debrecen, Csapó u. 54. Tel.: (52) 420-270

A magyar könyvklub[®] ajánlata

Ha Ön a jelen **kuponnal február 1-ig** Magyar Könyvklub-tól vásárolja meg az atlaszt, akár már klubtag, akár most szeretne belépni **1.000 forint kedvezményt kap**. Amennyiben nem akar a klub tagja lenni, teljes áron (8.990 forintért) akkor is megvásárolhatja az atlaszt.

Örök értékű ajándék!

MEGRENDÉLŐLAP

RUB

Igen, megrendelem a VILÁGATLASZ-t példányban.

Még nem vagyok a Magyar Könyvklub tagja, ezután szeretnék belépni. Már klubtag vagyok

A könyvet utánvétellel hamarosan elküldjük, amelyre minőségi és szállítási garanciát vállalunk. Kérjük, hogy a megrendelőlapot nyomtatott betűkkel kitöltve, felbélyegzett borítékban szíveskedjen feladni, vagy könyvesboltunkban leadni vásárláskor. Fénymásolatot is elfogadunk.

Címünk: **magyar könyvklub** „RUBICON” 1546 BUDAPEST

Név: _____ Szül.év: _____ Férfi: Nő:

Helység: _____ Irányítószám: _____

Utca, ltp., hsz.: _____ Telefon: _____

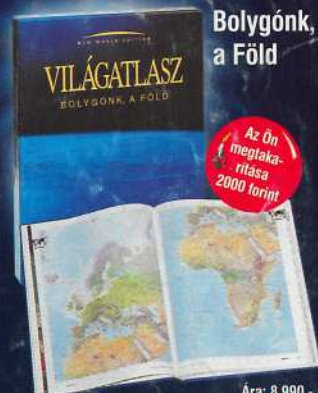
Aláírás: _____ Dátum: _____

Tagsági szám: _____

(Kiskorúaknál a gondviselő aláírása szükséges.) Hozzájárulok ehhez, hogy adataim nyilvántartásá és várom más, Önökkel kapcsolatban álló ötegek ajánlatai is. Ha erre nem tart igényt, kérjük, jelezze közönségszolgálatunkon.

Közönségszolgálati telefon: (06-1) 2-144-144. Megrendelését faxon is feladhatja: (06-1) 2-144-400.
Könyvesboltjaink: Budapest, VI. Anker köz 2-4., Déli pu kerengő, XIII. Árboc u. 6., az Arpád Centerben.
Vidéken: Miskolc, I. Bajcsy - Zsilinszky út 16, Debrecen, Plac u. 45., Szeged, Szentháromság utca 13., Pécs, Király utca 76., Búza téri Áruházi Üzletház, Győr, Szabadsajtó u. 7., Füzesabony, Arany János út 14. Mandala Könyvesbolt.

VILÁGATLASZ

Bolygók,
a Föld

Az Ön
meglak-
ritása
2000 forint

Ára: 8.990,-

Klubtagoknak: 7.990,- Kuponnal: **6.990,-**

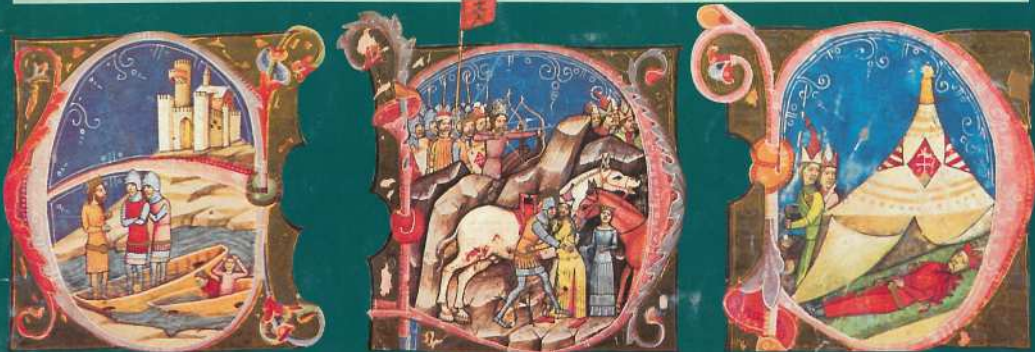
Rendkívüli részletességgel mutatja be a világot. A térképek komputeres technikák alkalmazásával készültek. A műholdról készített fotók a legújabb adatokkal egészítik ki a bolygónkról alkotott képet. Az atlasz különleges kartográfiai papíron készült, kemény borítással és praktikus kemény tokkal, így hosszú ideig szolgálhatja a családot.

ÁRA: 268 Ft

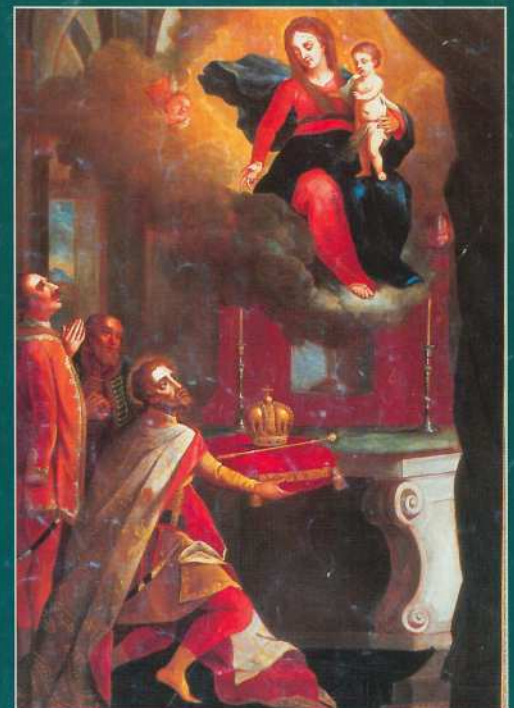
TÖRTÉNELMI FOLYÓIRAT

1998/9-10

RUBICON

MAGYAR KÖZÉPKOR

• A Petőfi Kör vitái (I. Két közgazdasági vita, II. Filozófusvita, III. Történelemszűz, IV. Partizántalálkozó – sajtóvita, V. Gazdasági vezetés – műszaki fejlesztés – Kertmagyarország? VI. Pedagógusvita, VII. Iparművészet – orvosvita)
 • Bak M. János, Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János: Az 1956-os magyar forradalom Reform – felkelés – szabadságharc – megtorlás (1991)
 • Ungváry Rudolf: Utána néma csend. A miskolci egyetem 1956-os diákkarparlamentjének története (1991)
 • Évkönyv I. 1992 (1992)
 • Évkönyv II. 1993 (1993)
 • Évkönyv III. 1994 (1994)
 • Évkönyv IV. 1995 (1995)
 • Évkönyv V. 1996/1997 (1997)
 • Évkönyv VI. 1998 (1998)

A kiadványok megrendelhetők:

1956-OS INTÉZET

1074 Budapest, Dohány u. 74.
 Telefon: 322 4026
 fax: 322 3084
 Internet: www.rev.iif.hu
 E-mail: rev13199@helka.iif.hu

• Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os forradalom előzményei, alakulása és utóélete címmel 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozási jegyzőkönyve (1992)
 • A vidék forradalma. Az 1991. október 22-én Debrecenben rendezett konferencia előadásai (1992)
 • Szemle. Válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából (1992)
 • Várallyai Gyula: „Tanulmányúton”. Az emigráns magyar diákmozgalom 1956 után (1992)
 • Zimándi Pius: A forradalom éve. Krónika 1956-ból (1992)

AZ INTÉZET KIADVÁNYAI

• „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról (1993)
 • „Az 1956-os magyar forradalom helye a szovjet kommunista rendszer összeomlásában”. Az 1991. június 13–15-én Budapesten rendezett nemzetközi konferencia jegyzőkönyve (1993)
 • 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban (1993)
 • Eörsi László: A Tűzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban (1993)
 • „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni”. Válogatás 1956-os munkásánazs-vezetők visszaemlékezéseiből (1993)
 • Tyelevicska Árpád: A bíboros és a katoná. Mindszenty József és Pállinkás-Pallavicini Antal a forradalomban (1994)
 • Woroszylski, Viktor: Magyarországi napló, 1956 (1994)
 • Pesti utca – 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből (1994)
 • Die Ungarische Revolution 1956. Reform – Aufstand – Vergeltung (1994)
 • Horváth Miklós: Maléter Pál (1995)
 • Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben (I. Országos Jelenkor-történeti Konferencia, Debrecen, 1994) (1995)
 • Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban (1995)
 • A fogoly Bibó István vallomása az 1956-os forradalomról (1996)
 • Békés Csaba: Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában (1996)
 • Döntés a Kremben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról (1996)
 • The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression, 1953–1963 (1996)
 • Rainer M. János: Nagy Imre Politikai életrajz. I. kötet. 1896–1953. (1996)
 • Budapesti Oral History Archivum 1981–1996 (1996)
 • Standeisky Éva: Az írók és a hatalom, 1956–1963 (1996)

• 1956 kézikönyve. I. kötet: Kronológia, II. kötet: Bibliográfia, III. kötet: Megtorlás és emlékezés (1996)
 • Rendőrségi napi jelentések. I. kötet: 1956. október 23.–december 12., 2. kötet: 1956. december 13.–december 31. (1996-97)
 • Egy francia diplomata a forradalomban. Guy Turbet-Delof 1956-os naplója (1996)
 • Tischer János: Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai (1996)
 • 1956-ról a rendszerváltás küszöbén (1996) Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből (1997)
 • Eörsi László: Ferencváros 1956.
 • A kerüllet fegyveres csoportjai (1997)
 • Beck Tibor–Germuska Pál: Forradalom a Bölcsészkaron (1997)
 • Andrzej Paczkowski: Fél évszázad Lengyelország történetéből. 1939–1989 (1997)
 • Boros Géza: Emlékművek '56-nak (1997)
 • Tanczos Gábor emlékkönyve (1997)
 • Csicséry-Rónay István–Cserenyey Géza: Konceptiók per a Független Kisgazdapárt szétesésére – 1947 (1998)
 • Kövér György: Losonczy Géza. 1917–1957 (1998)
 • A fordulat évei 1947–1949. Politika – képzőművészet – építészet (1998)
 • Molnár Miklós: Egy vereség diadala. A forradalom története (1998)
 • Az egykori állambiztonsági szervek és azok iratai Németországban és Magyarországon. Az 1997. október 8-ai konferencia jegyzőkönyve (1998)

VIDEOKAZETTA

TÜKÖRCSEREPÉK. MAGYARORSZÁG, 1956
 Rendezte: Vitéz Gábor szakértő; Hegedűs B. András operatőr; Rák József Gyártó: Fővárosi Oktatástechnikai Központ – Magyar Tudományos Média Műhely (Eredeti archiv felvételek a forradalomról) Budapest, 1996.

DIGITÁLIS TÖRTÉNELEM

AZ 1956-OS FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC TÖRTÉNETE AZ INTERNETEN

Az 1956-os Intézet az elmúlt években jelentős lépéseket tett egy komplex jelenkor-történeti tudományos intézménnyé való átalakulás irányában. Az intézet publikációi tematikailag és műfajilag is gazdagodtak. Az eddigieknél nagyobb teret kaptak a digitális kiadványok (internetes honlap, internetes tananyag, a készülő multimédia CD-ROM), amelyek segítségével a téma még sokoldalúbb és színesebb bemutatására nyílik lehetőség. Az 1998 tavaszán elkészült digitális történelem-tananyag elsősorban a középiskolások és az érdeklődő nagyközönség számára dolgozta fel Magyarország 1953–63 közötti történetét: az 1956-os forradalomhoz vezető utat, a forradalom és szabadságharcot, az ellenállást és a megtorlás eseményeit öt önálló részben. A fejezetek a téma teljes, részletes, közérthető kifejtését tartalmazzák. A főszöveget fényképek tagolják, színesítik. Egyes szavak (fontos személynevek, fogalmak, intézmények) „forrásoként” működnek: ezekre rákattintva behívható a kislexikon, amely a korszak legfontosabb szereplőinek – köztük külföldi politikusoknak – a rövid életrajzát, történelmi fogalmak magyarázatát, a korszak egyes intézményeinek rövid leírását tartalmazza. A főszövegben elhelyezett piktogramok kiegészítő, illusztráló, értelmező segédzövegeket kapcsolnak be: közel száz korabeli forrást, visszaemlékezéseket, ajánlott irodalmat, szakkönyveket vonatkozó részeit, statisztikai táblázatokat, térképeket és kronológiát.

www.sulinet.hu és www.rev.hu.

A forradalomhoz vezető út. Az 1956-os forradalom és szabadságharc. A forradalom és szabadságharc elfojtása. A hatalomlás. (1953–1963). Terjedelm: 120 o. + kislexikon + életrajzok + 1000 oldal dokumentum

KEDVES OLVASÓ!

A Rubicon történelmi folyóiratnak évente tíz száma jelenik meg, de a postai terjesztés egyenlensége miatt sok helyre nem, vagy csak igen kis példányszámban jut el. Szeretnénk lehetővé tenni, hogy a történelembarátok – bárhol az országban – hozzájuthassanak a történelmi ismeretterjesztés egyik legfontosabb és legérdekesebb eszközhöz. Akik a szerkesztőségénél egy évre előfizetnek, a Rubicon régi példányaiból kaphatnak meg ötöt teljesen ingyenesen, vagy rendkívül kedvezményes áron juthatnak a még kapható régi számokhoz.

ELŐFIZETÉSI AKCIÓ

Ajándékszámok!

Válasszon a következő két lehetőség közül!

1. Egyéves előfizetés 1999-re + ajándékszámok (csak a szerkesztőségénél előfizető új megrendelőknél!): 1980 Ft
 A megrendelőlapon megjelölt számok közül választhatja ötöt, melyeket az előfizetési díj befizetése után küldünk el Önnek.
2. Egyéves előfizetés 1999-re (1980 Ft) + 15 régi szám kedvezményes áron (1800 Ft), összesen: 3780 Ft. Ebben az esetben az előfizetett példányokon kívül 15 korábbi lapszámhoz juthat.

A szerkesztőségben megvásárolható példányok:

95/8	'56-os portrék
95/10	A személyiség szerepe a történelemben
96/4-5	Az államtörténet nagy állomásai
96/6	Bűn és büntetés
96/8-9	Győzelmes vereség, 1956
96/10	Magyar kormányfők
97/1	Horthy-korszak
97/2	Nagy európai békerendszerek
97/3-4	Titokzatos ókor
97/5-6	Európa
97/7	Fegyverek története
97/8	Államformák
97/9	Középkor
97/10	20. századi portrék
98/1	Kádár-korszak
98/2	1848–1849
98/3	A reformkor nagyjai: magyar szabadelművek
98/4-5	Mozgáster és kényszerpalya
98/6	A prostitúció története
98/7	Életmódtörténet
98/8	20. századi évfordulók: 1918, 1938, 1968
1. különszám	Szechenyi és Kossuth
2. különszám	Az erotika kultúrtörténete

Legyen Ön is megrendelőnk!
 „mert a történelem érdekes”

Megrendelőlap a 81. oldalon.

4. Tóth Endre: A Szent Korona
8. Zsoldos Attila: Trónörökös, trónviszályok az Árpád-korban
11. Tringli István: Központi hatalom és különkormányzat
15. Klaniczay Gábor: A magyar szentek kultusza a középkorban
22. Homonnai Sarolta: Csillagok közül támadt új csillag. Szent László
24. Kristó Gyula: Idegenek az Árpád-kori Magyarországon
29. Makk Ferenc: Az Árpádok külpolitikája
34. Szabados György: III. Béla király
36. Tóth Ildikó: A beregi egyezmény
38. Érszegi Géza: Írásbeliségünk korai emlékei. Kis magyar oklevéltan
45. Tóth Csaba: Pénzek, pénzverdek, pénzemberek
49. Almási Tibor: A második honalapító. IV. Béla király
51. Béli Gábor: Ingatlanszerződések a 13–14. században Magyarországon
54. Basics Beatrix: Történelmi festészet
56. Solymosi László: Adózás a középkori Magyarországon
59. Kófalvi Tamás: Kun László
61. Csukovits Enikő: A világi papság. Az egyháziak világi szerepe a középkori Magyarországon
65. Piti Ferenc: Károly Róbert
66. Bertényi Iván: Magyarország címere. Egy fogalom kialakulása
69. Engel Pál: Királyság és főnemesség a középkori Magyarországon
74. Tóth Sándor László: II. Lajos
76. Kubinyi András: A központi igazgatás a késő középkori Magyarországon

MELLÉKLET

1. Tringli István–Zsoldos Attila: Személynyegyűjtemény a magyar középkor tanulmányozásához nagy magyar történetírók munkáiból

Az illusztrációkat a Szabó Ervin Könyvtár, a Magyar Nemzeti Múzeum és az Esztergomi Prímási Levéltár bocsátotta rendelkezésünkre.

E számunk a SOROS ALAPÍTVÁNY, a NEMZETI KULTURÁLIS ALAP, valamint a MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM támogatásával készült.

CÍMVÁLTOZÁS!

Szerkesztőségünk címe megváltozott. Az új cím: 1161 Budapest, Sándor u. 60. Tel./fax: 403-5477

RUBICON TÖRTÉNELMI FOLYÓIRAT • MEGJELNIK ÉVENTE TÍZ SZÁM • IX. ÉVFOLYAM 83–84. SZÁM

Főszerkesztő: Rác Árpád
 Szerkesztőbizottság:
 Bácskai Vera, Hofer Tamás,
 Katus László, Király Béla,
 Litván György, Ormos Mária,
 Orosz István, Petekai Áron,
 R. Várkonyi Ágnes
 Szerkesztőség: Hermann Róbert, Kojanitz László, Mezey Barna, Németh György, Poór János, Rainer M. János, Tóth István György
 A szerkesztőség munkatársa: Miklósi László (Történelemtanárok Egylete)
 Olvasószerkesztő: Potensik Erika
 Képszerkesztő: Jalsovszky Katalin, Sándor Tibor, Basics Beatrix
 Fotó: Gottl Egon
 Korrektor: Tibai Tímea
 Tervezőszerkesztő: Czeizel Balázs

Kiadja a Rubicon-Ház Bt.
 Felelős kiadó: Rác Árpád
 A szerkesztőség címe: 1161 Budapest, Sándor u. 60.

Tel: 403-5477
 (de. 10 órától)

Nyomtatás: VESZPRÉMI NYOMDA RT. Felelős vezető: Erdős András vezérigazgató • Terjeszti a Hírker Rt., az NH Rt. és a Kiadói Kft. • Előfizetési díj egy évre 1980 Ft • Előfizethető a RUBICON-HÁZ Bt.-nél (csekkszám-laszám: OTP 11713005-20181992), valamint Budapesten a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóságán (XIII., Lehel u. 10/A, levélcím: HELP, Budapest 1900), illetve kerületi ügyfélszolgálati irodáiban, vidéken a postahivatalokban. • HU ISSN 0865-6347

A SZENT KORONA

800. december 25-én III. Leó pápa császárrá koronázta Károly frank királyt. Noha a császárok, királyok rangját már régóta a fejükön viselt szalag, diadém, sisak, különféle alakú fejdísz és korona jelezte, Nagy Károly koronázásától számítható az uralkodóvá avatás egyházi szertartásának kialakulása. A szertartási szövegek és cselekmények, a viselet, valamint a jelvények és átadásuk sorrendje országonként eltérőek voltak. Az ornátus a főpap öltözetét követte, a jelvények a jogar, az országalma, a kard, a lándzsa, a sisak, a gyűrű és a korona voltak. Az egyházi szertartás legfontosabb részét az uralkodó megkenése szentelt olajjal és a korona, ritkábban a sisak átadása jelentette.

Hányatott sorsú ereklye

A magyar király koronája szimbolikus jelentőségében és formájában különbözött mind a nyugat-, mind pedig a kelet-európai uralkodók koronáitól.

Hazánkban a király hatalmát egyedül a Szent Korona törvényesítette, és a képekkel díszített, felül zárt forma leginkább a keleti császárság koronáira emlékeztetett. A Szent Korona és a jelvények őrzéséről az Árpád-korban a székesfehérvári királyi bazilika órkano-nokja gondoskodott. Később a visegrádi vár falai között őrizték. 1446-tól az ország főne-meseiből választott korona-őrök és szervezett korona-őrsg gondoskodott a védelméről.

A fokozott őrzésnek és a korona-őrök körültekintő, féltő védelmének köszönhető a jelvények fennmaradása: nem jutottak az Árpád-házi és a későbbi magyar királyok kincseinek sorsára, amelyekből semmi nem maradt ránk. Az őrzés a korona jelentőségének növekedésével egyre szigorodott. A jelvényeket a királyi kincstártól elkülönítve őrizték, s a vesztérhes időkben a korona-őrök becsülettel és elhivatottsággal végezték feladatukat egészen a második világháború befejezéséig.

A Szent Koronát III. Béla uralkodásától kezdve bizo-

nyíthatóan Székesfehérváron őrizték. Az események szinte mindegyike, amelyeket a krónikák feljegyeztek, a korona elkallódásának, pusztulásának lehetőségéről szól. Imre király özvegyével és fiával a korona 1204-ben Ausztriába került, II. András egy év múlva szerezte vissza. A tatárjáráskor IV. Bélával minden bizonnyal Dalmáciába menekítették. 1305-ben Ottó bajor herceg és magyar trónkövetelő vitte magával a koronát, de útközben elvesztette. Óriási szerencsére másnap reggel az országút mellett megtalálták a csobolyba rejtett koronát. Ezután Kán László erdélyi vajda birto-kolta rövid ideig, majd a visszaszerzett Szent Koronával koronázták meg – harmad-szorra – I. (Anjou) Károlyt. 1440. február 20-án éjjel a ki-

kül átért. A korona ezután III. Frigyes császár kezére jutott, aki csak magas váltásádjú fejében adta vissza Mátyás királynak 1464-ben. Nagy veszélyben volt a korona akkor is, amikor 1529-ben Szulejmán szultán kezére jutott. A szultán azonban nem volt megelé-gvedve a korona köveinek értékével, és visszaadta azt János királynak. A román kori öt-övszokorlatnak megfelelően ugyanis a korona nem valódi drágakövekkel lett kirakva, mint a későbbi koronák.

Az ezt követő évszázadokban – noha őrzési helye a bel-politikai helyzet következtében sokszor változott – egészen 1849-ig, Orsova melletti elásásáig különleges eseményről nem értesülünk. Jelképes tekintélye oly nagyra nőtt, hogy II. József uralkodása

te, amelynek következtében a keresztet rögzítő csavar elber-dült, a négy keresztpáncból pedig három eltört. Míg a korona korai ábrázolásain a kereszt egyenesen áll, az 1792-ben készült színes metszeten a kereszt már ferde. A 18–19. századi ábrázolások össze-gyűjtése és feldolgozása során talán kideríthető a kereszt el-ferdülésének időpontja.

A korona kutatásában a 18. századtól jelen lévő ideológiai és politikai befolyásoltság látványosan jutott érvényre 1938-ban, amikor a Szent István-jubileum alkalmával nem készült újabb feldolgozás a koronáról. Attól lehetett ugyanis tartani, hogy egy vizsgálat a felső koronarész németországi készítését fogja eredményezni, ami az adott politikai helyzetben nem volt kívánatos. A koronáról az első, használhatóbb – fekete-fehér – fényképek csak a II. világháború után készültek. Alapos és széles körű vizsgálat eredményeként 1967-ben született meg az első monográfia az egykori budapesti törté-netudós, Deér József tollából: a szerző ezekre a fénykép-felvételekre tudott támaszkodni. Márpedig ezek még mindig nem voltak alkal-masak arra, hogy zománc-színeket, a zománclemezek rekeszrajzát vizsgálni, illetőleg az egyes ötvösmegol-dásokat megállapítani, ellen-őrizni és a korona össze-állításának a menetére következtetni lehessen.

Deér József megállapításai-nak nem egy tévedését éppen ez okozta. Ő ugyanis a 11. század végétől – a Dukasz Mihály-féle korona Magyar-országra érkezésétől – kezdve több átalakítást, bővítést tételezett fel. Az apostollemezék készítését a 12–13. század fordulójára, a korona össze-állítását pedig a 13. század utolsó harmadára keltezte. Következtetéseknek nagy részét a korona szemrevételezése biz-tonsággal megcáfolta. A korona hazatérése után néhány helyes és fontos megfigyelés született. Ezek abszolútizálása – azaz a korona más jelleg-zetességeinek, a művészet-történet, a történelemkutatás és nyelvészet biztos megállapításainak figyelmen kívül hagyása – azonban szépszámu téves következtetés forrása lett.

A biztonságos őrzés és el-zárttság együtt járt azzal, hogy a koronaábrázolások érmeken, festményeken – ritka kivétellel – nem az eredeti tárgyról ké-szültek, hanem korábbi képeket másoltak. Ez az ábrázolások se-matikussá válásával

járt; a részleteket, a koronáról szóló leírásokat pedig nem lehetett ellenőrizni. Így volt szinte 1978-ig, amikor a jelvényeket az Amerikai Egyesült Államok visszaadta Magyar-or-szágnak. Noha a 18. századtól számos tanulmány, könyv jelent meg a koronáról, az össze-tett, részletgazdag tárgy alapos és szakszerű megfigyelésére valójában nem volt lehetőség.

A Szent István-i eredet kérdése

A régi munkák lényegi mon-danivalója a korona eredete körül forgott. Arról vitakoz-tak: a korona a pápától érke-zett-e, és valóban Szent Istváné volt-e? A 18. századot megelőzően a korona Szent István-i eredete és hagyománya elfogadott volt. Amikor azonban felfedezték és elol-vasták a görög feliratokat, ér-tetlenül álltak előttük. A fel-iratok elolvasása még mindig nem jelentette az ábrázolt személyek biztos azonosítását. A megállapított vagy vélt kro-

nológiát azonban valahogyan egyeztetni kellett a Szent Ist-ván-i eredettel. A tudomány fejlődésével csak fokozatosan lehetett feloldani a rövidítéseket, megérteni a neveket, meg-tudni, hogy Konstantinosz nem Nagy Konstantin császár (306–327), hanem valaki más; nem volt könnyű azonosítani Mihály császár képét a Dukasz családbeli VII. Mihály császár-al (1071–1078), Konstantin-oszt a testvérével vagy in-kább a fiával, a Geobitasz fel-iratu lemezt pedig Géza fejedelemmel, illetve I. Géza ki-rállyal (1074–1077).

A véleményeket – és a viták hangnemét – a szerzők feleke-zeti különbsége is alakította. A katolikusok kitartottak a Szent István-i eredet és a pá-pai származás mellett, míg a protestánsok főképpen a korona pápától származását vitat-ták. Átmeneti megoldást jelen-tett, amikor megállapították, hogy a korona két részből áll: az egyik a konstantiná-poly császártól érkezett, a másik pedig a pápától. A köztudat-ban az a vélemény élt tovább, hogy a korona – mai formájá-ban – Szent Istváné volt. A szakemberek körében viszont egyre inkább az a vélemény alakult ki, hogy a Szent Koronának nincs köze sem a pá-pa által adott koronához, sem az első, szent ki-rály személyéhez.

Amíg a görög korona uralkodó képei pontos

KORONA

Nincs még egy történeti ereklyénk, amelynek sorsát annyira részletesen ismernénk, mint a Szent Koronáét; mégis sok a fehér folt a történetében – elsősorban készítése és összeállítása körülményeivel kapcsolatban. A legélesebb viták mindmáig a korona eredete körül folynak. Következő írásunk azt foglalja össze, hogy melyek azok a legfontosabb tényezők, amelyek ma már biztos kiindulópontnak tekinthetők a magyar királyi korona történetének leírásához.

rállyé udvarhölgye, Kottaner Ilona csellel szerezte meg a jól őrzött visegrádi várból a legitim uralkodó, a csecsemő V. László koronázásához. A korona eközben kis híján a Dunába veszett: a komáromi átkeléskor a kocsival utazó udvarhölgyek alatt beszakadt a Duna jege; Kottanerné azonban szánna utazott és baj nél-

alatt sem fenyegette veszély, és a kalapos király halála után országos ünnepséggel vitték Bécsből Budára és Pozsonyba. Mégis, a legnagyobb szerencsétlenség valószínűleg a 17. vagy 18. században érte. Véletlen baleset lehetett, mert feljegyzés nem maradt róla. A koronát a kereszt egyik oldal-só gombján nagy erejű ütés ér-

Cikláink képeit Szelényi Károly készítette

TRÓNÖRÖKLÉS,

TRÓNVISZÁLYOK

Az elvek...

Az öröklés rendjének a trónviszályok kialakulását előidéző szabályozatlansága akkor mutatkozott meg, ha az uralkodócsalád több tagja is kinyújtotta a kezét a korona után. Az ilyen esetek elkerülésére a középkor folyamán több módszer is ismeretes volt. Ha a királyt legidősebb fia követte a trónon, akkor az elsőszülöttség jogza (*primogenitura*) érvényesült. Ez a köznefektűnek tűnő megoldás azonban magában hordozta annak veszélyét, hogy az apa halálakor fia esetleg még gyermek, s életkora korlátozza uralkodói teendői ellátásában.

Ez a nehézség nem volt áthidalhatatlan – erre szolgált a régenség intézménye, amikor is valamely megbízhatónak tekintett felnőt, lehetőleg rokon gyakorlati az uralkodói jogokat a gyermek királyi nagykorúságáig –, mégis jobb volt elkerülni, mert a középkorban, s kiváltképp az Árpád-kori Magyarországon, az alattvalók elvárták, hogy az uralkodó személyesen gyakorolja hatalmát.

Egy másik öröklési elve a dinasztia mindenkor legidősebb cselekvőképes tagjának juttatta a hatalmat (*senioratus*). Döntetett maga az uralkodó is az öröklés kérdésében, ha kijelölte utódját, s végül számitásba jöhetett a királyi méltóság választás (*electio*) útján történő betöltése. Az említett öröklési elvek mellett – s részben helyettük – felmerülhetett az utód alkalmaságának (*idoneitas*) a szempontja, mely részint testi, főként azonban erkölcsi követelményeket támasztott az uralkodó személyével szemben.

Mindenzen elveket, ahogy azt a következőkben látni fogjuk, jelen voltak az Árpád-kor Magyarországon: nem ismeretük hiánya miatt alakult tehát ki a trónöröklés rendjének szabályozatlansága, hanem azért, mert egyik sem tudott kizárólagos uralomra jutni, s ily módon a hatalom megszerzése érdekében egymással rivalizáló felek mindegyike talált olyan jogelvet, amelyre trónigényét alapozhatta.

...és a gyakorlat

Egy megalapozottnak tűnő feltevés szerint az Árpádok eredeti öröklési rendje a seniorátus elvét követte, azaz a honfoglaló Árpád négy fiától származó ágak képviselői felváltva jutottak hatalomhoz. Ezzel a renddel Taksony szakított a 10.

század közepe táján: őt fia, Géza követte, aki szintén a saját fiát, Istvánt szánta utódjának. István Hartvik püspök által szerkesztett életrésze szerint Géza „összehívta Magyarország főembereit és [...] a közös tárgyalás tanácsa szerint fiát, Istvánt a nép élére állította, hogy uralkodjék utána”. Géza döntését azonban egyik rokona, Koppány nem fogadta el, s maga kívánt uralkodni. Koppány személyét ugyan mindmáig nem sikerült megnyugtató módon elhelyezni az Árpádok családfáján, ám szinte bizonyosan elég közeli rokona lehetett Gézának ahhoz, hogy annak halála után öröklési igényt támasztal, s valószínűleg idősebb volt Géza fiánál és kijelölt örökösénél, Istvánnál. Ha ez valóban így volt, akkor fellépése visszatérési kísérletként értékelhető az eredeti seniorátusi öröklési rendhez. A Koppány és István közötti ellentét fegyveres harcra – ha úgy tetszik: „trónviszályba” – torkollott, amely István győzelmét hozta.

István szintén a fiát jelölte utódának, ám az uralkodásra gondosan felkészített Imre herceg még apja életében meghalt: halálával a trónöröklés kérdése nyitottá vált. A seniorátus elve István unokatestvérei, Vazul vagy Szár László mellett szólt volna – ők Géza fejedelem fivérének, Mihálynak a fiai voltak –, ám István végül egyik unokaöccse, Péter mellett döntött, mert – mint a krónika írja – „*verrokonai között senki sem látszott alkalmasnak arra, hogy halála után az országot Krisztus hitében megőrizze*”. Ez alkalommal tehát az alkalmaság elve minden más szempontot megelőzött: Mihály fiai mellett ugyanis nemcsak az szólt volna, hogy idősebbek voltak Péternél, de az is, hogy ők fiágon tartoztak a dinasztiahoz, azaz annak „teljes jogú” tagjai voltak, Péter ellenben – lévén anyja István egyik nővére – oldalági rokonnak számított.

Néhány év múlva a Péter uralmával elégedetlen előkelők – ismét a krónika leírása szerint – „*a püspökök tanácsára egybegyűltek [...] és ízatottan kutatták, hogy az idő tájt találhatnak-e az országban a királyi nemzetségből származó olyan valakit, aki alkalmas volna az ország kormányzására, és megszabadíthatná őket Péter zsarnokságától. S miután az*

országban ilyet nem találhattak, kiválasztottak maguk közül egy bizonyos Aba nevű ispánt, Szent István király sógorát, és őt tették meg királlyá maguk fölött.” Az összeesküvők által „ideálisnak” tartott uralkodó ezek szerint a „királyi nemzetségből” (*de regali progenie*), azaz az Árpádok közül származik, emellett – a zsarnokká vált Péterrel szemben – „alkalmas” is az ország kormányzására. Mivel olyan jelölt nem akadt, aki maradéktalanul megfelelt volna mindkét szempontnak, jobb híján választás útján töltötték be a trónt, ám az megint csak figyelemre méltó, hogy választásuk olyan személyre esett, aki legalább oldalgon rokonságban állt a dinasztival.

A 11. század első felében tehát a trón betöltésében az elvileg szóba jöhető elvek váltakozva, olykor egymással keveredve jutottak szerephez, s jó ideig nem is tapasztalható változás e téren. I. András elsőszülött fiára, Salamonra akarta hagyni a királyságot, ami ellen fivére, a későbbi I. Béla a seniorátusra hivatkozva lázadt fel. A Béla rövid uralkodása után mégiscsak trónra lépő Salamon elűzését követően I. Géza az előkelők választása révén lett királlyá, miként utóbb öccse, Szent László is, aki később – mivel nem születtek fiai – bátyja fiai közül jelölte ki a maga utódát, ám a krónikás híradások ellentmondásai miatt az már nem állapítható meg egyértelműen, hogy döntése végül az idősebb Kálmán vagy a fiatalabb Álmos mellett szólt-e.

A 12. század elejétől vált mind gyakoribbá a királyi hatalom apáról fiúra történő átöröklése, feltéve persze, hogy volt egyáltalán fia az uralkodónak. Elsőszülöttként került a trónra II. István, II. Géza és III. István, ami azt a benyomást keltheti, hogy megszilárdult a primogenitúra elve. Csak hogy éppen ebben az időben, a 12. század közepén egy bizánci történetíró határozottan állítja: a „hunok” (azaz a magyarok) között az a törvény, hogy a trónnak a királyi életben lévő testvére kell szállnia, s amikor II. Géza – öccseit, Lászlót és Istvánt mellőzve – saját fiát, III. Istvánt koronáztatta meg, megsértette ezt a törvényt.

Eszerint tehát mégiscsak lett volna, mégpedig a seniorátus elvét követő trónöröklési rend az Árpádok királyságá-

Álmos herceg és kislej, a majdani II. Béla megvakítása. A trónuson ülő Kálmán király parancsát a két katona csak félig teljesíti: a gyermek helyett egy kutyát kasztrálnak

Az alábbiakban egy olyan dologról lesz szó, ami voltaképpen nem létezett, s egy olyanról, ami nagyon is gyakran feltűnő eleme volt az Árpád-kor politikatörténetének. Az Árpádok királyságában ugyanis nem alakult ki olyan rend, mely mindenki számára kötelező érvénnyel szabályozta volna a trónutódlás kérdéseit. A trónöröklés szilárd rendjének hiánya persze távolról sem jelenti azt, hogy bárki kétségbe vonhatta volna: az uralkodónak Árpád vérből kell származnia. A hatalom folyamatoságának fikciója azonban a dinasztia egészéhez kapcsolódott, s nem annak egyik vagy másik ágához: az uralkodócsaládhoz tartozás biztosította a király uralmának törvényességét, legitimitását.

AZ ÁRPÁD-KORBAN

ban. E tudósítás megbízhatóságára azonban árnyékot vet az a nehezen elhárítható gyanú, hogy az információ a III. István szembeni trónigényük támogatását Bizánctól remélő László és István hercegektől származhat, akik nyilván igyekeztek uralkodói ambícióikat törvényes jogigényként feltüntetni. Törvéneik kedvező fogadtatásra találhatott a bizánci udvarban, mert a magyarországi trónviszályba beavatkozni készülő császár így „törvényes” ügy pártfogójaként léphetett fel. Mindenesetre ez az utolsó alkalom, amikor a seniorátus elve felbukkan forrásainkban: III. Béla halála után egyeduralmódóvá vált a primogenitúra elve. Valószínűtlen, hogy ebben az elsőszülöttségi jognak a többi öröklési elv felett aratott valamiféle „győzelme” nyilvánulna meg, az előzmények ismeretében sokkal inkább gondolhatunk arra, hogy a kérdésért valójában a trónigénnyel fellépni képes oldalágak hiánya juttatta nyugvópontra.

Az Árpád-korban tehát a trónöröklésnek egyetlen szabálya ismerhető fel bizonyosan: nevezetesen az, hogy a trón az Árpádok dinasztiját illeti. A különböző öröklési elveknek legfeljebb a trónigény megalapozásában jutott szerep, egymással rivalizáló trónigénylők esetében azonban az öröklés kérdését nem ezek, hanem a mindenkor hatalmi erőviszonyok döntötték el egyik vagy másik fél javára.

A trónkövetelő

Ha a „trónviszály” fogalmát – a lehető legtágabban értelmezve a jelenséget – az uralkodócsalád tagjai között a (királyi) hatalomért vívott (fegyveres) küzdelemként határozzuk meg, akkor sokféle eseményt vonhatunk be vizsgálatunk körébe, ám ezek közül meglepően kevés bizonyul olyanakk, amely közvetlenül kapcsolatos a (trón)öröklés kérdésének eldöntésével. A típus jószerével egyetlen „vegyitista” kép-

viselőjével a későbbi I. Béla esetében találkozunk. Béla herceg ugyanis akkor fordult szembe bátyjával, I. András királlyal, amikor világgá vált számára, hogy András – felrúgva korábbi megállapodásukat – nem őt, hanem saját fiát, Salomont szánja utódának. A dinasztia belüli az öröklés kérdésének felmerülésével egy időben kiróbbanó többi konfliktus vagy még a keresztény királyság megalapítása előtt zajlott le (Koppány harca István ellen), vagy nem fajult fegyveres harcra (III. Béla és öccse, Géza herceg viszálya).

A történeti közutadatban trónviszályként számolt konfliktusok többsége valójában a már bekevertetett és eredetileg minden fél által elfogadott öröklés utólagos megváltoztatására irányult: így történt ez Salamon és a Béla-fiak (Géza, László, Lampert), Kálmán és Álmos, III. István és nagybátyjai (II. László és IV. István ellenkirályok), valamint Imre király és öccse, a későbbi II. András esetében, s idesorolhatók még bizonyos megszorításokkal Kálmán homályos származású állítólagos fiának, Borisznak a próbálkozásai is a magyar trón megszerzésére. Míg ezekben az esetekben a trónkövetelő személyes ambíciója volt a trónviszály kialakulásának kiindulópontja, a Péter elűzésével kapcsolatos események logikája éppen fordított: ott ugyanis mindkét fél a királyi előzésére szervezkedő mozgalom kerestet vezért, s nem a trónkövetelő vezér igyekezett mozgalmat támasztani. Megint más elbírálásra tarthat számot Péter visszatérése, illetve Salamon trónra lépése, hiszen ezen esetekben az elvileg törvényes uralkodó hatalmának helyreállításáról volt szó.

A trónviszályok viszonylagos gyakoriságának egyik lehetséges magyarázatát az Árpádok dinasztikus politikájában lehetjük fel. Más kortárs dinasztikák esetében nem volt szokatlan, hogy az uralkodócsalád az öröklés kérdését nem ezek, hanem a mindenkor hatalmi erőviszonyok döntötték el egyik vagy másik fél javára.

A potenciális trónkövetelők tehát életben voltak, s ha hatalmi ambíciókat tápláltak, csak idő kérdése volt, hogy mikor törnek a trón megszerzésére. Önmagában az ambíció persze kevés volt ahhoz, hogy a siker reményében próbáljon meg bárki is a királyi hatalma ellen fellépni, ehhez

erő és támogatók is kellettek. Ami az utóbbiakat illeti, azokban a jelek szerint általában nem volt hiány. A trónviszályok történetében meglehetősen szokványos fejleménynek számít, hogy a trónkövetelő valamely külföldi hatalom pártfogását élvezve próbálja meg előzni a királyt. A 11. századi trónharcok szinte minden felvonásában bekövetkezett a Német-római Birodalom beavatkozása a magyarországi belviszályokba, a 12. század folyamán viszont inkább a másik szomszédos birodalom, Bizánc igyekezett kihasználni az adódó alkalmakat. Ezek a beavatkozások értelemszerűen súlyosan veszélyeztették a Magyar Királyság szuverenitását, főként persze akkor, ha a külföldi segítség ára a hűbéri függés vállalása volt, amint az néhány esetben be is következett.

A viszálykodás magvetői

Bármily hatalmas volt is a külföldi támogató, az igazi politikai bázist a hazai pártívek köre jelentette. Ennek kiformálódását nagyban előmozdította, hogy a hercegek személye körül – vélhetően kezdettől

lomatán ők lettek a „viszálykodás magvetői”, ahogy a krónikás egy ízben a királyt és a hercegeket egymás ellen uszító előkeleket megnevezi. Az előkelők ezen magatartását, ha nem is menti, mindenesetre magyarázza, hogy a 11–12. század folyamán – azaz a trónviszályok klasszikus időszakában – a királyi hatalom nyomásztó politikai és gazdasági erőfölény birtokában volt, így az uralkodóval és politikájával elégedetlen előkelők számára nem sok lehetőség kínálkozott érdekeik érvényesítésére; a dinasztia valamelyik tagját trónkövetelőként előtérbe tolvaa azonban megpróbálhatták a maguk szája íze szerint befolyásolni a politikai folyamatokat. A teljes igazsághoz ugyanakkor az is hozzátartozik, hogy egy alkalommal a korábbi vérontásokat megelégedő előkelők kényszerítették békére az egymás ellen sereggel vonuló Kálmán királyt és Álmos herceget.

A trónra vágyó herceg erőforrásait megsokszorozta, ha nem csupán a rangjához méltó életvitelt biztosító hercegi birtokokkal rendelkezett, hanem az ország egy része feletti hatalommal is bírt. Az ország területének felosztása a dinasztia egyes tagjai között nem volt sem által-

első virágkorát a 11. század második felében élte. 1048 táján ugyanis I. András „és testvére, Béla, tanácsot tartva az országot három részre osztották; két rész megmaradt a király tulajdonában, vagyis fennhatósága alatt, a harmadrész pedig a herceg tulajdonába került”. A krónikás leírása annak a különkormányzatnak a születését örökölte meg, amelyet a magyar történetírás hercegségnek (*ducatus*), vagy a latin kifejezés magyarosításával dukátusnak nevez. A dukátus birtokában Béla herceg egyfajta társuralkodói rangra emelkedett s az ország harmadrésze felett uralkodói jogokat gyakorolt.

Az osztózás ezen formája súlyos ellentmondást hordozott magában. Mindaddig ugyanis, míg a király és a dukátust birtokló herceg viszonya felhőtlen volt, a dukátus kormányzása kielégíthette a herceg ambícióit és lekötötte energiáit, a kapcsolat megromlása esetén éppen a dukátus jelentette azt a hatalmi bázist, amelynek mozgósításával a herceg szembeállhatott a királlyal. A dukátus fennállásának éveztéideiben az utóbbi fejlemény menetrendszerűen be is következett a dinasztia minden nemzedékének életében. Így aztán a krónikás joggal állapíthatta meg, hogy „az országnak ez a [...] felosztása volt [...] a viszály és a háborúság magvetése Magyarországon hercegei és királyai között”.

A helyzetet a kortársak is így értékelték: nyilván nem véletlen, hogy a dukátus intézményét Kálmán király számolta fel, akinek állandó fejtörést okoztak öccse próbálkozásai a trón megszerzésére. A dinasztikus országfelosztás későbbi formái ugyanakkor már nem álltak közvetlen kapcsolatban a trónviszályokkal.

A heves és gyakori trónharcok, amennyire forrásaink alapján megítélhető, igen jelentős véráldozatokkal jártak. Olykor utólag is: II. Béla – akit kisgyermekként apjával, Álmos herceggel együtt Kálmán király vakfittatott meg – előbb azokat az előkelőket mérszáróltatta le, akikről úgy gondolta, Kálmán híveként szerepük lehetett megvakfittatásában, utóbb pedig azok között rendezett vérfürdőt, akiket azzal gyanúsított, hogy a magát Kálmán fiának mondogó Boris titkos híve.

Feltűnő ugyanakkor, hogy a trónharcok során bizonyíthatóan csupán négy uralkodó vesztette életét: a trónfosztását kísérelő harcok során elszünetelt sérülésekbe halt bele Péter, *Aba Sámuel* és I. András, míg IV. Istvánt egyik visszatérési kísérlete alkalmával saját hívei ölték meg. A trónviszályok gyakoriságához képest a királygyilkosságok száma tehát meglepően alacsony, s ez alighanem annak a szinte vallásos tisztelgetnek tudható be, amely a pogány kor örökségeként övezte az Árpádokat.

↳ ZSOLDOS ATTILA

KÖZPONTI HATALOM

Imre király engedelmességre kényszerítit lázadó öccsét, Andrást (Thán Mór festménye)

Salamon király és Géza herceg viszálya. A trónuson ülő királyt előt a viszályt keltő Vid ispán. A háttérben Géza herceg a görög császár levélét veszi át

fogva – saját udvartartást alakult ki. Ennek tagjai többnyire az uralkodói udvarban szerephez nem jutó – s ezért nem ritkán sértett – előkelők közül kerültek ki. Alka-

lános, sem állandó jelenség az Árpád-kor történetében, s végképp nem jelentette az ország területi egységének elvi feladását. A hatalom megosztásának ezen formája

A központi hatalom a középkori Magyarországon egyetlen embert jelentett: a királyt. A királyt körülvevő bíróságok jelentős része, valamint az írásbeli feladatokat végző kancellária mind a király nevében fejtette ki tevékenységét. Ahhoz, hogy a különkormányzatok és a központi hatalom viszonyát leírjuk, meg kell tanulnunk a középkor fogalmaival gondolkodni. Szuverenitás, állam, perszonálunió mind az újkor találmányai, a középkorban ezeket nemcsak hogy nem használták, hanem tartalmukat sem ismerték. A különkormányzatnak egyik formája sem magyar sajátosság, mindkettőt ismerték Európa országainak nagy részében. A mindenkori brit trónörökös például mindmáig a walesi herceg címet viseli. A tágabb értelemben vett cseh királyságban, az ún. Vencel-korona országában Morvaország saját, a szűkebb értelemben vett Csehországtól eltérő igazgatóssal rendelkezett egészen az újkorig.

A középkori Magyarországon a központi kormányzat mellett több-kevesebb folytonossággal működtek különkormányzatok is. Ezek vezetői az általuk irányított területen a királyi jogok egy részét gyakorolták, ezáltal mintegy közvetlenül jelentették meg a kormányzati hatalmat. Itt tehát a királyi hatalom nem a szokásos közvetítő szerveken, például a vármegyéken keresztül érvényesült. A különkormányzatok egyik fő formája, a dinasztikus országmegosztás a kora középkorban, az Árpád-korban volt gyakorlatban. A másik, a méltósági különkormányzat ugyan létezett már korábban is, azonban klasszikus formájában az Árpád-kor második felében fejlődött ki és a késő középkorban élte virágkorát.

és különkormányzat

A dinasztikus különkormányzat a dinasztia egyes tagjainak a szokásjog szerint járó uralma, illetve területe. Legyakoribb formája a dukátus, amikor az uralkodóház herce-

gei, többnyire a leendő trónörökösök kapták meg a különkormányzati területet. Néha mások is részesedtek ebből, például a királynék. Manapság a dukátust hercegségnek for-

dítjuk, így azonban a középkorban biztosan nem hívták, hiszen a herceg német szó. *Kinnamosztól*, egy 12. századi bizánci történetírótól tudjuk, hogy a dukátus élén álló *dux* nevének jelentése a korabeli Magyarországon uram, illetve úr volt. Innen származik a mai ország szavunk is, mert az úr, azaz a herceg területét uruszágnak nevezték. Az egykori hercegi birtoklás emlékét őrzi például a Veszprém megyei Úrkuta vagy a Fejér megyei Úrhida neve.

A dukátus kezdeteire emlékezett a *Könyves Kálmán* alatt összeállított krónikarészlet, amikor I. András és öccse, Béla herceg, a későbbi I. Béla történetét elmeséli. Eszerint 1048-ban „a király és öccse [...] három részre osztották az országot, ebből kettő a királyi fűlség, vagyis a hatalmasság tulajdona maradt, a harmadik részt pedig a herceg kapta tulajdonul. Magyarországnak ez az első felosztása hercegei és királyi között viszálykodások és hadakozások magya lett”. Vajon helyesen tudósított-e a

krónikás, amikor az ország első felosztásáról beszélt?

A középkori intézmények soha nem születtek meg előzmények nélkül, és sohasem tűntek el nyomtalanul. A szokásjog világában, ahol még a törvényeknek is csak annyi szerep jutott, hogy a szokásjogot kiegészítsék vagy éppen megerősítsék, nem lehetett a dukátust egyszerűen „bevezet-

legveszélyeztetettebb részein a védelmet biztosítani. Az ősi rendszer értelme egészen nyilvánvaló: a leendő uralkodó így tanulhatta meg legjobban a hadakozás és az ország vezetésének mesterségét.

A rendszer megváltozott formában a Kárpát-medencében történt letelepedés után is fennmaradt: valószínűleg *Könyves* somogyországi uralma is

Bihart és Nyítrát. Közvetett források alapján feltételezik még egy harmadik terület, a déli határok melletti krassói dukátus létét is, ez azonban igencsak kétséges. Bihar és Nyitra nem egyszerűen a később e néven ismert vármegegyéket foglalta magában, hanem a Tiszától keletre fekvő, Erdélyig terjedő területeket, illetve a Felvidék nyugati ré-

lő, talányos *Ménmarót* román vajdaságának vagy *Zobor* cseh vezér szláv országának szemmel tartása volt a dukátus szerepe. Biharban amúgy is 1293-ban említenek először románokat az oklevelek.

E két dukátust kormányozta Béla, Géza, László és Álmos herceg, valószínűleg Szent László testvére, *Lampert* is megkapta ezt (*Salomon* öccsének, *Dávidnak* a dukátusa viszont kétséges). A dukátuson a hercegek egymás közt is megosztozhattak: míg Géza Nyítrában parancsolt, öccse, László Biharban. Innen irányította a besenyő-úzbetörések elleni védelmet, ennek emléke őrződött meg a faliképeken ábrázolt, kun vitézzel vívott harcában. Amikor 1074-ben a mogyoródi ütközetben a két herceg legyőzte Salamon király hadát, a bihari csapatok élén László, a nyitraiakén Géza lovagolt.

A hódítás kiindulópontjai

Szent László 1091-ben Géza ifjabbik fiát, Álmost koronáztatta a frissen meghódított Horvátország királyává. A bizonytalan horvát helyzetben ez bőlcsebb megoldásnak tűnt, mint ha maga lépett volna a horvát trónra. László halála után, amikor Géza – eredetileg papnak szánt – idősebbik fia, a Könyves melléknevet viselő Kálmán lett a magyar király, azonnal elvette öccsétől a horvát királyságot, mivel onnan túl könnyen folytathatót ellene irányuló politikát. Álmos herceget a dukátustól kárpótolták. Kálmán 1102-ben horvát királyá koronáztatta magát, s ettől kezdve a *Dalmácia és Horvátország királya* megnevezése a magyar királyi cím része lett. Az özszeesküvő Álmostól elvették a dukátust, majd megvakították.

Kálmán a nyitrai-bihari dukátust megszüntette, helyette a tengerparti Horvátországot adta fiának. Ezután e területet kapták meg a hercegek. Az új dukátus jóval kisebb volt, mint az ország harmada. A herceg feladata nemcsak a frissen megszerzett ország vé-

delme volt, hanem a 12. században innen kormányozták a később meghódított boszniai Rámát és a hercegovinai Humot is. Az új dukátus 1190 körül a Dráva-Száva közének nyugati részét, a későbbi Szlavóniát is magába olvasztotta. Ezt a hercegi igazgatás alatt álló területet hívták kezdetben egész Horvátországnak, majd egész Szlavóniának.

1162-ben pár hónapra újrélédt a régi, azaz a nyitrai-bihari dukátus is az ellenkirály, *II. László* alatt, aki öccsének, a későbbi *IV. István*nak adta azt. Az új dukátus feladata azonban megváltozott: a 12. században megerősödő magyar hódító törekvések kiindulópontja lett. A mindenkorai külpolitikai célok megvalósítására újabb területeket tettek dukátussá, többségük a szűkebb értelemben vett országhatárokon kívül esett. *III. Béla* Halicsot rövid időre kisebbik fiának, a későbbi *II. András*nak adta. András immár magyar királyként felvette a *Halics és Lodóméria királya* címet, s fiát, *Kálmán* herceget 1215-ben az orosz királyává tette. Az orosz fejedelemségekben azonban a magyarok nem tudták tartósan megvetni a lábukat: a tatárjárás után e területek a magyar külpolitika számára elvesztették jelentőségüket.

Erdély először 1226-ban lett dukátus, amikor a későbbi *IV. Béla* ennek az országrésznek a hercege lett. Fia, a későbbi *V. István* is itt országolt. Az erdélyi dukátus a déli hódítás előszellett. Béla innen kívánta a kun területeket elfoglalni, innen indultak útjukra a kunok felé a keresztény terítők. Béla 1233-ban még Erdély hercegként – elsőként a magyar királyok közül – felvette a *Kunország királya* címet. Fia, Ist-

ván herceg a rövid ideig tartó stájer hódítás eredményeképp stájer herceg lett (1259–1260). A dinasztikus országmegosztás időben utolsó területe *Macsó* volt, amelyet 1254-től *IV. Béla* veje, *Rasziszláv* herceg vezetett. *II. András* és *IV. Béla* alatt lehetőség szerint mindegyik fontosabb családtagnak – elsősorban természetesen a fiúgyermeknek – adtak egy területet kormányzásra.

A dukátusi méltóság nem volt mindig betöltve. A mindenkorai politikai helyzettől függött, hogy az ifjú herceg mikor kapta meg a jussát. A hercegség intézménye ugyan kitűnő lehetőséget kínált arra, hogy a herceg akár fegyverrel is szembe forduljon az uralkodóval, de a királyi hatalom elsőbbségét nem veszélyeztette. A *III. Béla* korában készült jóvedelem-összeírás így írta le Magyarország és az akkor hozzá tartozó más országok viszonyát: „Magyarország királyának, *Béla*nak az országában ezek a földek vannak: az ország feje, Magyarország, Horvátország, Dalmácia, *Ráma*.” Béla herceg *András*, Géza és *László* Salamonat taszította le trónjáról, de az általuk elérendő cél a királyság megszerzése volt, és nem a hercegség elszakítása a királyságtól.

A királyi hatalom – már csak az általa uralt területek nagyságánál fogva is – általában erősebb volt a herceginél. Többnyire a királyi méltóság tekintélye is megkérdőjelezhetetlennek bizonyult. 1203-ban *Varasd* közelében rövid időn belül harmadszor állt fegyveresen egymással szemben *Imre* király és *András* herceg, a későbbi *II. András*. Az uralkodó ekkor állítólag egyedül, egy szál vesszővel a kezében ment át az ellenséges táborba, így fogta el

öccsét, akinek vitézei nem mertek a királyra támadni.

A dukátusi intézményének napjai azonban meg voltak számlálva: a 13. század nagy gazdasági-politikai átalakulásai ezt sem hagyták érintetlenül – nem volt többé szükség a természeti gazdálkodás körülményei közt kialakult önálló hercegi udvarokra. *V. István* alatt a dukátusi tisztség betöltetlen maradt. *Kun László* alatt már csak árnyéka volt régi önmagának. *III. András* ugyan anyjának adta kormányzásra a szlavón dukátust, az *Árpádok* kihalásával azonban gyakorlatilag a dukátus története is véget ért. *Károly Róbert* a nehezen megszerzett hatalmat senkivel sem akarta megosztani. Egy rövid időre – akárcsak *II. László* alatt – az Anjouk udvarában még feléledt a dinasztikus országmegosztás gyakorlata. 1349-ben *Nagy Lajos* öccse, *István* herceg az addig ismeretlen *Szepes* és *Sáros* hercege, majd Erdély, rövidesen pedig a szlavón dukátus ura lett. Minden bizonnyal a nagy hatalmú anyakirályné, *Erzsébet* kívánt így gondoskodni kisebbik fiáról. Ez azonban már nem volt más, mint egy önmagát túlélt, funkciótlan intézmény felélesztése. 1360-ban, amikor *István* herceget kisfia, *János* is követte a sírba, végleg megszűnt a dukátus.

Bánok és vajdák

A méltósági különkormányzatok élén nem a dinasztia tagjai, hanem az uralkodó által kinevezett tisztségviselők, a bárók álltak. Feladatuk nem hivatali jellegű volt, ezért célszerűbb méltósági kormányzatról beszélni. Működési területük

többször egybeesett az utolsó korszak dinasztikus különkormányzataival. Ilyen esetekben a bánokat és a vajdákat a hercegek nevezték ki.

A báni méltóságot nem a magyar királyok találták ki, hanem örökölték az önálló Horvátországtól, ahol a bán az ország egyik legfontosabb tisztségviselője volt. A szó vagy a német *Bann* (hatalom), vagy *Baján*, az egykori avar kagan nevéből származtatható. Ha ez utóbbi helytálló, akkor olyan, személynévből képzett méltóságnévvel van dolgnak, mint amilyen a *Caesar*-ból kialakult *császár* vagy a *Nagy Károly* nevéből létrejött *király* szó. A bánok hatalma *Könyves Kálmán* idejéről kb. 1190-ig Dalmáciára – már amennyi ebből Velence éppen nem tartott elfoglalva – és Horvátországra, azaz a Kapella-hegységtől délre fekvő területre terjedt ki.

III. Béla a horvát-dalmát bán hatásköre alá rendelte a Dráva-Száva közét is. A hercegek, a bánok hatalma ettől kezdve 1357-ig az ún. egész Szlavóniára, azaz Dalmát-, Horvát- és Szlavónországra terjedt ki. A Szlavónia nevet szűkebb értelemben csak *Kőrös*, *Zágráb* és *Varasd* megyék területére használták. A dalmát-horvát-szlavón bánsgót a Velence elleni hadjárat idején kettéválasztották, ezután külön horvát-dalmát és szlavón báni méltóság létezett egészen 1476-ig, amikor a török veszély miatt *Mátyás* immáron végérvényesen egyesítette a három ország különkormányzatát. Nem tartozott Szlavóniához, de a 15. században a bánok fennhatósága alatt állt a kicsiny *Verőce* megye is.

A vajdai hatalom eredetéről jóval kevesebbet tudunk.

Geiger Péter N. János: Béla választása és kardja. 1059. (1842-1844)

ni”. Ezt *András* király különösképpen nem tehetné volna meg, hiszen őt nem kis részben a régi rend pogány hívei emelték a trónra, akik elégedetlenek voltak *Péter* király uralmával. A királyi hatalmat alapjaiban érintő új rendszert nem lehetett Csehországból és Lengyelországból – ahol *András* és *Béla* száműzetésük éveit töltötték – importálni.

Ősi rendszer

A dukátust 1048-ban már régóta ismerték a magyarok, és minden bizonnyal a honfoglalás előtt is alkalmazták, még ha forrásaink erről hallgatnak is. A magyar királyság gyökereit jelentő steppei türk berendezkedésben a mindenkorai trónörökös kapta meg a csatlakozott népelemek feletti hatalmat, neki kellett e népekkel a csata élén haladni, a szállásterület

dukátus volt, talán *Szent Imre* herceg is – aki „az oroszok hercege” címet viselte – hasonló hatalmat mondhatott magának. Egy nyugati évkönyv pedig *III. Henrik* 1042-es hadjárata kapcsán arról tudósított, hogy a német uralkodó *István* király egyik rokonának (talán a későbbi *I. András*nak) kilenc várat adott, ami minden bizonnyal a későbbi nyitrai dukátussal azonos. A dukátus tehát abban a formájában, ahogy azt az *András* és *Béla* közötti osztozkodástól kezdve ismerjük, már története sokadik fázisába lépett.

A dukátus az ország egyhármadára terjedt ki, mégpedig a gyepükön belüli ország harmadára. A helyenként nagyon széles, a magyarok által meg nem szállt gyepűelvét – a gyepűn túli lakatlan területet – nem kell ide számítanunk. A dukátus *Könyves Kálmán*ig két területet foglalt magában:

szét. E vidéken az új országot: a kb. 15 vármegegyeni területen élők felett ő bíráskodott, ő nevezte ki az ispánokat, az itteni várak vitézei és az itt lakó birtokosok az ő vezénylete alatt harcoltak, joga volt adományozni, egyházakat alapítani. A hercegnek saját udvara volt, önálló külpolitikát folytatott, a dukátus összes királyi jövedelme őt illette meg, s akadt közöttük olyan, aki saját pénzt is veretett.

Nem tudjuk, hogy *Nyitra* és *Bihar* mikor lett dukátus, mint ahogy azt sem, hogy miért éppen e területeket tették azzá. *Kálizok*, *székelyek*, azaz a korabeli csatlakozott népek ugyan laktak a dukátusban is, jelentős részüket azonban sohasem élt itt. A legjobban veszélyeztetett határszakasz, az *Őrségtől* *Mosonig* elhelyezkedő kapuk környéke em a hercegek fennhatósága alatt állt. Nem az *Anonymus*nál szerep-

A várkonyi jelenet · KORONA ÉS KARD

A középkorban a hatalomnak saját szimbóluma volt. A királyi hatalmat elsősorban a korona jelképezte, a herceget pedig a kard. Ennek leírását a magyar krónikaszerkesztmény *Könyves Kálmán* alatt készült részből ismerjük. A beteg *András* király bizonyos „konkolyhantók ösztrökülésére” próbára akarta tenni öccsét, *Béla*-t. A dukátus és a királyi területek határán, a Tisza jobb partján, Várkonyban, a mai Tiszavárkonyban levő királyi udvarházban fogadta a herceget. Vörös terítőre maga elé koronát tétetett, melléje pedig kardot, ami – mint a krónika mondta – „a hercegséget jelképezte”. Megparancsolta embereinek, hogy ha

Béla a koronát választaná, a hercegi karddal nyakazzák le. *Béla* megérkezésekor a királyi csószók ispánja – akiről ekkor hallunk először – odasúgta *Béla*nak: „Ha kedves az életed, a kardot válaszd!” A király felajánlotta öccsének, hogy válasszon a hercegség és a királyi méltóság között. *Béla* hallgatott a jó tanácsra és a kardért nyúlt, így megmenekült. A kard híven szimbolizálta a dukátus ősi funkcióját: a hadakozást. A *Képes Krónika* 14. századi ábrázolásai fenttartották egy másik hercegi jelvényt, a hercegi süveg emlékét is. A hercegeket többnyire ebben ábrázolták.

A szó a szláv *vojevod* (hadvezér) átvétele. Az első vajdák az eredetileg Dél-Erdély nagy részét magában foglaló, hatalmas erdélyi Fehér vármegye ispánjai voltak. Hatáskörük a királyság első két évszázadában nem terjedt túl megyéjük határain. A 13. században aztán a hét erdélyi vármegye gyorsan a hatalmuk alá került. Először 1231-ben nevezték őket erdélyi vajdának, majd az erdélyi sószállító út ellenőrzése céljából a félig erdélyi, félig magyarországi Szolnok megye ispánjai is ők lettek. Ez a hatalmas megye csak később bomlott három részre: Külső-, Közép- és Belső-Szolnok megyére.

A vajdák igazi hatalma azonban csupán a megyei területekre terjedt ki. A szászok és a Szászföld felett csak korlátozott katonai fennhatóságuk volt, melyet Károly Róbert ugyan kiterjesztett, de az 1486-ban létrejött ún. Szász Egyetem élen álló szebeni királybíró, későbbi nevén a szász gróf jogkörre nem sok lehetőséget biztosított arra, hogy a szász ügyekben érdemben beleszólhassanak. A Székelyföldön még korlátozottabb volt a vajdák hatalma. Itt a szintén bárónak számító székely ispán parancsolt. 1461-ben egyesítették a két tisztséget, ezután a vajdák – akik egy személyben székely ispánok is voltak – a székelyek előljárói is lettek. A vajdák legtöbbször nem erdélyi, hanem magyarországi birtokosok voltak. A székely ispánok sem a székelemek közül kerültek ki, ráadásul székelyűket nem a Székelyföldön, hanem Görgény várában tartották.

A 13. században a déli határok mentén, de a határokon kívül sorra szervezték meg az új bánságokat: a Macsóit, a Szörényit, a Boszniait, az Ozorait, a Sóit, a Kucsóit, a Barancsit. Az élükön álló bánok közül hárman számítottak előkelőnek: a macsóit, a szörényi és a néhány évig ténykedő bolgár bánok, akik mindannyian bárók voltak. A legjelentősebbnek a Macsóit bánság számított, mely 1478-ig saját törvényszéket is tartott. Fennhatósága alá tartozott számos

magyarországi megye: Valkó, Bodrog, Szerém, Baranya, Bács, időnként Tolna is. Történetüknek a török hódítás vetett véget. *Werbőczy István* joggal írhatta 1514-ben *Hármaskönyvébe*: „a Macsóit bánságot a törökök a mi időnkben megszüntették.”

Eredetileg a Szörényi bánság is – akárcsak a Macsóit – az ország határain kívül, nagyjából a mai Olténiában jött létre, a 15. századra azonban területet visszaszorult Magyarországra. *Zsigmond* király alatt a bánságok funkciója átalakult, ezután a török terjeszkedés feltartóztatása volt az elsődleges feladatuk. A 15. század második felének szrebernikai, jajcai, nándorfehérvári bánjai már csak nevében voltak bánok, valójában katonai parancsnokként tevékenykedtek. A török terjeszkedéssel szemben jött létre az utolsó jelentősebb méltósági különkormányzat is. *Zsigmond* hadvezére, *Ozorai Pipo* építette azzá a temesi ispánságot, amelyhez számos más megye is tartozott. Temesi bánság azonban a középkorban nem volt, ez az elnevezés a 18. századi Habsburg-berendezkedés találmánya, temesi bánok pedig akkor sem léteztek.

Ország vagy tartomány?

A szláv bánok és az erdélyi vajdák királyi helytartókként működtek területükön. A tisztségeket egyszerre kettősen is viselhették. Az adományozási jogon kívül szinte a teljes hatalmat birtokolták: védtek tartományukat, beszédtek a királyi jövedelmeket, kineveztek a szlávóniai, illetve erdélyi megyés ispánokat, és ők éltek a királyi birtokon. A szlávón bánok 1255-től kezdődően egy évszázadon keresztül önálló pénzverést is folytattak. A

szlávón megyék ispánjait hol ispánoknak, hol alispánoknak nevezték az oklevelekben, ami tökéletesen megfelelt igazi szerepüknek: valójában a bán alárendeltjei voltak.

Saját familiárisaik közül maguk választották ki helyetteseiket, az alvajdát, illetve az albánokat. A 15. század végére az albánok kinevezésébe már a szlávón nemesek is beleszólhattak. A bánok és vajdák a nemesek birtok-, fő- és jószágvesztési ügyeiben is ítélezhettek, míg az ország más részein ehhez csak a királyi kúriának volt joga. Mivel Erdélyben és Szlávóniában a megyék és a király közé ékelődött a vajda és a bán joghatósága, a megyék mindkét tartományban jóval gyengébbek voltak, mint máshol. Csak az 1351-es törvény mondta ki a nemesek egy és ugyanazon szabadságát, ami azt jelentette, hogy a szlávón és az erdélyi nemesek egyenjogúak lettek máshol élő társaikkal. A gyakorlatban azonban még ezután is jócskán maradtak különbségek.

A vajdák saját törvényszéküket a 13. század végétől a 15. század harmincas éveig a Fehér megyei Szentimrén tartották, utána hol Torda, hol Szentimre, majd Torda, Vásárhely, a középkor végén pedig Kolozsvár lett a székhelyük. A szlávón törvényszék ezzel szemben az egyes megyékben külön ítélezett. Akárcsak a királyi kúriában, itt sem ítéleztek folyamatosan, hanem a nagyobb ünnepek nyolcadik napján kezdődtek a tárgyalások, ezeket hívták nyolcados törvényszékeknek. A vajdák vezették a szintén bíráskodási célú, többnyire tordai közgyűléseket is. Szlávóniában azonban a bánokon kívül mások

is gyakran kaptak erre megbízást. A vajdai vagy báni törvényszékben lehetett új ügyeket kezdeni, de ide fellebbeztek a megyei törvényszékek ítéletei ellen is. A végső fellebbezési fő-

rum a szlávón és az erdélyi nemesek számára is a királyi kúria volt.

A szlávón és erdélyi közgyűlések nem váltak igazi országgyűlésekké, mindig megőrizték bíráskodási jellegüket. A többnyire rákosi székhelyű igazi országgyűlések a szlávón és erdélyi nemesek csak néhány követet küldtek, s a Jagelló-korban a királyi tanácsba nem delegálhattak köznevesi ülnököket.

Szlávónia a 13. századtól kétségtelenül országának számított, Erdélyt azonban csak a rövid erdélyi dukátus éveiben, különösen István – a későbbi V. István – ifjabb király idején tekintették regnumnak. Ezután az Erdélyország kifejezés a középkorban hivatalosan általában nem használták, helyette többnyire erdélyi részeket mondtak. Nem jött létre önálló szlávón és erdélyi jogrendszer sem. Az évszázados különállás néhány – többnyire perjogi – esetben ugyan sajátos szokásokat hozott létre, ezek azonban a magyar szokásjog egészét alig érintették.

A szlávón fejlődés – különösen a horvát-dalmát és a szlávón báni méltóság 1476-os egyesítése – az újkori különállás, majd Torda, Vásárhely, a középkor végén pedig Kolozsvár lett a székhelyük. A szlávón törvényszék ezzel szemben az egyes megyékben külön ítélezett. Akárcsak a királyi kúriában, itt sem ítéleztek folyamatosan, hanem a nagyobb ünnepek nyolcadik napján kezdődtek a tárgyalások, ezeket hívták nyolcados törvényszékeknek. A vajdák vezették a szintén bíráskodási célú, többnyire tordai közgyűléseket is. Szlávóniában azonban a bánokon kívül mások

A későbbi erdélyi különállás kialakulásában azonban a középkori vajdaság legfeljebb csak közrejátszott, de önmagában nem alapozta azt meg. Az Erdélyi Fejedelemség területe sohasem esett egybe kizárólag Erdély területével, a Partium pedig mindig jelentős politikai szerepet játszott. A fejedelemség politikai berendezkedése a Szapolyaiak királyságának szervezetalapja volt, a fejedelmek udvartartása nem a vajdai kormányzatsból nőtt ki, hanem a keletre szorult magyar udvar hagyományait őrizte: *János Zsigmond* élete végéig *II. János* magyar királynak nevezte magát.

TRINGLI ISTVÁN

A MAGYAR SZENTEK

KULTUSZA A KÖZÉPKORBAN

A magyarországi kereszténység jellegzetes arcképét a kereszténység felvételének „apostol rangú” irányítója, Szent István, az egyházszervezésben kulcsszerepet játszó püspöke, Szent Gellért, a pogánykeleti nosztalgiaiknak véget vető lovagkirály, Szent László, a késő középkor jótékonykodó, misztikába hajló keresztény ideálját képviselő királyfiak, Szent Erzsébet és Szent Margit s a többi magyar szent köré fonódó egyházi és népi kultusz rajzolta meg. Az ő legendáik, himnuszaik, ábrázolásaik, a róluk szóló prédikációk, példázatok, krónikák képviselték a középkori kereszténység változó vallási eszményeit mind a magyar, mind az egyetemes egyház számára – ez teszi őket jelentőssé a történetírói vizsgálódás számára is.

két zobori remete, *Zoerard-András* és *Benedek* szentté nyilvánítására is.

E szentté avatások nemcsak egyházi szükségletekhez kapcsolódtak, hanem azokhoz a trónöröklési küzdelmekhez is, amelyek *I. Andrást* királyfiat, *Salamont* állították szembe *I. Béla* király fiaival, *Gézával* és *Lászlóval*. Miután *Salamont*

1073-ban elűzték a trónról, előbb I. Géza, majd 1077-től I. László került a trónra. Ugyanakkor Salamon, a törvényes uralkodó, akit apósa, III. Henrik német-római császár is támogatott, továbbra is ellenállni próbált, ezért László börtönbe záratta. Szent István testének felemelését (*elevatio corporis*) László király feltehetően az azzal a szándékkal kezdeményezte, hogy saját uralmának nagyobb legitimitást és egyházi támogatást szerezzen.

Az első magyar keresztényi uralkodó kultuszának protektoraként László úgy léphetett fel, mint Szent István valódi szellemi örököse, a magyar keresztényi királyság második megalapítója. Ugyanezeket a célokat szolgálta a többi szentté avatás is, különösen István fia, Imre, a keresztény eszmiség, az atyai *Intelme* jegyében nevelkedő ifjú herceg, valamint az 1046-os pogánylázadás során mártírrá lett Gellért püspök testének felemelése, mely aláhúzza a magyar király határozott szembeszegülését mindazokkal, akik hajlottak a pogány hithez való visszatérésre. A legendák állítása szerint a szentté avatások VII. Gergely pápa „apostoli levelének elrendelésére” következtek be, legatúsának jelenlétében. Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy a legendák csupán a későbbi eljárásmodot vetítették vissza, és e szentté avatások – a kora középkori szentkultuszok túlnyomó többségéhez hasonlóan – az uralkodó és a

Mór (Maurus) pannonthalmi apát, majd pécsi püspök (†1070 k.) műve – a szentté avatásokról már mintegy húsz éve készen volt. A többi felemelt szent 1083 előtti kultuszáról is említést tesznek a legendák, erre azonban bízott, ettől független bizonyítékkal nem rendelkezünk, ezért a magyar szentek kultuszáról adott alábbi rövid összefoglalást e két viszonylag kevésbé ismert remete szenttel kezdem.

Zoerard feltehetőleg lengyel földről érkezett Nyitra vidékére, ahol „*Fülöp apától [...] a szerzetesi ruhát és az András nevet megkapta*”, majd remete életre szánta el magát. Csodálatos önsanyargató életvitelét részben Zoerard-András társa, *Benedek* mesélte el Mór püspöknek (aki később rablótámadás áldozata lett), részben pedig *Fülöp* apát, akitől Mór megszerezte Zoerard-András fémből készült vezeklőkövetek egy darabját (amit később, a legenda említése szerint 1064-ben továbbajándékozott I. Géza királynak).

A remetek meghökkenítő szigorúságú aszketikus életvitele (kemény böjt, önkínzás) a keleti kereszténységhez, a 6. századi palesztin–szír maroniták legendás apátjához, *Zozimaszhoz* vezethető vissza, illetve a *Szent Romuald* nevével fémjelzett 11. század eleji itáliai remetemozgalmak szellemiségével rokonítható. A remete szentek a kora középkorban mindenütt igen népszerűek voltak a kereszténységre

Szent István három fennmaradt legendája közül a legrégebbi, a *Nagylegenda (Legenda maior)* minden valószínűséggel már a szentté avatás időpontjára elkészült. Ennek szerzőjét nem ismerjük, a történeti kutatás pécsváradi benécs szerzetesnek tartja, de felvetődött a szerző cseh származásának hipotézise is. Ez volt Szent István életének legelső, modell teremtő összefoglalása, mely nemcsak magyar, hanem európai dimenziókban is alapvetően újat teremtett: első ízben rendelte egy mártírhálálal nem ékeskedő uralkodóhoz a szentség jegyeit.

A kora középkori egyház általában idegenkedett az uralkodók szentté avatásától, s kizárólag a hit védelmében elszennvedett mártírhálálal tekintette olyan tényezőnek, amely – a mártír királyt passzívójában Krisztushoz hasonlóvá téve – alapot adhatott a szentkultuszra. Sok évszázados fejlődésre, az uralkodók és a keresztény egyház viszonyának sokszoros átalakulására volt szükség, hogy egyre inkább összeegyeztethetőnek találják a király és a szent – gyakran ellentétes – tulajdonságait. Mindezek nyomán Szent István lett az első „hitvalló” király, aki pusztán életszentségével és uralkodói erényeinek az egyház szolgálatába állításával ki tudta érdemelni a szent címet, és *Nagylegendájá* az első legenda, mely az igazságos uralkodó (*rex iustus*) és a keresztény szent tulajdonságainak ezt a szintézisét megvalósította.

A látomás által királynak jövendölt István, a térítés munkáját elkezdő Géza fejedelem fia, a legenda szerint a keresztény hit ifjú bajnoka: „*miles Christi*”. Az ifjú keresztény uralkodó *Szent Márton* és *Szent György* zászlaja alatt legyőzi az elene „ördögi” cselszövésével támadó pogányokat. Ezután a legenda hosszú felsorolásban ismerteti a király egyházszerző munkáját, és az őt e munkában segítő szentek csapatát. Nemcsak az 1083-as elevatio-sorozat szentjeit ismerhetjük fel a sorban, hanem több más külföldi és helyi szentet vagy szentjelöltet *Szent Adalbert*ől *Szent István* feleségéig, *Gizelláig*, a később ugyancsak szentté avatott – s a legendában „jamborként” aposztrofált – *II. Henrik* német császár hűgáig.

Egy másik jellegzetes elem az uralkodói funkciók világi (háborúskodó, honvédő, törvényalkotó, uralkodótűkő-író) és egyházszerzői (püspökség- és kolostoralapító, zarándokház-építő) megnyilvánulásainak együttes, egymásba illeszkedő tárgyalása. Az „apostol-király” tulajdonságainak bemutatása mellett a *Nagylegenda* képet ad Szent István vallási erényeiről is: alázatosságáról, a „*zarándokok, szűkölködők, szenvedők, özvegyek és árvák*”, a „*Krisztus szegényei*” iránti gondoskodásáról, titkos éjjeli alalmazásosztó útjáról. Figyelmet érdemlő motívum, hogy István magát és királyságát „*fogadalom*

és felajánlás útján *Szűz Mária* gyámsága alá helyezte”. Ennek a felajánlásnak később a középkorban, s különösképp az újkorban nagy jelentősége lesz – erre támaszkodnak majd többek között a „*Regnum Marianum*” eszmeköre. A 11. századi Európában úttörő jelentőségű a Mária-kultusz központba kerülése. A keresztény Nyugaton még csak ekkortájt kezdett kibontakozni a Mária-kultusz, ezért István legendájának e – feltehetőleg bizánci hatásokra visszavezethető – motívum felveti azt a kérdést, hogy a Bizánc és Róma között egyensúlyozó magyar egyháznak milyen szerepe volt a Mária-kultusz Nyugat felé közvetítésében.

Az ún. *Kislegenda (Legenda minor)* – amely nem sokkal a szentté avatások után, a 11. század végén vagy a 12. század első évtizedében készült – irodalmi szempontból veretesebb (Horatius- és Persiusnyomokat mutató) mű, feltételezhetően egy pannonthalmi benécs szerzetes alkotása. A hagiográfia világából szemléltethetően szokatlanul realisztikus képet kapunk benne Istvánról, az erőskezű uralkodóról. Eleven színekkel festi le a trónra kerülés után a pogány riválisok ellen vívott harcot, majd a keletről betörő besenyők – profetikus látomás segítségével előre tudott – támadásának visszaverését. Kiemeli, hogy Szent István nem hagyta büntetlenül a saját alattvalói körében észlelt engedtlenséget, pártütést sem. Azokat, akik a parancs és oltalmazó rendelet ellenére bántalmazták az országba érkező vendégeket, párosával akasztatta fel az út mentén, hogy „*megrettenjenek a föld lakói*”. Azokat pedig, akik merényletet kíséreltek meg ellene, megvakíttattással és kezük levágásával büntette (e történet valószínűleg arra utal, amikor fia, Imre trónöröklésének biztosítása érdekében István megvakíttatta unokatestvérét, fia lehetséges riválisát, *Vazult*). A *Kislegendában* olvashatjuk az első leírását az 1083-as szentté avatási eljárásokról s az ebből az alkalomból a szentté avatás színhelyén, Székesfehérváron történt számos csodáról.

A két variánszt szerkesztette egybe 1100 körül – gondos munkával és számos motívum hozzáadásával – a harmadik legenda szerzője, egy bizonyos *Hartvik* püspök, akinek kiletéről régóta vitatkozik a magyar történetírás (a legvalószínűbb hipotézis szerint *Arduin* győri püspökkel azonos, aki 1097-ben *Könyves Kálmán* király követéséig vezette Sziciliába). *Hartvik* püspök legendakiiegészítései két csoportba lehet sorolni: egyrészt új hagiográfiai toposzokat iktatott a történetbe, másrészt pedig fontos egyházi jogi és politikai kérdésekre vonatkozó utalásokkal egészítette ki azt.

A második csoportba tartozó interpolációk közül a legfontosabb a Szent Korona és az apostoli kereszt elküldéséről szóló

fejezet. Itt *II. Szilveszter* pápa – anyagi látomás hatására – a lengyel *Mieszkonak* szánt koronát az Istvántól hozzá követségbe érkező *Asztrik* (Asrik) püspök útján Istvánnak küldi, s ad mellé egy „*apostoli keresztet*” is, annak jeléül, hogy megbízta őt „*egyházainak s népeiknek mindkét törvény [utroque jure] alapján történő igazgatásával*”. Ez a kiegészítés, mely a 12. század eleji egyház-politikai vitákhoz, az uralkodók „apostoli legációjának” újszerű igényéhez kötődött, jellemző módon kimaradt abból a variánsból, amelyet a Szentszék száz év múlva, *III. Ince* pápa idején hivatalosan jóváhagyott.

A másik legfontosabb kiegészítés *Hartvik* legendájában a szentté avatásról adott részletes leírás. Már említettem a pápai „elrendelés” vitatható kérdését, emellett szólni kell még a szentté avatási ünnepség lefolyásáról részletes képet adó leírás hagiográfiai motívumairól, melyek szoros rokonságban állnak a műfaj nemzetközi sztereotípiáival: a nehezen elmozdítható sírkő, *Caritas* bakonyosmlyói apáca látomása, miszerint csak a bebörtönzött koronás király, Salamon kiszabadítása után vihetik át a szentet, a kopersóbtól áradó édes illat s a kopersóbtól betöltött, ki nem fogyó olajszerű folyadék, a sirmál három év múltán csodásan újra megkerült Szent Jobb története.

Szent István mellett a másik igen jelentős szent a magyarországi egyház fontos szervezője és vértanúja: Szent Gellért. A két ránk maradt Gellért-legenda ügyében évszázados vita nyomán sem alakult ki konszenzus a magyar történettudományban. A rövidebb *Kislegenda (Legenda minor)*, mely egy 13. századi kéziratban maradt fenn, a kutatók többsége szerint a 11. század vége felé készült, a *Nagylegenda (Legenda maior)* pedig egy jóval későbbi, 13–14. századi regényes, anakronisztikus elemek sorával tüzdelte bővítmény. Egy másik, mindezzel szögesen ellentétes álláspont viszont úgy tartja, hogy bár a *Nagylegenda* szövegében kétségkívül sok a kései betoldás, az túlnyomó részben mégis korai, ma már eredeti állapotában hozzá nem férhető archaikus történet, a *Kislegenda* pedig csupán az alapszöveg prédikáció céljából készített, feltehetően 13. századi kivonata. (Ez a vita is jól illusztrálja, milyen nehézségekkel néz szembe a történeti kutatás a szentkultusz vizsgálatakor.) Magam az előbbi álláspontot tartom elfogadhatóbbnak, és Szent Gellért bemutatásánál elsősorban a *Kislegendára* támaszkodom.

A *Legenda minor* tárgyiszűrű, kerek leírást ad a velencei származású, zarándokútján Magyarországra vetődött, ottmarasztalt, majd komoly egyházi rangra – csanádi püspökségre – emelt, végül az

Szent Margit

1046-os pogánylázadás során mártírhálálal szenvedett püspök életéről. Krónikaszerű sallangmentessége kissé emlékeztet Szent István *Kislegendájának* a hagiográfiaiól elrugaszkodó tárgyalásmódjára. A legenda képet ad Gellért bakonybéli remeteskudósáról, egyházépítő tevékenységéről, kegyességéről, jótékonyágáról.

A magyar kutatás nagy figyelmet szentel a legenda egyik passzusának, ahol az éjszaka utazó püspök egy malmot hajtó, búzát őröl szolgáltató énekében gyönyörködik (a *Nagylegenda* ezt látványosan úgy nevezi: „*symphonia ungarorum*”). A legenda végül beszámol arról, hogyan szembeszemből szembe Szent Gellért István utódjával, a „bitorló” *Abával*, majd hogyan követségbe vezértanulálal a pogánylázadás alatt: Szent István protomártírhoz hasonlóan megkövetek, majd dárdauszárlás végeztek vele (csak a 13. századtól dokumentálható az a közismert és a *Nagylegendában* is felvett történet, amely szerint a szent püspököt kétkerekű szekéren a Gellérthegy szikláiról taszították volna le).

Az 1083-ban felemelt magyar szentek legendáinak sorát Szent István fiának, Szent Imrénél feltehetően a 12. század derekán egy ismeretlen klerikus által készített legendája zárja. A legenda életrajzi elemekben igen szegény, a kép, amelyet Imre hercegről fest, inkább a szolgáló kívánt politikai és vallási ideálok jegyében formálódik, s nem sok köze van a történeti valósághoz. Az Imre-legenda egyik verziója a Szent Istvántól kapott „erkölcsstanító könyv” kivonatos ismertetésével kezdőd-

Szent István legyőzi a pogány Gyulát (Képes Krónika)

helyi egyház önálló kezdeményezésére történtek.

Elképezhető, hogy e szentek 1083-as ünnepélyes felemelését megelőzte valamiféle helyi kultusz. Ezt bizottsággal állíthatjuk a két remetéről, akiknek legendája – a középkori magyarországi legendairódalom (*hagiográfia*) első alkotása,

átterés időszakában. A jelek szerint egy még nem teljesen keresztény környezetben a hit e magányos aszkéta bajnokainak a példája tudott a leghatásosabban érvelni a keresztény hit mellett. Legnagyobb 11. századi szentünk, Szent István király legendáiban is több utalás olvasható hittérítő feladatot vállaló remetékre.

Szent Imre halála (Mateóc, Felvidék – Szlovákia)

dik, mintegy azt sugallva, hogy Szent Imreben valóra váltak mindezek az intelmek.

A legenda vezérmotívuma a szüzesség kérdésköre: a valóban gyerek nélkül meghalt Imre a 11–12. század fordulóján a pápi nőtlenség (*calibatus*) elrendelése nyomán propagandisztikus kérdéssé vált szüzesség bajnokaként tűnik fel. Ehhez kapcsolódik a jelenet, amikor pannonhalmi látogatásakor a gyermek Imre a szerzetesek – általa megérett – önmegtartóztatásának foka szerint tesz különbséget köztük azzal, hogy egyenlőtlenül osztja nekik a csókot. Erre vonatkozik az a történet is, miszerint Imre házasságában megőrizte a szüzességét, amiről halála után a jegyese is tanúságot tett. Ez utóbbi motívum felveti Szent Imre kultuszának kapcsolatát az 1147-ben szentté avatott II. Henrik császárral, aki Imre herceg nagybátyja volt, és szent híreről Magyarországon is tudtak. Az önmegtartóztató „szűzházasság” általánosabb motívumának lehetséges forrásaként meg lehet még említeni a 12. században Közép-Európában is nagyon népszerű *Szent Elek*-legendát.

A magyar szentek

A magyar szentek első csoportjának felemelése nyomán a 12. századot e kultu-

szik kiteljesedése, meggyökerezése jellemezte. Logikus fejlemény, hogy e szentek sorához csatlakozzon az első öt szentté avatás fő előmozdítója, I. László király. 1192-ben László szentté avatója, III. Béla király hasonló módon támaszkodott az ő lovagias stílusú kultuszára, mint ahogy annak idején László az államalapító Szent Istvánra.

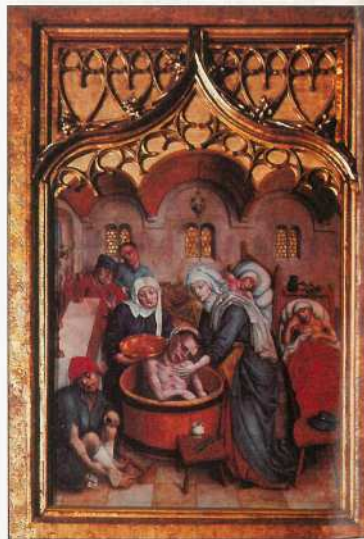
Szent László legendája, mely feltehetőleg a szentté avatás után nem sokkal készült, jól illeszkedik a magyarországi szentek legendáinak meglehetősen politikaközpontú eszmekörébe. A király szentségét a legenda szerint uralkodói alkalmassága, funkcióinak mintaszerű gyakorlása, az egyház irányításában, védelmezésében és szolgálatában szerzett érdemei indokolják, s ezek leírása, királyról lévén szó, sok krónikaszerző, bár történetileg nem feltétlenül hiteles elemet tartalmaz. Ami az „alkalmasság” kérdését illeti, érdekes indoklást olvashatunk arról, mi jogosította fel Lászlót arra, hogy az idoneitás alapelve jegyében elragadjja a hatalmat unokatestvérétől. Salamontól: „*Már testileg is méltó volt a koronára*”, „*tetszetős külseje, s miként az oroszlánnak, hatalmas lába-keze, óriási a termete*”. (Egy későbbi variáns az oroszlán helyett *Priamosz* királyhoz hasonlítja.) Ez a leírás, akár a legenda több más eleme, jól illik a

Lászlót szentté avató III. Béla is – így nem kizárt a sem, hogy róla mintázták. Szent László erényei – akárcsak Szent Imre tulajdonságai – a legenda szerint tökéletesen megfeleltek az *Intelmekben* megfogalmazott kívánalmaknak. A 13. század elejének fejlettebb fogalomkészletéről árukkodó passzusokban pedig felleltjük az uralkodóitükrök *Sevillai Izidora* visszavezethető, ám csupán a skolasztika évszázadában érvényre jutó tanácsát: a király „*ne arra törekedjen, hogy elől álljon, hanem arra, hogy használjon*” (*non praesse sed prodesse*).

A László-legendá nemcsak a politikai eszmevilág terén gazdagabb a korábbi legendáknál, hanem hagiografikus motívumkincse szempontjából is: László nevét szellemes etimológia értelmezi és beszédes metaforák díszítik (pl. „*csillagok közt fényeseges csillag*”), találunk a legendában éjszakai levitációt; a király hadait csodálatosan tápláló szarvas- és marhanyáját, a temetkezési helyre csodásan magától menő kocsit, és a történet végét – első ízben a magyar legendák sorában – fél tuat csoda leírása egészíti ki. E csodák feltehetőleg Szent László sírjánál történtek a szentté avatás alkalmából. Szent László ereklyéinek csodás hatását nem véletlenül hangsúlyozza a legenda: az ő nagyváradi sírhelye lett a középkori bíráskodás furcsa rítusának, a tüzésvaspróbaival öszekötött istenféletemeknek a színhelye Magyarországon – ezekről az ítéletekről fenn is maradt egy értékes jegyzék a 13. századból.

Szent László kultuszának sajátos eleme, hogy a hozzá kapcsolt legszínesebb

Szent Erzsébet betegét ápol (Kassai szárnyasoltár)

legendás történetek nem ebben az egyházi életírásban maradtak meg, hanem a 14. század eleji kéziratokból ismert, több korábbi szöveget egybeötvöző magyar krónikaszerkesztményből (*Gesta Ungarorum*), amelynek egyik leghosszabb szakasza Szent László uralkodását írja le. Ebben számos politikatörténeti passzus egyezik a 13. század eleji legendával – bizonyítható, hogy e pontokon az utóbbi használta a krónika szövegét. Ugyanakkor találhatunk a krónikában több olyan színes, hagiográfiai jellegű epizódot, amelynek inkább a szentlegendában volna a helye, de onnan furcsamód hiányzik. E kérdésben sok vita folyt már, én úgy tartom, hogy a kérdéses krónikaepizódok a Szent László-legendák születése utáni, 13. századi betoldások. Nem valószínű ugyanis, hogy a legenda szerzője kihagyta volna a krónika szuggesztív csodaleírásait a saját elbeszéléséből, ha ismerte volna őket. Emellett szól az is, hogy e legendás eseményeknél (és csak ott) Lászlót mindig *beatus*, *beatissimus*, *sanctus* jelzőkkel tünteti ki a szöveg – nehezen képzelhető el ez a szentté avatás előtt, vagyis a krónikaszerző törzsanyagának születése idején.

A vitatott legendaepizódok közül a kerlési csata, a leányrabló kun legyőzésének története a legfontosabb. A legenda történeti alapját a besenyők (vagyis nem a kunok) 1068 körüli betörése és a hercegek sikeres védeharca adta. A több krónikában is megőrzött történet különös ötvözet az elrabolt lány lovagias megszabadítójáról, a keresztény és a pogány hős vívési küzdelméről s a konfliktusban kétértelmű szerepet játszó hajadonról. Ez a jelenet sor lesz a 14–15. században Szent László legnépszerűbb legendaepizódja, amelyet e korban a középkori magyarországi templomok falfestményei egyedülálló gyakorisággal ábrázolnak: eddig 38 freskóclust tárt fel a művészettörténeti kutatás.

A falfestmények a lovas, illetve gyalogos harcot további epikus dimenziókkal teljesítik ki; az elrabolt lánynak a krónikaszerzővel túlnem szerepet adnak a harcban: ő az, aki megsebzti egy bárdal a kun vitéz Achilles-inát, sőt, ő végig a legyőzött kun nyakát; a harc után pedig a győztes herceg a hajadon ölébe hajítja a fejét, mintegy szerelmi légyottba kezd vele. Izgalmas vita folyt e történetmor értelmezése körül is: vajon a keleti, santszitikus mitológia hatásával találkozunk, vagy pedig a nyugatról Magyarországra került udvari-lovagi toposzok kapcsolódtak itt Szent László életéhez? Annyi bizonyos, hogy e történet jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Szent László a 14. században – Szent Györggyel együtt – a lovagság másodvirágzásának legfontosabb vallásos patrónusa legyen Magyarországon.

A 14. századi krónikaszerkesztményben, mely a Nagy Lajos király korában készített *Képes Krónika* alapjául szolgált, a Szent Lászlóról szóló fejezet további érdekes legendaelemeket, csodákat is magában foglal: László herceg látomását bátyja, Géza angalkoronázásáról a Salamon király elleni mogoródi csata előestéjén; a váci egyház alapítási helyét kijelölő, szarvai között égő gyertyákkal megjelenő „csodafüszarvas” mondáját; valamint László herceg és Salamon király legendás párviadalát, ahol az utóbbit az ékényszeríti megátrálásra, hogy László feje felett egy tüzes kardú angyalt lát. Egy későbbi krónikából, *János* minorita barát feljegyzéséből ismerjük azt a hadi csodát, melyet Szent László Váradon őrzött fejekegyéljének tulajdonítottak a „tatárok” 1345-ös támadása idején. Állítólag a díszes ereklyetartó a harcok idején eltűnt a helyéről, ugyanakkor a csatában egy fehér lovon odavágató félelmetes vitéz, koronával a fején, feje felett pedig magával *Szűz Máriával*, megfutamította az ellenséget. A csata után újra előkerülő fejekegyéljén látható izzadságcseppek árulkodtak a csodás eseményről. Mindezek a krónikába betoldott csodás történetek a középkori mirakulumirodalom szép toposzaival gazdagították a legnépszerűbb középkori magyar szent arculatát, akiből egyre inkább a keleti eredetét megtagadni nem kívánó, de a pogányság fel-feltörő kísértését, fenyegetését sikerrel legyőző harcias, keresztény identitás nemzeti szimbóluma lett.

A magyar szentek

Miközben a magyar kereszténységet megalapozó szentek kultusza kiteljesedett, a szentkultusz általános 13. századi átalakulása nálunk is éreztette hatását: Magyarországon is előtérbe kerültek a késő középkori vallási életben egyre jelentősebb szerepet játszó női szentek. A két legjelentősebb, *Árpád-házi Szent Erzsébet* (1204–1231) és *Árpád-házi Szent Margit* (1242–1270) felidézésével mutatom be, hogyan illeszkedtek ezek az új kultuszok a késő középkor koldulórendek által meghatározott vallási kultúrájába.

Az a tény, hogy II. András király lánya – IV. Lajos türingiai birodalmi gróf felesége – lett a középkori Európa legnépszerűbb magyar szentje, sőt, a késő középkori szentkultuszok egyik főszereplője, sok tényező egybeesésével magyarázható. Sokat számított már az is, hogy életnek és kultuszának magyar, türingiai és esseni színtere nyomán több dinasztia, több tartomány és ország, több egyházi rend a sajátjának tekintette, s így hamar régiók feletti, univerzálisan tisztelt szent lett belőle. Szent Erzsébettel a vallási tö-

kéletesség egy új modellje jutott diadalra: immár nemcsak az örök tisztaságot foga-
dó szűz apácát lehetett szentté nyilvánítani, hanem olyan világi személyt is, aki özvegykori kegyessége, áldozatvállalása előtt szerető feleségként és családjanyaként élte életét.

Erzsébet jótékony cselekedetekkel töltött és az udvari fényűzést elutasító élete a koldulórendek morális életének sikerét hirdette (ezért tették meg őt a ferences „harmadrend” első szimbólumának), királyi származása drámai hangsúlyt adott azoknak a megnyilvánulásoknak, amelyekkel kifejezésre juttatta „önkéntes szegénységét”. Kultuszának kirobbanó sikerét tanúsítja, hogy IX. Gergely pápa avatta ünnepélyesen szentté 1235-ben Perugiában, II. Frigyes császár személyes részvételével tüntette ki a szent maradványainak felemelését 1236-ban Marburgban, s a következőkben nemcsak királyi, hercegi és grófi dinasztiák, valamint a ferences, a domonkos rend és a Német Lovagrend versengett kultuszának patronátusában,

Szent László megpihen a kunnal folytatott párviadala után. Magyar Anjou Legendárium

hanem Közép-Európában, Franciaországban, Itáliában és Hispániában hercegnők sora próbálta példáját követni. Ő lesz a női szentség legbefolyásosabb késő középkori mintája.

Szent Erzsébet életének páratlanul gazdag hagiográfiai forrásai közül a legrégebb a *Marburgi Konrád* által készített rövid életírás (*Summa Vitae*), amelyben a keménykezű gyónató sajátos nézőpontja jut kifejezésre. A fiatal és kegyes lelkületű feleséget lelkiismeret-furdalás győtri szüzessége elvesztése miatt, eközben fokozatosan kifejleszti a vallási tökéletesség

A Szent István országlása óta eltelt évtizedekben állandó külpolitikai támadások, belviszályok, trónharcok sorozata és a régi rend híveinek, valamint az új kárvallottjainak lázongásai taszították tartós válságba Magyarországot. A trónharcokban érdekelt felek olykor az örökös német fenyegetettséget, máskor a belvillongásokat igyekeztek kihasználni céljaik eléréséhez.

E „lázás” periódus vége felé lépett a magyar politika színpadára I. Béla király és Richeza lengyel hercegnő fia, László. 1064-től kezdve testvérével, Gézával közösen intézték a hercegség (dukátus) ügyeit, László feltehetőleg a bihari részt irányította. Jelen tulajdonságai egyike, hadvezéri képessége és bátorsága először 1068-ban mutatkozott meg, amikor is Kerlésnél Salamon királlyal és Géza herceggel közösen részt vett a betörő besenyők és úzok szétverésében. 1071-ben, a Szerémséget feldúló besenyők elleni megtorlások ismét ott volt az egyesített királyi és hercegi seregben. A következő évi bizánci hadjáratban azonban már felszínre tört a válságperiódus egyik jellegzetessége, a hatalomért és a trónért folytatott harc: Géza – és oldalán László is – szembe került Salamonnal, a törvényes uralkodóval. A végső összecsapásban, az 1074-es mogyoródi ütközetben a hercegek győztek, s ennek következtében jutott a királyi trónra I. Géza. Uralkodása alatt László viselte a hercegi címet és irányította az azzal járó országrészt, s a bihari terület kormányzásába talán testvérét, Lampertet is bevonta. I. Béla fiai igyekeztek „kifüstölni” Salamont mosoni és pozsonyi fészkekből – ám hasztalanul próbálkoztak. Salamon lemondatása törvényes királyi jogairól égető gondot okozott még László trónra kerülésekor is, sőt uralkodásának első felét sok tekintetben meghatározó probléma maradt.

László, hercegsége idején, még tevőleges részese volt a Szent István halálától mélyülő válság egyik okozójának, a hatalomért folyó versengésnek, de uralkodóként „kiragogyva [...] Magyarország királyainak fényes nemzetségéből” kivette az országot ebből a hullámvölgyből.

László 1077 tavaszán foglalta el Magyarország trónját, mivel „Hungária nemeseinek teljes sokasága [...] általános egyetértésben, egyhangúlag és közös akarrattal megválasztotta őt az ország kormányzására”. Elsődleges feladatai közé tartozott a Salamonnal való egyezés megkötése. Megoldási koncepcióit e téren mindig a investitúraharc által meghatározott nemzetközi helyzethez igazította. Mivel a Salamont támogató IV. Henrik császár oldalára természetesen nem állhatott, Rudolf német ellenkirályhoz csatlakozott, s szövetségük megpecsételéséért 1079-ben feleségül vette annak leányát, Adelheidot. Rudolfal kölcsönösen legitím uralkodónak ismerték el egymást. Az ellenkirállyal való szövetség értékszerűen VII. Gergely pápa táborához kötötte a magyar királyt. A pápa ekkor már szintén törvényes uralkodónak ismerte el Lászlót, mert 1079-ben frott levelében – a korábban (1077) általa is használt „választott” jelző elhagyásával – „Lászlónak, a magyarok királyának” küldte üdvözlét. Ezek a momentumok, de főként a pápai címzés arra utalnak, hogy Lászlót már valószínűleg trónra kerülésekor megkoronázták, annak ellenére, hogy Magyarország törvényes uralkodójának koronája Salamon birtokában volt. László fejére feltehetőleg az a korona kerülhetett, amelyet testvére, a néhai I. Géza kapott VII. Dukasz Mihály bizánci császártól, s mely a később kialakult Szent Korona alsó része lett.

László tehát már megkoronázott uralkodó volt, ám trónfogalása mégsem lehetett teljes mértékben törvényes, mert Salamonnal továbbra sem sikerült békét kötnie és megegyezésre jutnia. Az ilyen irányú próbálkozások uralkodásának kezdete óta folytak és az investitúraharcban szemben álló két nagy ellenfél pozícióváltásainak függvényében alakultak. Amikor IV. Henriket túlságosan lekötötte a VII. Gergellyel folytatott küzdelem és birodalmának belharcai, s ennek következtében nem tudta magyar pártfogoltját támogatni, akkor László fegyveres útton próbálta Salamont megegyezésre bírni. Ha a magyar király számára alakult kedvezőtlenül a külpolitikai helyzet, akkor a békés meggyö-

Csillagok közül támadt új csillag

Szent László

zés, a tárgyalások eszközhöz folyamodott. A két, megegyezést kicsikaró módszer váltogatása után 1081-ben Salamon végre belátta: IV. Henriket olyannyira lefoglalják birodalma harcai, hogy a magyar trón ügyét mellékes problémának tekinti. Ennek következtében Salamon királyi ellátás fejében lemondott uralkodói címéről. Elképzelhető, hogy ekkor Lászlót a legitím király koronájával is megkoronázták. Úgy tűnik tehát, hogy megtörtént a törvényes hatalomátvitel.

Csak hogy László még így sem találta jogi szempontból kellően biztosítottak hatalmát. Gondoljunk csak bele: származása többszörösen megkérdőjelezte törvényes országglását. Egyrészt a Szent István által elűzött Vazul-ág leszármazottja volt, másrészt apja, I. Béla erőszakkal ragadta el a hatalmat Salamontól, akivel ráadásul László király is hasonló konfliktusba került. Ekkora armák elosztásához különös, magyar királyainknál addig nem alkalmazott legitímálód akust hívott segítségül 1083-ban: „azon gondolkodott, hogy minden erejével Istennek tetsző cselekedjen [...] hogy a szentek testét [...] ne engedje tovább a porban fekélni. [...] felemelte a szent testeket: mármint Boldog István királyt [...] fiát Szent Imrét [...] továbbá Szent Gellért vértanút, Boldog András és Benedek testét.” László ezen lépésétől nem lehet elvitani a vallásos indítást, de politikai célzatossága – s e szempontból különösen I. István szentté avatása – talán dominánsabb. A magyar király felismerte a dinasztikus szentkultusz törvényesítő erejét, vagyis az alkalmassága (idoneitása) alapján trónra került uralkodó a szakrális legitímáció eszközével szilárdította meg hatalmát. A szentté avatások növelték az Árpádok nemzetközi tekintélyét is, és kifejezték, hogy Magyarország nem tért le a keresztény Szent István-útról.

A megkötött egyezés ellenére lázongó és ezért börtönbe vett Salamon, aki István király szentté avatásakor kegyelmet ka-

pott, továbbra sem nyugodott bele helyzetébe: 1085-ben besenyőkkel tört be Magyarországra. László csak Salamon halála (1087) után lehetett teljesen nyugodt hatalmának törvényessége felől. Ezután kihárthatotta a pápát támogatók köréből, s 1088-tól kezdve semleges félként szemlélte az investitúraharcban szembenálló két hatalom küzdelmét.

Bármennyire is lekötötték azonban a Salamonnal kapcsolatos nehézségek, ezek megoldásával párhuzamosan nem feledkezhetett meg másik, legalább ennyire fontos feladatáról: fel kellett tartóztatnia a már az uralkodását megelőzően is jelen lévő s immár a végső stádiuma felé rohanó anarchiát, meg kellett szilárdítania a belső rendet és működőképessé kellett tennie az államot.

Szent István után László a második nagy törvényhozó királyunk, aki „kellően szigorú törvényeket alkotott”. Három törvénykönyve maradt az utókorra, keletkezési sorrendjük éppen számозásokkal ellentétben. Ezek a rendelkezések minimum négy törvénykezési ciklust ölelnek fel. A legkorábbi törvénykönyv keletkezésével kapcsolatosan olyan nézet is felmerült, mely szerint az már László uralkodása előtt elkészülhetett. Ebben és a II. számúban is központi kérdés – a magántulajdon védelme érdekében – a lopások igen szigorú, halálbüntetéssel való féken tartása és a vándormozgalmak megakadályozása. Az intézkedések jól tükrözik a kor magyar társadalmának „vergődését”. A még szabad elemek a lesüllyesztés elől, az alvettettek pedig addigi helyzetükből próbáltak menekülni, és kőbörtölsaik során csak sorozatos lopásokkal tudták alapvető szükségleteiket kielégíteni. A „vérrel frott” törvények az új társadalmi rendet elfogadni nem tudókkal szemben léptek fel, s

megyett. Az egyház szerzetesi vonalát is támogatta. 1084-ben átvette és megadományozta a szentjóbói bencés monostort, ahol Szent István ereklyéjét őrizték. 1093-ban Bátán alapított új monostort, és neki tulajdonították Kolozsmonostor létrehozását is.

Az 1092-ben a szabolcsi zsinaton született harmadik törvénykönyve, mely két határozat kivételével egyházi rendelkezéseket tartalmazott, jól mutatja, hogy mennyire nem azonosult VII. Gergely irányvonalával: például a már házasságban élő papokat nem kötelezte a cölibátusra, s az apátok megyés püspökök alá tartozását szorgalmazta. Nemcsak bőséges adományokkal látta el a különböző egyházi intézményeket, hanem szorgalmazta a királyi alapítású monostorok vagyon- és birtokösszeírásait is. Az ő kezdeményezésére született például a pannonhalmi vagy a bakonybéli összeírás.

Lászlónak sikerült megszilárdítania a belső rendet: „az állam, sőt egész Pannónia annyira rendezetten és megegyezően virágzott, hogy boldog István ideje óta törvények, szabadság és bőség tekintetében soha még ilyen csodálatosan nem csillogott.” Hatalmas földbirtokai és több forrásból táplálkozó pénzügyi jövedelmei elődeiét messze meghaladó bevételeket biztosítottak számára. Az is hozzájárulhatott a bel- és a külügyek viszonylag zökkenőmentes elrendezéséhez, hogy László uralkodása alatt nem működött a hercegség intézménye, s így nem okozhatott gondot az ország belső megosztottsága.

Ily konszolidált háttérrel nem meglepő, hogy László az 1091-es esztendővel kezdődően szakított a más országok ügyébe be nem avatkozás külpolitikai irányvonalával. Még 1088-ban meghalt Zvonimir horvát király, László testvérének, Ilonának a férje. A horvát uralkodó halálát követő trónharcok teljes anarchiát idéztek elő a szomszédos országban. Ilona kérésére László beavatkozott a horvát belviszályokba, és elfoglalta Horvátországot. Ez súlyosan sértette a pápaság érdekeit, Horvátország ugyanis pápai hűbér volt. László azonban nem volt hajlandó behódolni II. Orbán pápának. Am a korábbiakban már megcsodált diplomáciai érzékével most is a megegyezés útját próbálta egyengetni. Olyannyira, hogy még a hadjárat megkezdése előtt igyekezett kompenzálni a várható pápai rosszallást: megadományozta a franciászági Saint Gilles monostort, mely teljes mentességet élvező (nullius) apátság volt, s így közvetlenül a Szentekhez fenntartása alá tartozott.

László Saint Gilles megadományozásával tulajdonképpen a pápát ajándékozta meg. S amikor már nemcsak vélt, hanem valódi rosszallással találkozott, a montecassinói apátot, Odersiust próbálta bevonni a pápával való egyezkedésbe. Utolsó lépésként pedig 1091-ben Saint Gilles filiájaként Somogyvári bencés monostort alapított „kiengesztelésképpen” a horvátországi foglalásért. Am László ennél többet nem szándékozott tenni a „béke” érdekében. Hiába jelent meg Teuzo pápai legátus Somogyvár felszentelésekor, László nem volt hajlandó Horvátországról lemondani, de még azt is visszautasította, hogy Somogyvár fenntartását kiengedje a kezéből. Ez nyílt szakításhoz vezetett a pápával. László átállt IV. Henrik oldalára, és III. Kelemen ellenpápat ismerte el Róma fejének. Uralkodása hátralévő éveiben visszavert egy kun támadást, beavatkozott a lengyelek belviszályaiba, és hasonló terve volt a csehekkel kapcsolatban is.

Az Árpád-kori Magyarország egyik legjelentősebb uralkodója, rendezett viszonyokat hagyva maga után, az Úr 1095. évében „szentséggel és kegyelemmel teljesen az anygokal társaságába költözött”. Testét Somogyváron helyezték végső nyugalomba. Alig száz év elteltével, az 1113 után Váradra átvitt földi maradványait sírjából felemelve, „az Úr 1192. évében [...] dicsőségese szentté avattott”.

(A szövegben szereplő idézetek László király legendájából és a 14. századi krónika-kompozícióból származnak.)

Már régen megdől az a feltevés, hogy a honfoglaló magyarok teljesen üres, lakatlan Kárpát-medencébe érkeztek a 9. század végén. Bizonyosra vehető, hogy nagy számban találtak „öslakosokat”, akik természetesen nem ősidőktől fogva laktak itt, hanem csak rövidebb-hosszabb idővel a magyarok bejövetele előtt költöztek ide. Azt is tudjuk, hogy a honfoglaló magyarokkal együtt más etnikumok szintén itt letelepedtek. A kalandozó magyarok a 10. század első öt-hat évtizedében óriási létszámban hozták be Kárpát-medencei szállásterületeikre foglyokat Európa szinte minden részéről, ahol zsákmányszerzés céljából megfordultak. Ugyanakkor már a 10. század második felétől kezdve számos szomszédos és távoli nép fiai telepedtek be ide, elsősorban keletről.

Kik az idegenek?

Amikor tehát Szent István trónra lépett, a Kárpát-medencében jelentős számban éltek idegenek, akik különböző nyelvet beszéltek, s az országba kerülésük időpontja és módja is eltérő volt. A továbbiakban amikor az Árpád-kori Magyarországon élő idegenekről beszélünk, nem róluk ejtünk szót, hanem azokról, akik a *Szent Istvántól III. Andrásig* eltelt 300 év alatt érkeztek ide. Mielőtt azonban erre sort

Egy nyugati lovag: Deodatus gróf

keríténénk, nem haszontalan azt megvizsgálunk: vajon az Árpád-korban kit tekintettek idegennek? E kérdés megválaszolására azért is fontos, mert megőv bennünket attól, hogy modern fogalmakat vetítsünk vissza sok száz esztendővel korábbi időszakokba.

Kétségtelen, hogy az efféle vizsgálódások során mindenféle aktualizálástól tartózkodni kell, ám a távoli és a mai korok közti analog helyzetek tanulságainak hasznosításától nem kell eleve elzárkózunk. Napjaink etnikai kérdésekben tapasztalható bizonytalanságait megítélésére arra figyelmeztetnek, hogy a hivatalos és a nem hivatalos minősítések nem feltétlenül esnek egybe. A ma Erdélyben élő magyarok az állami adminisztráció szempontjából (azaz hivatalosan) román állampolgárok, ugyanakkor a magyar közvélemény meghatározó többsége a magyar nemzet részének tekinti őket. Ezzel szemben gyakorta halljuk a mai Magyarországon a mindennapi beszédben, hogy az erdélyi magyart romának, a felvidéki magyart szlováknak, a vajdasági magyart szerbnek vagy jugónak nevezik, azaz az állami és a nemzeti szempont indokolatlanul – az államhatáraink túl élő magyarokra nézve bántó módon – keveredik.

Természetesen e modern kori megfigyelés csak annyiban nyújthat támpontot, hogy gyanakvást kelt: vajon indokolt-e a

tott, ekkor még kevésbé vagy egyáltalán nem ébredtek lelki közösségük tudatára, bizonyos értelemben „idegenek” voltak egymás számára. Jellemző példa éppen a 10. század végéről, illetve Szent István korából akad. A magyar nagyfejedelmek, majd királyok idegenből hozták a maguk, valamint trónörökös fiuk számára feleséget. Géza annak az erdélyi Gyulának a testvérével, Saroltal (Szent István anyjával) lépett házasságra, akinek nagyapja ugyanúgy a hét magyar törzsfő egyike volt, mint Géza felmenője, Árpád. A házasságkötésük mint két idegen dinasztia közti kapcsolat jött létre. Amikor pedig egy emberöltővel később Szent István hadat vezetett e Gyula, vagyis anyai nagybátyja ellen, a források összecsapásukat mint két független ország (*regnum*) harcát örökítették meg, s István mint győztes hódító kapcsolta monarchiájához a legyőzött Gyula országát. Eddig – amennyire meg tudjuk ítélni – mind István udvarában, mind Gyulában a magyar szó járta. Ez a helyzet már felvillantja azt a kora középkori megítélést, hogy az összetartozást az azonos állami keret, az idegenséget pedig a külországi illetékesség jelentette. Vagyis a politikai keretek látszanak e tekintetben meghatározónak.

Amikor Szent István király a fiához intézett *Intelmeiben* arról szól, hogy *Imre* ne csupán az itt lakókhöz (*incole*), hanem a

vendégek és a jövevények (*hospites et adventitii*) eltérő nyelveket és szokásokat, más-más mintákat és fegyvereket hoznak be, ami az országot dísztí, az udvar fényét emeli, s a külföldieket (*exteri*) a pöffeszkedéstől elrettenti. Ezért az egynyelvű, egytörvényű ország gyenge és törékeny.

E megfogalmazásból kiderül, hogy a vendégek és a jövevények különböznek a külföldiektől, pedig eredendően maguk is külföldiek voltak. Azzal azonban, hogy ők (esetleg elődeik) beköltöztek az országba, és mintákat, fegyvereiket átadták az ittenieknek, a magyar király alattvalói lettek, szemben a külföldiekkel, akik nem tartoztak a magyar uralkodó fennhatósága alá. A hatalom csúcsáról nézve („hivatalosan”) tehát már Szent István korában magyar az, aki az ország lakója, a király alávetettje, idegen pedig az, aki más országban él. E nézet kialakulásában frank előképek és a homogenizáló keresztény szemlélet egyaránt szerepet játszottak. Ebben a differenciáltnál, minden alattvalót magában foglaló értelemben szőtt törvényében Szent István a saját népcérlő, illetve a monarchia népcérlő. A *gens Hungarorum*, a magyarok népe a 11–12. században a Magyar Királyság valamennyi lakóját magában foglalta, aki itt született és élt, függetlenül attól, hogy milyen nyelvet beszélt, milyen szokásoknak és hiedelmeknek hódolt, kiket tekintett őseinek.

A mindennapok valóságában azonban e hivatalos szemlélet nem tagolatlannal, hanem nagyon is árnyaltan érvényesült. A kisebb közösségek országszerte gondosan számon tartották környezetükben azokat, akik idegen származásúak voltak. Az udvari körök pontosan tudták, hogy Péter király velencei (*Venetus*), éppen úgy, mint Gellért püspök (*natione Wenenensis*). Szent Imre herceg legendájában feljegyezték, hogy az a *Konrád*, akin a szent csodát tett, német eredetű (*Theotonicus natione*). Számon tartották az idegeneket a nép körében is. Az 1075. évi garamszentbenedeki oklevélben említették a Felvidéken a Taszár melletti és az udvadi besenyőket, Szolnok vidékén pedig a csehek, valamint a varsányokat (ez utóbbiak iráni nyelvűek voltak).

Természetesnek kell venni, hogy a kis közösségek igen érzékenyek voltak az etnikai különbségekre, hiszen a szomszédságukban lakó, más etnikumhoz tartozó emberek más nyelven (is) beszéltek, más szokások, gyakran más hit szerint éltek, azaz máságuk szinte minden életmegtényilvánulásukban élesen megmutatkoztak. A hivatalos szemlélet sem tehetett meg azt, hogy a máságnak (az idegenségnek) erről a mindennapi gyakorlatban jelentkező értelmezéséről ne legyen tudomást. Jól mutatja ezt a 11–12. század fordulóján Kálmán király törvényének 77. cikkelye.

Eszerint „senki se merjen a magyarok népében levő [in genere Hungarorum] vagy egyáltalán Magyarországon született [in Hungaria natum] szolgát vagy szolganót, még ha idegen származású [alienigenam] is, Magyarországon kívülre eladni vagy kivinni, kivéve olyan idegen nyelvű [lingue alterius] szolgákat, akiket más vidékekről [ab aliis... regionibus] hoztak ide”.

Ez a kissé bonyolult fogalmazású, de a hivatalos és nem hivatalos minősítés kompromisszumát pontosan tükröző törvénykezlet a szolgák három csoportjáról szól: (1.) a magyar szolgákról, (2.) a magyarországi születésű, de idegenből származó szolgákról, (3.) a külföldről behozott és idegen nyelvű szolgákról. Közülük egyedül a harmadik csoport tagjait volt szabad külföldre vinni. Ők „tranziárúnak” minősültek Magyarországon, hiszen nem magyarországi születésűek s nem magyar nyelvűek voltak, fölöttük tehát a magyar uralkodó nem rendelkezett érdemi joghatósággal. Ezzel szemben tiltották azok exportját, akik a hivatalos szemlélet alapján magyarnak minősültek, azaz a magyar király alattvalóit. Magyar szolgának azok számítottak, akik Magyarországon születtek, így felettük a király joghatósága teljes körben érvényesült. E törvénycikkelyben tehát rendezőelvé a hivatalos besorolás: magyar szolgát, azaz alattvalót az uralkodó nem engedett külföldre vinni, az idegen, tőle független szolga sorsáról viszont nem rendelkezhetett. A 2. és a 3. csoport tagjai között nem a nyelv tekinthető a döntő különbségnek, hiszen mindkét csoportban beszélhettek ugyanazt a nyelvet (szlávot vagy törököt), hanem az, hogy mikor került az illető Magyarországra. Az itt született szolga magyarnak számított (idegen származása ellenére is), az ide behozott pedig idegennek.

A magyar szolgák közötti különbségtétel viszont már a nem hivatalos álláspont beszűkítését jelentette a dekretumba. Nagy jelentősége ennek ugyan nem volt, hiszen ugyanaz a szabály vonatkozott mindkét csoportra, de a dolognak elvi súlya van. Kálmán király elismerte, hogy a magyar szolgák (vagyis alattvalói) két csoportra oszlanak: a magyarokra és a (magyarországi) nem magyarokra. Őket a származás (és ennek elemeként a nyelv) különbözősége választotta el egymástól. Hogy a nyelvet és a származást a másság megállapításában egyaránt figyelembe vették, Kálmán király egy másik törvénye bizonyítja, amely a zsidók számára tilalmazta bármilyen nyelvű vagy származású (*cuiuscunq[ue] lingue vel nationis*) szolga adásvételét.

Az eddigiek alapján tehát egyértelműen idegennek a külországiakat tekintették az Árpád-korban, ők viszont éppen azért

külországiak, mert nem éltek, nem fordultak meg Magyarországon. Az Árpád-kori latin terminológia a Magyarországon élő idegen származásúakat jövevénynek vagy

István seregeinek egyik vezére: Vecellin lovag

vendégnek, latinul *hospesnek*, illetve *advena*nak nevezte. (Az *advena* végig megőrizte ezt a jelentését, a *hospes* értelme viszont a korszak végére kitágult: 1231-től kezdve már a telepítés vagy áttelepülés során új helyre került magyart is egyre gyakrabban neveztek *hospesnek*.) Amikor tehát az Árpád-kori Magyarországon élő idegenekről szólnak, csakis ezekre a külországi eredetű hospesekre gondolhatunk.

Megeleveníti ezt az „idegenek” 13. század közepi értelmezése. Egy akkori krónika szerzője a hospesekkel a szkitiai eredetű magyartól állítja szembe. A döntő tehát továbbra is a származás: akinek a felmenője az őshazából jött, az magyar, akie külföldről érkeztek (mellékes, hogy mikor), az jövevény (azaz „idegen”). Bár a krónikás szerint létszámukat tekintve a magyarok önmagukban elegendők lettek volna Pannónia (azaz a Kárpát-medence) benépesítésére, ám mivel nem akartak a keresztény hitre térni, Géza fejedelem idegen uralkodók segítségét kérte. Így aztán – folytatódott az okfejtés – Géza, Szent István és más királyok idején csehek, lengyelek, görögök, spanyolok, szaracénok, besenyők, örmények, németek, olaszok, kunok jöttek Magyarországra, akik hosszú ideig tartózkodva az országban, a magyarokkal házasságkötések révén összekeveredtek, s ugyanolyan ne-

IDEGENEK

Szent István király a fiához intézett *Intelmeiben* az idegenek és jövevények befogadását tanácsolta, s maga élenjárta a példaadással is. Így érkeztek első királyunk uralkodásától kezdve papok és lovagok az országba, s nem kevés közülük az előkelők közé is felemelkedett. Mivel a Magyar Királyságban kitüntetett módon bántak a betelepülőkkel, megindult a bevándorlás az akkori keresztény Nyugat minden részéből és minden társadalmi rétegéből. Később a nomád Kelet felé is nyitottságot mutattak uralkodóink. S a jövények maradandó nyomot hagytak az ország életén, gazdaságán, településhálózatán.

AZ ÁRPÁD-KORI MAGYARORSZÁGON

középkorban is a hivatalos és a nem hivatalos megállapítás kettőssége után nyomozni. Egyebekben a jelen kori párhuzam nem alkalmazható. Többek között azért sem, mert Szent István korában még nem létezett nemzet. Vagyis azok, akiket utóbb a nemzet fogalmának megszületése és a nemzeti érzés kialakulása egygy forras-

külföldiekhez (*exteri*) is kegyes legyen, akkor maga az uralkodó helyezte az egyik csoportba országa lakóit, a másikba pedig a külföldieket. Az *Intelmek* egy további helyén Imre övéi (*ui*) vannak szembeállítva az idegenekkel (*alieni*). Csattanósan igazolja az imént elmondottakat az *Intelmek* egy újabb, sokat emlegetett része. Eszerint

mességet és szállásterületeket szereztek itt, mint a magyarok. Bár e külföldi eredetű családok tagjai a 13. század közepén már két vagy akár két és fél évszázada Magyarországon éltek, mégis a jövevényekről (advene) készült listákban tartották őket számon.

A magyar társadalom ilyen értelemben vett kettéosztását (magyarokra és jövevényekre) a 13. század végén *Kézai Simon* tette abszolút rendezőelvévé. Számára a tiszta (*pura*, azaz nem kevert) Magyarorszag a Szkítiából eredő 108 nemzetségből állt, míg a többiek – írja –, „*akik hozzájuk csatlakoztak, jövevények [advene] vagy foglyoktól származnak*”. *Kézai* annyira elutasítja a keveredést – krónikás elődjével szemben – a tiszta magyar (fajmagyar), illetve a jövevény magyarországi népesség között, hogy négy könyvből álló munkájából az első kettő a hunok és magyarok történelmét tartalmazza, míg a harmadik és a negyedik könyv a többiek, a jövevények, az „idegenek” történetét.

Az Árpád-korban azokat tekintették jövevényeknek („idegeneknek”), akik – beszéljenek bár magyarul – idegen származásúak voltak. A jövevények tehát attól jövevények, hogy ők, illetve elődeik valamikor bejöttek, beköltöztek Magyarországra. Az alábbiakban a korszak érték-ítélete szerint csakis a Magyarorszag gyökeret eresztő bevándorlókat, azaz a vendégeket, jövevényeket (*hospites*, *advene*) vesszük számba idegenként.

A bevándorlások történeti rétegei

A 11. században elsórt, legfeljebb kis közösségekben történt betelepülésekről van tudomásunk. Ezeket illetően olykor több az utólagos vélekedés, mint a sziklaszöveg történeti tény. Ez nem is csoda, hiszen a legtöbb ilyen esetről nem maradt fenn egykorú, megbízható feljegyzés, inkább csak jóval később próbálták az adott helyzetet megmagyarázni. A velencei származású Gellért püspökről az események közelebb álló kis legendája azt jegyezte fel, hogy *Krisztus* sírjához igyekezett a Szentföldre, amikor Pannóniába eljutva Szent István király megtapasztalta erőnyeit, s őt akarata ellenére visszatartotta, miközben útítársait továbbengedte.

De nem csupán Gellért, hanem Szent István és közvetlen utódai korának püspökei is külszövegokből kerültek Magyarországra. Érthető ez, hiszen a frissen kereszténységre tért magyarok nem tudtak azonnal maguk közül püspököket kiállítani. Pécs első püspöke, *Bonipert* francia (vagy német), Bihar első főpapja, *Leodvin* lotaringiai származású volt. Hasonló a helyzet a 11. századi alapítású kolostorokkal.

„Különféle nemzetségek bejövételének” ábrázolása a Képes Krónikában

A pannonhalmi apátságot Géza fejedelem *Szent Adalbert* csehországi (brevnovi) tanítványai számára hozta létre. Az 1091-ben alapított somogyvári monostorban a 13. század elejéig kizárólag francia szerzetesek éltek.

A 10. század végétől kezdve a mindenkori magyar király külszövegből hozott felesége kíséretében papok és lovagok érkeztek az országra. Későbbi krónikás lejegyzés alapján tudjuk, hogy Szent István hitvesével, *Gizellával* együtt jöttek be az országra Nürnbergből a később *Hermánynak* nevezett nemzetség elődei. Ropant valószínű, hogy ugyancsak *Gizella* oldalán került az országra a bajorországi *Wasserburgból* az a *Vecelin*, aki nagy érdemeket szerzett 997-ben *Koppány* legyőzésében. Szent István feleségét oly jelentős számú bajor lovag kísérette Magyarországra, hogy a házasságát közvetlenül követően lezajlott, *Koppány* elleni harcot a pannonhalmi alapítólevél egyenesen mint a magyarok és a németek közti háborút említi, ahol a magyarok *Koppány* híveit, a németek pedig *István* seregét jelentik.

Idegen lovagok királynéktól függetlenül is érkezettek az országra. Így például a később az arisztokrácia vezető tagjai közé emelkedő *Gut-Keledek* ősei akkor jöttek Svábföldről Magyarországra, amikor Szent István utóda, az előzőtt *Péter* a német királyhoz futott, és *III. Henrik* őket adta segítségül a magyar uralkodó számára uralma visszaszerzéséhez. Kétkezdéssel fogadtattuk azonban azokat a későbbi időkben származó adatokat, amelyek na-

gyobb létszámú idegen etnikum 11. századi betelepüléséről szólnak. A legjobban ezt a Liège-ből Magyarországra került francia nyelvű vallonok esete mutatja. A 15. században a magyarországi vallonok gyökereik után nyomozva eljutottak Liège-be, s ott azt a felvilágosítást kapták, hogy eleik a 11. század közepén onnan kerültek Magyarországra, ahol a magyar király számos faluban telepeltette őket. Ennek a hírnek a valószínűsége azonban erősen kétséges. Legalább ilyen – ha nem több – joggal gondolhatunk arra, hogy a nagymértékű vallon beköltözés csak a 12., esetleg a 13. században (annak közepén) történt. Későbbi bevándorlásukra utalhat, hogy az egervölgyi vallonok még a 16. század elején is franciául beszéltek, ami magyar környezetben 11. században történt beköltözés esetén kevésbé lenne elvárható.

Kiseb számban persze a 11. században is érkezettek vallonok (vagy olaszok) Magyarországra. Ennek nyomát őriz *Szent László* király 1092. évi törvénykönyve, amely olyan latinokról szól, akik a bört kezdetének időpontjában más gyakorlatot követtek, mint a magyarok. Amennyiben nem alkalmazkodnának a magyarokhoz – rendelkezett a király –, távozzanak, de az itt szerzett pénzt nem vihetik magukkal. Ez utóbbi megjegyzésből arra lehet következtetni, hogy világiak, valószínűleg kereskedők voltak, akik városias helyeken lakhattak. Igencsak kétséges azonban annak az adatnak a hitele, amely a 12. század közepéről maradt ránk. Eszerint 1047-ben Verdun városa

olyan súlyos pusztulást szenvedett, hogy 24 ottani kanonok jött ide, akik között lehetett a fentebb említett *Leodvin* bihari, majd egri püspök. Főleg a 24-es számot kezelhetjük alapos fenntartással.

Mínőségileg új fejezetet jelentett a beköltözésben a 12. század. A 11. századra jellemző egyéni, kis létszámú beköltözések helyett – elsősorban nyugati irányból – tömegesen jöttek az emberek. Ennek számos oka van. A 11. század végén indult el az első kereszties hadjárat, amely a nyugat-európai ember addig szűk horizontját jelentősen kitágította kelet felé. Ugyancsak 1100 tájtól figyelhető meg a zarándokutakon a tömeges részvétel. Míg ilyeneken a 10–11. században szinte kizárólag világi és egyházi főemberek vettek részt kisszámú kíséretükkel – amint ezt a velencei Gellért példája mutatja –, a 12. század elejétől kezdve a peregrinuskok már a társadalom legszegésebb rétegeiből verbuválódtak, azaz további alkalom adódott Európára keleti részének megismerésére. Végül a Nyugat-Európában kialakuló áru- és pénzvviszonyok következtében kereskedőrajok indultak útnak, akik áruikkal messzi tájakra is eljutottak (amint ezt *Szent László* törvényének idézett cikkelye mutatja).

A kereszties had résztvevői, a zarándokok, a kereskedők hírt vitték annak, hogy milyen kedvező feltételek várnak a betelepülőkre Magyarországon. A Magyar Királyság kitüntetett módon bánt a korábbi évszázadokban területére – a 10.

síftotta korábbi jogaikat, a gyéren lakott országon tágas szállásokhoz, téres ingatlanokhoz juttatta őket, tapasztalataikat – mint *Szent István* *Intelmeiben* olvashatjuk: mintáikat és fegyvereiket – a maga javára hasznosította. Nem véletlen, hogy megindult Nyugat-Európa különböző részeiről a vándorlás Magyarországra.

Szerencsés esetben az átköltözés pontos körülményei is kideríthetők. Így például tudjuk, hogy a Németalföldön élő *Anzelm* 1103-ban visszaadta hűbérbiroktát, s az így nyert pénzzel és ingóságokkal, valamint fiaival együtt Magyarországra indult. 1124-ben már sem *Anzelm*, sem fia nem éltek – anélkül haltak meg, hogy Magyarországról visszatértek volna. *Anzelm* és fia utórok lehettek a nyugat-európai népek tömeges magyarországi áttelepülésének folyamatában. Viszonylag pontos ismereteink vannak a szerémségi Nagyolaszi alapításáról. Már egy 1150. évi adat mint frank jövevények faluját (*villa advenarum Francorum*) említi, majd egy 1162-ből fennmaradt adat szerint neve *Franca villa* (frank falu) volt, amelyben milánói menekültek laktak. Ezt a tényt tükrözi a település neve. A térségben tehát jelentős frank (olasz) népesség élt, amit az is jelez, hogy a bizánciak a 12. században az egész Szerémséget *Frangokhíornak*, azaz frank vidéknek nevezték, s a Nagyolaszi felett emelkedő hegy, *Fruska gora* szerb neve is a frankokkal függ össze. Az első, szövegyszerűen ismert hospeskiáltságát a Zemp-

lyamán fokozatosan nőtt. A latinoknak (vallonoknak, olaszoknak) kiemelkedő szerepük volt a magyarországi városiasodásban: találkoznak velük a magyarországi városfejletés olyan élen járó városában, mint Székesfehérvár, Esztergom, Óbuda, Zágráb vagy Nagyvárad.

A 12. században száma és jelentősége alapján a legnagyobb bevándorlás a germán ajkú népekhez, a németekhez (szászokhoz, svábokhoz) és a flandriai flandamokhoz kapcsolódik. Ez *II. Géza* király kezdeményezésére történt. Az uralkodó nagy, többnyire lakatlan vagy gyéren lakott területeket biztosított a beköltözőknek, messzemenően tiszteletben tartotta korábbi jogaikat, s talán már ó újabbakkal gyarapította azokat (bizonyos feltevések szerint ez lenne a ránk nem maradt *Geysaneum*). Így kerültek németek – s jóval kisebb számban flandamok – Dél-Erdélybe, Nagyszében vidékére, amely a legutóbbi időkig – tragikus megfoghatóságukig – az erdélyi szászok legjelentősebb települési és kulturális központja volt. Nem véletlen, hogy 1224-ben az itteni szászok az etnikai kiváltságok csúcspontján jelentős privilégium birtokába jutottak (*Andreanum*), és bizonyos területi autonómiát élveztek.

A 12. században szálltak meg a német betelepülők Észak-Erdély három tömbjét, Beszterce vidékét, a vele egybeolvadt Királyi és Radnát. Itt is királyi területen történt a betelepítésük, amint ezt szálláslelyük Királyi (jelentése: királyé) neve mutatja. Szintén a 12. században kerültek németek az Abaúj megyei Vizsoly vidékére, amely királyi tulajdonban volt. Itt később tíz német falu jött létre, melyek élén külön német ispán állt. A tatárjárás előtt nem rendelkezünk megbízható adattal a szepességi szászokra vonatkozóan, de feltételezhető, hogy Abaújból kiindulva jutottak el a németek ide, s az első, *Hernád* menti szepesi szász telepek már a 12. század vége felé léteztek.

A németek is jelentős szerepet játszottak a magyarországi városfejletésben. Elég, ha az erdélyi és szepességi szász városokra utalunk, vagy arra, hogy a Szatmar megyében fekvő Németi település (a mai Szatmárnémeti) hospesei 1230-ban *II. András* királytól kiváltságokat és földet kaptak. *Rogierus* a tatárjárás korában Pestet nagy német falunak nevezte. Nyelvjárás-történeti adatok segítségével lehetett kideríteni, hogy a németek nyelvetük egymástól igen távoli pontjairól, azaz nagy területéről érkeztek: a Rajna vidékéről, Észak-Türingiából, Bajorországból, Szászországból és Sziléziából.

A 13. század (főleg annak második, tatárjárás utáni része) újabb módosulást hozott a betelepülés területén. A legfontosabb változás abban állt, hogy ekkor már nem a király számított a legfontosabb te-

A Spanyolországból bevándorolt Simon és Mihály a Képes Krónika „S” iniciáléjában

században döntően keletről, a 11. században kis számban már nyugatról is – érkezett idegenekkel. Nem olvastotta be őket, hanem tiszteletben tartotta és bizto-

lén megyei Olaszi vallon lakói 1201-ben nyerték el. A 12. században is akadáhatott néhány ilyen, de ezek nem maradtak ránk. A kiváltságlevelek száma a 13. század fo-

leptőnek, hanem a nagybirtokosok (egyháziak, de főleg világiak). Ez azzal a következménnyel járt, hogy a nyugatról érkezők nem nagy tömbökben telepedtek le, hanem egy-egy falut alkottak, amelyek idegen etnikai környezetben feküdtek. Ők is élveztek kiváltságokat, de mivel a magánbirtokosok kevesebb elítelt adhatott, mint a király, a szörványtelepülések hospesei nem érték el a kivételességet azon szintjén, amellyel a szebeni vagy a szepesi zászok rendelkeztek. (A 14. századra a szörványtelepülések hospeseinek jogállásába jutottak a jogilag egységtől jobbágság hazai eredetű tagjai is.)

További változás, hogy az elmaradó neolitikus nyelvű népek (vallonok, olaszok) helyett egyre inkább a németekre szűklült a jövevények köre. A 13. század legjelentősebb bevándorlási hullámai kelet és délkelet felől érték az országot. A 13. század első évtizedében bukkannak fel először románok Erdély déli szegélyén, hogy az intenzív és többnyire magánosok által folytatott telepítések eredményeképpen mind újabb területeken jelenjenek meg – a 14. század elején már Biharban, hamarosan pedig az északi Máramarosban is –, és számuk egyre gyarapodik. Valószínű, hogy létszámuk ekkor még elmaradt a kunoké mögött, akiket viszont IV. Béla telepített le az ország közepén és – mert ezt a király megehetette – nagyjából egy tömbben.

Az egyes kisebb jövevénycsoportoknak biztosított mentességeket hamarosan követte a nagyobb tömbben élő idegen etnikumok kiváltságolása. A Nagyszében környéki zászoknak adott 1224. évi *Andream* után 1271-ben a szepesi zászok jutottak a dél-erdélyihez hasonlóan hasonló kiváltságok birtokába. Nem kezeltek mostohán az uralkodók a 13. század keleti betelepülőt sem. A kunok az 1279. évi törvényvel kapták meg a maguk szabadságlevelét, a 13. század legvégén pedig az igen szétszórtan élő románok egy helyre telepítésére is történt kísérlet – amit nyilván követett volna kiváltságolásuk –, de ezt a románság legeltető életmódja megműsította. A hospeseket megillető kiváltságok, főleg az egy tömbben élő idegeneknek biztosított kollektív jogok hátráltatták a betelepültek magyarsághoz történő asszimilációját és növelték különállásukat.

Milyen társadalmi állásuk a jövevények?

Némi túlzással azt lehet mondani, hogy a jövevények minden társadalmi csoportot képviseltek. Még királyi is adtak az országnak a velencei Péter személyében. Királyi csakis közülük kerültek ki. A 11. században – a betelepülők viszonylag alacsony száma miatt magasabb arányban

– a társadalom felsőbb köreibe tartozó emberek érkeztek Magyarországra: papok és lovagok, akik itt rangban jelentőset emelkedve, főpapok és a királyi udvar előkelői lettek. De már a 11. században jöttek alacsonyabb presztízsűek is. A Szent László király törvényében szereplő latin kereskedőkről már esett szó. Kálmán dekrétuma a más földjén élő, azt művelő és denaradót fizető hospesekről szól. Bennük földműves elemet láthatunk.

A magyarországi egyházi és világi elithez csatlakozó személyek a 12–13. században is érkeztek az országra, ők azonban ekkor már törpe kisebbséget alkottak a jövevények között. Mindenesetre *Freisingi Ottó* német püspök a 12. század közepén azt írta, hogy a magyar király oldalán hospesek sorakoznak, akik nagy számban vannak ott, s Magyarországon főembereknek tekintik őket. A 12. század vallon és német betelepülői túlnyomórészt parasztok, kisebb részben kereskedők voltak, akik falvakban, az utóbbiak városias településeken szálltak meg.

Főleg a 13. században sok jövevény élt már városokban. Az oklevelek szerencsés esetekben a városlakó hospes foglalkozását is megörökítették. Így például a 13. század első felében Esztergomban latin (olasz vagy vallon származású) aranyművest, Óbudán latin kereskedőt említenek. Esztergomban a tatárjárás után erős latin vezetés réteg jelent meg, tagjai comes címet és bírói, esküdti tisztséget viseltek. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy a 13. században a parasztk mellett polgárok is nagyobb számban képviseltették magukat a jövevények sorában. Kifejezetten vállalkozói mentalitást mutattak: birtokokat szereztek, földeket béreltek, érdekeltek voltak a nagykereskedelemben, még az arisztokratákkal is szoros (alkalmanként családi) kapcsolatba kerültek. Joggal feltételezhető, hogy a vendégek nagy szerepet játszottak a magyarországi bányászat fellendítésében. A 12. században már bizonyosan a radnai németek működtették az ottani ezüstbányát.

Sokban különbözött a 13. században beköltöző ortodox románok és pogány kunok helyzete. E két nép hite, illetve hitelensége elütött mind a magyarok, mind a nyugatról beköltözött római rítusú keresztény valásától. Ráadásul a már hosszabb ideje letelepült viszonyok között élő Magyarországra két olyan nép képviselői érkeztek, melyek a maguk módján nomádok voltak. A románok kisállattartó életmódot folytattak, juhokat tenyésztettek, s kétélegős vándorló (transzhumáló) állattartásra berendezkedve, feljártak a havasi legelőkre. A kunok viszont nagyállattartók voltak: nagy síkvidéki területeken lótenyésztést folytattak, nomadizáltak, s ezzel komoly károkat okoztak a földművelőknek.

Katonai szempontból a 13. század második felének magyar királyai főleg a kunokra tudtak támaszkodni, mivel azok lovaikkal, könnyűlovas haderejükkel nemegyszer eldöntő szerephez jutottak. Nem véletlenül hangzott IV. Béla király a tatárjárás után, hogy földműveseket és katonákat igyekezett Magyarországra összegyűjteni. A kun katonai erő valóban az uralkodót szolgálta, a földműves elem azonban ekkor már döntően a magánföldesurak gazdaságait gyarapította.

A 11–13. században a betelepült idegenek maradandó nyomat hagytak az ország településhálózatán, hiszen más életformát alakítottak ki a zászok, mást a románok és megint mást a kunok. A nagy számban bejött vendégek politikai értelemben is tarkává tették az ország térképét, hiszen a megyék rendszerét bizonyos országrészekben (főleg Erdélyben és az Alföldön) sűrűn szakították meg a jövevények megyei fennhatóság alá nem tartozó, kiváltságolt területei. Egészen bizonyos, hogy a magyarságnak a 11. század végéig nem sikerült teljesen asszimilálnia a honfoglaláskor már itt talált, illetve a magyarsággal együtt bejött idegen népelemeket. A 12. századtól kezdve – a több irányból történt tömeges bevándorlások, valamint a hospesek kiváltságolásai következtében – ennek az elvi lehetősége is örökre elveszett.

A 11–12. század még az etnikai és a vallási türelem kora volt. A 13. században azonban e két évszázad idilli etnikai és vallási békéje odaveszett. Az ortodox kolostorokat latinizálták, a mohamedánokat lakóhelyeikről kiszorították. A Nyugaton tanult értelmiségiek a 13. század elején hazahozták a nemzet Franciaországban bimbózó eszméjét, amely hamarosan új erővonalak szerint rendezte el a magyarok és az idegenek viszonyát. Az etnikai elmentek a német származású királyné, *Gertrúd és Kötén* kun fejedelem meggyilkolásában csúcsosodtak ki.

A század elején Magyarországra átteltt – eredendően befogadó jellegű – államnemzeti felfogás (mindenki magyar, aki a magyar király alattvalója) a század végére kirekesztő fajnemzeti koncepcióvá alakult át (csak az a magyar, aki Szkitiából jött), s ez felerősítette a 13. század eleje óta észlelhető idegenellenességet. Jellemző, hogy míg Szent István király azért intett a jövevények megbecsülésére, mert behozták az országra és az idegen nyelvet, szokást, mintát és fegyvert, addig az *Aranybulla* 1231. évi megújításában már a következőt fogalmazták meg: az országba jövő nemes hospeseket – hacsak nem akarnak itteni lakosok lenni – méltóságokra ne emeljék, az ilyenek ugyanis kiviszik az ország gazdagságát.

✎ KRISTÓ GYULA

Az *Árpád* nagyfejedelem (895–907) vezetésével végrehajtott honfoglalás után a pogány magyarság folytatta korábbi nomád – mások szerint félnomád – életmódját, amelyhez szervesen hozzátartoztak a kalandozó hadjáratok. E zsákmányszerző és pusztító katonai portyák révén a Magyar Fejedelemség hosszú évtizedeken keresztül, egészen 970-ig gyakorlatilag hadban állt Európa népeivel. A kontinens keresztény, mohamedán és pogány lakói egyaránt „a gyűlölt és kegyetlen ellenség” leverését kíván-

AZ ÁRPÁDOK KÜLPOLITIKÁJA

ták. Nagyon jellemző, hogy közvetlenül a 955 előtti időben a hispániai mór uralkodó, *III. Abd al-Rahman* córdobai arab kalifa (912–961) határozottan és világosan azon véleményét fogalmazta meg *I. Ottó* német király (936–973) követe előtt, miszerint „a magyarok népet ki kell irtani”.

CSATLAKOZÁS EURÓPÁHOZ

A 955-ös augsburgi és a 970-es balkáni (arkadiopoliszi) vereségek a magyar fejedelmek számára világosan jelezték: súlyos kockázat nélkül a korábbi út tovább már nem járható. A Magyar Nagyfejedelemiség végzetélybe jutott, mindenfélől ellenséges országok és népek vették körül, s ez az ellenséges gyűrű előbb-utóbb teljes megsemmisítéssel fenyegette. A 970-es évek elején különösen a Bizánci Birodalom bizonyulni félelmetes ellenfélnek, hiszen Bulgária elfoglalása után a görög császár (*baszileusz*) diadalmos légiói elérték a magyar határt, a Duna–Száva vonalát. Ebben a rendkívül kritikus helyzetben az új nagyfejedelem, *Géza* (kb. 972–997) külpolitikája mentette meg a magyarságot.

Géza nemcsak véglegesen beszüntette a kalandozó hadjáratokat, hanem a bizánci veszély árnyékában – véget vetve a korábbi ellenséges viszonyoknak – rendezte kapcsolatait a német uralkodóval. Kérésére – *I. Ottó* császár egyetértésével – 972-ben a mainzi érsek alá tartozó térítő püspök irányítására német papok és szerzetesek kezdték meg a nyugati kereszténység szervezett terjesztését a magyarság körében. Tulajdonképpen a 972-es esztendő az az időpont, amikor a magyar nép – német segítséggel – hivatalosan elindult a Nyugat-Európához való csatlakozás útján. Az úttörés tehát kétségtelenül Géza érdeme.

973-ban Quedlinburgban a békekötés nyomán magyar–német politikai szövetség jött létre, s ez egyértelműen jelezte: a Német Birodalom a magyar–bizánci viszályban Magyarország mellett áll. A német császár ugyanis nem fogadhatta el azt, hogy a Magyar Nagyfejedelemiség esetleges bekebelezése nyomán a baszileusz jelentős teret nyerjen a Német Birodalom tőzszomszédságában. Ez a közép-európai hatalmi egyensúly drasztikus felborulását jelentette volna Németország kárára. A magyar–német szövetség kijózanítólag hatott Bizánc uralkodó köreire (Quedlinburgban ott voltak a baszileusz követei is), s a Magyar Nagyfejedelemiség elleni görög invázió elmaradt. Ebben egyébként az is közrejátszott, hogy időközben kiűzték az arabok Bizánc elleni támadásai. Mindenesetre a magyarság megmenekült attól, hogy a hunok és az avarok sorsára jusson a Kárpát-medencében.

Elősegítette ezt is, hogy Géza minden szomszédos ország és nép irányában következetes, tudatos békepolitikát folytatott. Ezt jelzik a lengyelekkel, oroszokkal és bolgárokkal létesített dinasztikus kapcsolatok is. Az azonban nem kétséges, hogy a quedinburgi szövetségkötés révén a Magyar Nagyfejedelemiség a Német Birodalom politikai érdekszférájába került. Magyarországon német politikai befolyás érvényesült, de ez anélkül történt, hogy

a fejedelem német császári hűbéressé vált volna. A krónika szerint Géza jelentős német segítséget élvezett a belső ellenségeivel vívott véres küzdelmekben is.

A magyar–német kapcsolatok erősítését, a viszony szorosabbra fűzését szolgálta 996 táján egyrészt Géza fiának, *István*nak a házassága a bajor herceglánnyal, *Gizellával*, másrészt annak az aranyozott lándzsának az elfogadása, amelyet *III. Ottó* császár (983–1002) ebből az alkalomból küldött István számára. A lán-

Az Árpádok uralkodásának első szakaszában egy sajátos geopolitikai helyzet határozta meg az ország külpolitikai lehetőségeit. Egyszerre két nagyhatalom: a Német és a Bizánci Birodalom lépett fel fenyegetően a fiatal magyar állammal szemben. Célkitűzéseik – a mindenkori nemzetközi viszonyoktól is függően – a partneri szövetségkötéstől a politikai befolyás biztosításán, a hűbéri alávetésen és a fegyveres hódolttáson át a teljes bekebelezésig terjedtek. Mindemellett egy spirituális hatalom, a pápaság is igényt tartott akaratának érvényesítésére. Ez a hatalmi rivalizálás azonban lehetőséget is adott uralkodóinknak önállóságuk megvédésére, akik mind aktívabb külpolitikájukkal és erőteljesebb hadseregükkel a térség meghatározó tényezőjévé tették országukat.

dzsát azután István mint nagyfejedelem (997–1000) uralkodói jelvényként használta. Ez kétségtelenül egyszerre jelentette a német császár hierarchikus felsőbbbségének és egy jelképes német függésnek az elismerését. A kortárs francia történetíró köztársasági világos: a nyugati világban ezt így tartották számon. A magyar–német viszony így módon az idők során mind szorosabbá vált, Magyarország egyre erőteljesebben kötődött Németországhoz, noha István mint uralkodó sem vazallusi esküt nem tett, sem hűbéri adót nem fizetett a német császárnak.

Istvánnak nagy szüksége volt a német segítségre mind az egyházszervezésben és a térítésben, mind az államszervezet kiépítésében, mindenképp pedig belső ellenségei fegyveres leverésében. Utóbbira a legvilágosabb példa lehet *Koppány* elleni harca, amikor is seregének jelentős részét német katonaság tette ki. Hasonló német katonai támogatást István nyilvánvalóan mindegyik ellenfelével szemben élvezett.

A SZUVERENITÁS BIZTOSÍTÁSA

Országának önállóságának és függetlenségének megóvása érdekében a magyar uralkodó fokozatosan laztani igyekezett a szoros német kötődésen. Ennek egyik nagy jelentőségű megnyilvánulása volt az, hogy királyi címet és koronát nem a német császártól, hanem a római pápától kért és kapott. Ebben az időszakban a római császárkor vége felé kialakult franciáknak meg-

felelően három hatalom – a német-római császár, a római pápa és a bizánci baszileusz –, illetőleg annak képviselője adhatott nemzetközileg elismert uralkodói jelvényeket (koronát, lánzsát, kardot, jogart, zászlót).

A német uralkodó és a baszileusz esetében a királyi korona adományozása politikai függés vállalásával járt, míg pápai koronaküldés mellett Róma főpapja nem a politikai-hatalmi szupremácia, hanem az egyházi felsőbbiség elismerését igényelte. III. Ottó császár megakadályozhatta volna a pápai koronaküldést (miként néhány évvel később a lengyel uralkodó esetében ezt meg is tette), de akkor attól kellett volna tartania, hogy a magyar fejedelem a baszileusztól kér koronát magának. Ottó viszont egyáltalán nem óhajtotta elősegíteni Bizánc politikai befolyásának közép-európai kiterjesztését, hiszen ez a hatalmi erőviszonyok előnytelen megváltozását eredményezte volna a Német Császárság számára. Eppen ezért egyetértett azzal, hogy II. Szilveszter pápa (999–1003) – akivel Ottó szerfelett jó viszonyban állt – királyi koronát adományozzon Istvánnak. Erről a császár-párti német püspök a következőt írta: „a császár [ti. III. Ottó] kegyéből és biztatására Henriknek, a bajorok hercegének sógora, Vajk [ti. István] – minthogy országában püspökségeket állított fel – koronát és áldást kapott.”

István királyként is (1000–1038) hatalmi jelvényei között szerepeltette a német lánzsát (miként ezt a koronázási palástnak és egyik pénzének a képe bizonyítja), de hangsúlyozni kell: a ma-

Az új királyság külpolitikái helyzetére komoly hatást gyakorolt az is, hogy a pápa – István kérésére – Esztergomot érsekség rangjára emelte. Ily módon a Magyar Királyság önálló egyház-tartományként Róma fennhatósága alá került. Ezáltal megszűnt minden hierarchikus kapcsolat a magyar és a német egyházszervezet között. A birodalmi egyház magyarországi befolyásának megszűntje természetesen csökkentette a császári udvar politikai befolyását is. A Rómához történt csatlakozással a magyar király elutasította a bizánci egyház törekvését a keleti ortodoxia uralkodó vallássá tételére. István döntése a Mainz, Róma és Konstantinápoly közötti választás kérdésében meghatározónak bizonyult a magyar egyház további történetében. A latin rítusú vallás és egyházszervezet hegemoniája erősítette az ország integrálódását Nyugat-Európába.

István királysága önálló, szuverén állam volt, s nem igazolható az a vélekedés, amely szerint a magyar király a német császár hűbérese, a Magyar Királyság pedig a Német Császárság vazallustartománya lett volna. A magyar uralkodó, mivel nem volt a Német Birodalom alávetett, behódolt hűbérese, nem is tüntette fel okleveleiben a német királyok, illetve császárok nevét és uralkodási adatait – amit a korabeli szokásoknak megfelelően – engedelmessé vazallusként meg kellett volna tennie. II. Henrik királyt és császárt (1002–1024) nem hűbéruának, hanem barátjának, azaz politikai szövetségeseének tekintette. Első törvénykönyvének bevezetője szerint – amely a királyi és a császári törvény-

Geiger Péter N. János: A horvát nemzet nagyjai hódolnak Kálmán királynak. 1102. (1842-1844)

gyar nagyfejedelmet királlyá nem a császári lánzsa, hanem a pápai korona tette! A fia, a trónörökös Imre herceg számára írott *Intelmek* tanúsága szerint István a koronát tekintette királyi méltóság legfőbb jelvényének. A királyi cím elnyerése jelentősen megnövelte István nemzetközi tekintélyét, hiszen a királyi méltóság az uralkodói hierarchiában megelőzött minden más fejedelmi rangot, és közvetlenül a császári után következett.

hozást összehasonlítva a kettő egyenértékűségét vallja – királyságában ő maga királyként éppen olyan szuverén uralkodó, mint a német császár a maga birodalmában.

A magyar király – a politikai önállóság elvének hangsúlyozása és az állami szuverenitás megőrzése mellett – mindvégig arra törekedett, hogy fenntartsa és ápolja a német-magyar jó viszonyt. Egyebek mellett ezt mutatja az is, hogy egyik fiát, Ottót III. Ottó

császárról, másik fiát, Imrét (Henriket) pedig II. Henrik királyról nevezte el.

István az ország belső képeinek átfarmálását, a királyság politikai egységének megteremtését s egy modern Magyarország létrehozását tekintette legfőbb feladatának. Ez kötötte le ideje, energiája és ereje nagy részét. Emiatt szomszédai irányában a Géza-féle békepolitikát folytatta. Erre legendája így utal: „a külföldi országok népeivel [a Géza által] híven kötött békét megerősítette.” Békés kapcsolatokat épített ki a csehekkel, az oroszokkal és Velencével is. A korábbi évtizedekhez képest új vonás a külpolitikában, hogy a király szilárd szövetségi viszonyra lépett a baszileussal. Ez volt az az időszak, amikor a magyar uralkodó mindhárom európai nagyhatalom a maga oldalán tudhatta, ami addig még egyetlen elődjének sem adatott meg. A jeruzsálemi zarándokút hazai szakaszának megnyitásával pedig a Magyar Királyságot jellemezően is Kelet és Nyugat közötti híddá, összekötő kapocsá tette.

István király emellett, hogy kiváló diplomata volt, nagyszerű hadvezérei éretyeket is csillagított: minden háborúját megnyerte, valamennyi belső és külföldi ellenségét legyőzte. Nemcsak megteremtette, hanem meg is védte a független Magyar Királyságot. 1030-ban István csapatai diadalmasan kivertek az országból II. Konrád császár (1024–1039) hadait, amelyekkel azzal a céllal törtek be, hogy a magyar államot fegyveres úton a Német Birodalom vazallustartományává tegyék. A fiatal keresztény monarchia sikerrel védelmezte meg függetlenségét, önállóságát egy olyan időszakban, amikor a környező államok sorra hódoltak be a nagyhatalmaknak. Csehország és Lengyelország ismétlen német hűbér vállalására kényszerült, Bulgária darabokra szabadlva olvadt a Bizánci Birodalomba, amelyhez ekkor Szerbia és Horvátország is hozzátartozott.

VÁLSÁGOS IDŐK

A Szent István halála (1038) utáni válságos évtizedekben négy idegen hatalom, illetve külföldi erő részéről fenyegette veszély az országot. Ezek a Német Birodalom, a Bizánci Császárság, a Római Pápaság és a nomád Kelet voltak.

A Német Császárság hol Magyarország fegyveres elfoglalására és teljes bekebelezésére tört (1051, 1052), hol pedig hűbéres uralkodót kívánt ilmetni az ország élére. A birodalom akkor érte el legnagyobb sikerét, amikor 1045-ben Péter király (1038–1041, 1044–1046) német vazallus lett. A magyar uralkodó aranyozott lánzsát kapott hatalmi jelvényként III. Henrikől (1039–1056). Salamon király (1063–1081) 1074 nyarán lett német hűbéres, de trónját még így sem tudta visszazerezni.

A gregoriánus reformpápaság, amely nem törekedhetett fegyveres hódításra, Salamon és Géza királyok (1074–1077) küzdelme idején fennen hirdette: a riválisok közül azt fogadja el Magyarország egyedüli és törvényes uralkodójának, aki vállalja a teljes pápai hűbért, és elismeri, hogy a Magyar Királyság a pápaság uralma alatt áll.

A magyar uralkodó osztály nagyobbik része azonban mind a német, mind a pápai törekvéseket és igényeket elutasította, velük szemben Bizánc urához fordult külső segítségért. A baszileusz Péter ellenében Andrást (1046–1060), Salamon ellenében pedig Gézát ismerte el Magyarország törvényes királyának. András és Géza koronát is kapott Bizáncból, melynek elfogadásával mindkettőn elismerték a görög császár hierarchikus felsőbbiségét, egyúttal vállalták a szimbolikus jellegű bizánci függést, amely azonban a Magyar Királyság önállóságát érdemben nem befolyásolta. A pusztán formális bizánci főség a német és a pápai expanziós törekvésekhez képest sokkal kisebb veszélyt jelentett Magyarországnak számára. Az azonban tagadhatatlan, hogy ekkor a magyar földért folyó német-bizánci rivalizálásban a baszileusz jutott kedvezőbb helyzetbe.

A 11. század második felében Magyarországot a keleti nomád népek (besenyők, úzok, kunok) részéről fenyegette a legnagyobb veszély. Ezek a pogány népek új hazát kívántak maguknak szerezni a Kárpát-medencében, s fegyverrel a magyarság létét veszélyeztették. András és Salamon, majd László (1077–1095) győzelmeikkel egyrészt megmentették a magyar népet a teljes pusztulástól, másrészt megvédték a keresztény Nyugat-Európát a pogány nomádok támadásaitól.

Az 1070-es évek közepén indult meg – és egészen 1122-ig elhúzódott – a császárság (*imperium*) és a pápaság (*sacerdotium*) első nagy küzdelme, amely az egész kontinens politikai életére nagy hatást gyakorolt. A VII. Gergely (1073–1085) vezetete reformpápaság által kirombantott harc – noha ezt a leggyakrabban hangoztatott egyházi jelszavak (*libertas ecclesiae, investitura, simonia, coelibatus*) általában elfedték – végső soron az európai politikai hegemonia megszerzéséért folyt. A reformpápaság teljes győzelme esetén a keresztény Nyugat-Európa gyakorlatilag Róma vezetésére állt álló hatalmas egyházi birodalommal vált volna, amelyben az egyes országok fejedelmei a pápa engedelmessé hűbéresei lettek volna, és saját országaik főpapjainak ellenőrzése mellett uralkodhattak volna csak. A császár teljes felülkerekedése esetén viszont a Római Pápaság a Német Birodalom politikai törekvéseinek engedelmessé kiszolgálójává vált volna a kontinensen.

A magyar uralkodók magatartását és konfliktusban ekkor is és később is mindig saját érdekeik határozták meg. Salamon a német király vazallusa volt, ezért I. (Szent) László IV. Henrikkel szemben Sváb Rudolf ellenkirály (1077–1080) oldalára állt, aki VII. Gergely legfőbb szövetségeseinek számított. Ennek következtében László, aki sem a főpap-kinevezési jog (*investitura*), sem a pápi nőtlenesség (*coelibatus*), sem a hatalmi politika kérdésében nem értett egyet a reformpápasággal, a nemzetközi politika színpadán mégis VII. Gergely táborába került. Cserében VII. Gergely Salamon ellenében Lászlót fogadta el egyedüli és törvényes magyar királynak, 1083-ban pedig a pápa támogatásával történt meg I. István, Imre és Gellért szenté avatása.

AZ EXPANZIÓ ÚTJÁRA LÉPVE

Mihelyt Salamon meghalt (1087), László kilépett a pápai koalícióból, s kivonta magát az investitúraharcból. A válságos évtizedeken sikerrel túljutó Magyar Királyság – felhagyva a defenzív külpolitikával – az expanzió útjára lépett. Ennek első állomása Horvátország volt. Az 1075 óta pápai hűbértartóknak számító területet 1091-ben szerezte meg László, aki emiatt természetesen szembekerült a reformpápasággal. A magyar uralkodó – nagy fordulatot hajtvá végre külpolitikájában – 1092-ben a német császárhoz csatlakozott. Ettől kezdve a magyar külpolitika Balkán-orientált lett, s a 12. század végéig a Balkán állt a magyar expanzió középpontjában.

A trónkövetelő Álmos herceg határozott császárpártisága az *imperium* és a *sacerdotium* küzdelmében Kálmán király (1095–1116) helyét ismét a reformpápaság oldalán jelölte ki. 1106-ban a király lemondott főpap-kinevezési jogáról is, de azt nem engedte, hogy Rómának érdemi beleszólása legyen a magyar belviszonyokba, illetve a külkapcsolatok alakulásába. E lényeges külpolitikai irányváltás mellett Kálmán folytatta László balkáni expanzióját: 1097-ben helyreállította a magyar uralmat horvát földön, 1105-ben pedig elfoglalta Közép-Dalmáciát, amelyre Bizánc és Velence is igényt tartott. Az ekkor létrehozott magyar-horvát perszonálunió egészen 1918-ig fennállt.

A korabeli magyar külpolitika aktivitását jelzi, hogy Kálmán beavatkozott a cseh, az orosz és a lengyel beharcokba is. Dalmácia magyar birtokba vétele miatt az 1115–1118-as, illetve az 1124–1125-ös években kemény harcokra került sor Magyarországnak és Velence között, amelyek nyomán Dalmácia a dózse kezé-

re jutott. Az 1127–1129-es magyar–bizánci háborúk pedig arra vetettek éles fényt, hogy a Balkánon évszázadok óta vezető hatalomnak számító Bizánc külpolitikái törekvései és a déli magyar expanzió célkitűzései kibékíthetetlen ellentétben állnak egymással. Alapvetően ezek határozták meg a század magyar–bizánci kapcsolatát. Nem véletlen, hogy a baszileusz *II. István* (1116–1131) szemben pártfogásába vette Álmos herceget, ugyanakkor a magyar király kísérletet tett arra, hogy Bizánc rovására politikai befolyását kiterjessze Szerbiára (Rácorszagra).

II. Béla (1131–1141), aki a trónkövetelő *Borisz* herceg lengyel szövetsége miatt a német császárhoz közeledett, ügyesen használta ki azt, hogy az Adria vidékén érdekelt hatalmak – Németország, a pápaság, Bizánc, Velence, a normannok – saját ellentéteikkel voltak elfoglalva. A király 1136-ban visszacszerelte Közép-Dalmáciát, s egyúttal uralma alá vetette a bizánci befolyási övezet integráns részét képező Boszniát (Rámát) is. Azaz a magyar terjeszkedés a Balkánon – elsősorban Bizánc rovására – Horvátország, Dalmácia és Szerbia után Boszniában újabb célpontot talált magának.

A század közepén néhány éven át Európában két nagy politikai-katonai szövetség állt egymással szemben. Az egyik koalíció (Bizánc, Németország, Velence) a dél-italiai Normann Királyságot, a másik koalíció (Franciaország, Normann Királyság, Római Pápaság) a Bizánci Birodalmat akarta elfoglalni. Érthető, hogy – miután időközben kiéleződtek a magyar–német ellentétek is – a Magyar Királyság a francia–pápai–normann táborhoz csatlakozott.

A szövetségi rendszerek küzdelmében Magyarország – tényleges erejét meghaladó módon – nagyhatalmi szerepre vállalkozott. *II. Géza* beavatkozott a német, szerb, orosz és bizánci belviszályokba. Az 1148–1152-es években szakadatlanul részt vett az orosz földi hadakozásokban, az 1149–1155-ös időszakban pedig a déli határvidéken véres magyar–bizánci összecsapások zajlottak le. A bizánci háborúk során Géza megkísérelte fegyveres úton uralma alá vetni a Belgrád és Nis közti bizánci területet. Ellenlépként *Manuél* császár (1143–1180) 1156-ban azt javasolta *Barbarossa Frigyes*nek (1152–1190), hogy közösen támadják meg Magyarországot, s területét osszák fel egymás között. A német császár azonban még ebben a formában sem kívánta elősegíteni a baszileusz közép-európai előretörését, ezért a magyar szempontból rendkívül veszedelmes manuéli ajánlatot elutasította. Frigyes magatartása nyomán *II. Géza* (1141–1162) az imperium és a sacerdotium újabb küzdelmében először a birodalom pártját fogta, ám végül – felismerve a német világhatalmi törekvések Magyarország számára is veszélyes voltát – a reformpápaság oldalára állt.

Az 1160-as években a német és a bizánci császár legfőbb célja az antik Római Birodalom – saját fősejge alatti – restaurálása volt. E külpolitikai program megvalósítása érdekében Bizánc a Magyar Királyság alávetésére tört. A kortárs *Kinnamosz* írja: *Manuél „a magyar föld feletti uralom megszerzését tekintette legfontosabb feladatának”*. Ezért *II. László* (1162–1163) és *IV. István* (1163–1165) személyében ellenkirályokat léptetett fel *III. István* (1162–1172) szemben, közülük *IV. István* egy idő után még a bizánci hűbért is nyíltan vállalta. Bizánc ellen *III. István*nak – a régóta bevált forráskönyv szerint – a Német Császárság nyújtott hathatós támogatást. A német–magyar együttműködés viszont szembeállította Magyarországot a reformpápasággal. A németek segítségével *III. István* sikerrel védte meg országa önállóságát, függetlenségét, de nem tudta megakadályozni királysága területi megcsönkítését: Horvátország, Dalmácia, Bosznia és a Szerém-ség 1167-ben a fegyveres harcok végén a baszileusz uralma alá került. 1167-ben a király Velencébe is békét kötött, amelynek értelmében a fontos dalmát város, Zára a dózse kezén maradt. 1169-ben pedig megtörtént a magyar–pápai viszony rendezése, amelynek során *III. István* – *Kálmánt* és *II. Gézát* követve – lemondott a főpap-kinevezési jogról. A magyar–pápai kiegyezés kétségtelenül a német kapcsolatok ellensúlyozására is szolgált.

A német orientációt azonban hamarosan bizánci befolyás váltotta fel. *III. Béla* (1172–1196) a baszileusz diplomáciai, pénzügyi és katonai segítségével került trónra. Emellett az új király élvezte *III. Sándor* pápa (1159–1181) tevőleges támogatását is. S mivel a nemzetközi szinten *Manuél* és *III. Sándor* egyformán szemben állt a német császárral, *III. Béla* szintén feszült viszonyba került Frigyessele. A két birodalom rivalizálásában Magyarországon ezúttal a Keleti Császárság javára billent a mérleg, de a király a kétségtelenül érvényesülő bizánci befolyás ellenére sem lett a baszileusz vazallusa, még ha bizánci retorikában beszédekben szónoki túlzásként *Manuél*-t a magyar király urának nevezték is.

NAGYHATALMI TÖREKVÉSEK

Uralkodói hatalmának megszilárdulása után – nemzetközileg is kiemelkedő nagyságú jövedelmekre támaszkodva – 1180-tól *III. Béla* aktív, terjeszkedő külpolitikába kezdett. Ennek fő területe változatlanul a Balkán volt, de Stájerország és Halics felé új expanziós irányok jelentek meg. *III. Béla* volt az első magyar uralkodó, aki orosz földet vetett királyi hatalma alá (1188–1189). A korabeli nemzetközi helyzet kedvezett a magyar külpolitikának, s ezt *Béla* ügyesen ki is használta. Lengyelország és a Kijevi Rusz részekre szakadt, Csehország német hűbér volt, Szerbia 1183-ban, Bulgária 1185-ben indította meg függetlenségéért harciát Bizánc ellen. A Német Birodalmat és a Római Pápaságot egy időre kimerítette az 1177-ben véget ért második küzdelmük, Bizáncban pedig éveken át drámai belharok dúltak.

III. Béla 1180–1181-ben visszahódította a baszileusztól a horvát, dalmát, bosnyák és szerémségi területeket, miközben a dózsetól átpartolt hozzá Zára. 1182 és 1185 között – beavatkozva a konstantinápolyi véres belharokba – elfoglalta a Belgrád és Szófia közti bizánci részeket. Az 1192–1193-as időszakban megszállta Szerbiát, de onnan bizánci, pápai és szerb nyomásra később kivonult. *III. Béla* az állandósuló konfrontáció ellenére több nemzetközi konfliktusban, így a normannokkal és a németekkel szemben a baszileusz mellé állt. Ezáltal a magyar uralkodó megakadályozta azt, hogy a Német Császárság és a Normann Királyság megdöntse Bizáncot, ami Magyarország számára rendkívül kedvezőtlen geopolitikai helyzetet teremtett volna a Balkánon.

Ugyanakkor kimutatható, hogy ebben az időszakban *III. Béla* külpolitikáját más nagyhatalmi vonások is jellemezték. A király francia, illetve fia aragón házassága mutatta, hogy a magyar uralkodó a nemzetközi kapcsolatok terén Európa nyugati felében is jelen kívánt lenni. Uralkodása vége felé *III. Béla* – látván a Bizánc meggyengülésére utaló jeleket – a Balkánon maga szeretett volna a baszileusz helyére lépni. Azt akarta, hogy a balkáni térségben vezető hatalomként a Magyar Királyság váltsa fel a hanyatló Bizánci Császárságot. Nagyhatalmi – szinte birodalmi jellegű – koncepciójának ország-világ előtti szimbolikus kifejeződése volt az, hogy az 1190-es években átvette és címerébe foglalta a baszileusz egyik felségjelvényét, a kettős keresztet. Balkáni (keleti) politikájának ezen új vonására utal az is, hogy a magyar királyok közül elsőként *III. Béla* fogalmazott meg kereszties hadjárat indítására vonatkozó tervet. Gyakorlatilag már a keleti „pogányok” elleni háború gondolatával összhangban került sor pápai jóváhagyással 1192-ben *I. László* szenté avatására, hiszen ő is a keleti pogányok ellen harcolva védte meg a kereszténység érdekeit. *László* kanonizációja tehát a kereszties program jegyében történt. Noha a Balkán megszerzésére, a balkáni magyar hegemonia megerősítésére irányuló terveket a király 1196 áprilisában bekövetkezett halála keresztülhúzta, a Magyar Királyság a kelet-közép-európai térség vezető hatalmává vált.

Imre (1196–1204) uralkodásának az *András* herceggel vívott küzdelem nyomta rá a bélyegét, de a belháborúk szünetében a királynak volt ereje a déli expanzió folytatására Bosznia, illetve a

Bizánctól függetlenedő Bulgária és Szerbia rovására, tartós eredményt azonban nem tudott elérni. A Bulgária hűbéri alávetésére irányuló terve miatt a király konfliktusba keveredett a pápával is.

Kun László és Habsburg Rudolf találkozása a morvamezei csatán (Than Mór festménye)

III. Ince (1198–1216) – *VII. Gergely* eszméit felújítva – a keresztény államokat egyesítő egyetemes pápai birodalom megteremtésén fáradozott. E politika részét képezte az a kísérlet, hogy – Bizánc meggyengülését kihasználva – a második Bolgár Császárságot a Római Pápaság fennhatósága alá vonja. Célkitűzése végül is kudarcba fulladt.

II. András (1205–1235) idejében a király nemzetközi akcióit ismét nagyhatalmi, birodalmi jellegű törekvések jellemezték. A magyar külpolitika fő kérdése Halics lett, amely Volhínia megszerzésével a legjelentősebb orosz részfejedelemséggé vált a századfordulón. *II. András* legalább tucatnyi hadjáratot indított a Halics–volhíniai Fejedelemség megszerzése érdekében. 1234-ben azonban a király halicsi expanziója végleg kudarcba fulladt. *II. András* élénk érdeklődést tanúsított a Balkán irányában is, ahol Bizánc 1204-ben bekövetkezett bukása után alaposan átrendeződtek a hatalmi viszonyok.

1210-ben *II. András* – saját expanziós igényeinek védelméért szem előtt tartva – a Szerbia és a Bizánc helyére lépő Latin Császárság (1204–1261) terjeszkedésével szemben fegyveresen segítette *Boril* bolgár cárt. A magyar király szemet vetett a Latin Császárság trónjára is. Ezzel függött össze egyrészt második házassága, másrészt az ötödik kereszties hadjáratban való részvétele is (1217–1218), amelyet ő maga szívesebben mondott egyszerű zarándoklatnak, mintsem komoly katonai akciónak. Keleti útja fontosabb eredményének *Béla* fia és a nikaiai császár leánya, *Mária Laszkarisz* eljegyzése tekinthető.

Új tényezőként jelentkezett a magyar külpolitikában a kun kérdés. A király 1211-ben a Barcaságban letelepített Német Lovag-

rendet bízta meg azzal, hogy a kereszt és a kard erejével kun területeket vonjanak uralma alá Havasalföldön. Miután azonban a Német Lovagrend a pápa támogatásával függetlenedni kívánt

Magyarországtól, 1225-ben a király fegyveresen űzte ki a lovagokat országából. Helyüket a kun térítésben a domonkos szerzetesek vették át, akiket *Béla* erdélyi herceg tevékenyen segített. Valószínűleg a kun misszió révén szerzett információk keltezték fel *Béla* érdeklődését a keleti magyarok iránt, s *Julianus* barát az ő kezdeményezésére indult felkutatásukra 1235-ben.

A pápaság politikai befolyása *II. András* uralkodásának végén minden korábbi mértéket felülmúlt. Ennek bizonyítéka az egyházi diktátumnak minősülő beregi egyezmény (1233), de az nem igazolható, hogy a magyar király a Szentszék vazallusa lett volna. Bizonyos, hogy *András* király *Jolánta* nevű leányának házassága 1235-ben *Hódító Jakab* (1213–1276) aragón királyal pápai kezdeményezésre jött létre. Róma mind a magyar, mind az aragón uralkodóban szövetségest látott *II. Frigyes* német császárral szemben.

KEDVEZŐTLEN VÁLTOZÁSOK

A *II. András* által felújított nagyhatalmi-birodalmi jellegű külpolitika *IV. Béla* alatt (1235–1270) a nemzetközi viszonyok kedvezőtlen alakulása következtében zatonnyra futott. Elsősorban a tatárjárásról, másodsorban Csehország felemelkedéséről van szó, s mindezt csak betetőzte a tragikus belső széthúzás.

IV. Béla kezdetben nem tulajdonított nagy jelentőséget a tatárokról érkező híreknél. Uralkodása elején – miután határozottan felszámolta azon főurak összekövését, akik *II. Frigyes*nek ajánlották fel a magyar trónt – figyelme a Balkán felé fordult, ahol 1237–1238-ban Bosznia és Hercegovina kényesült királyi

hatalmának elismerésére. Még 1239-ben is mindenekelőtt belső ellenfeleivel szemben fogadta országába a *Kötöny* vezette kunokat. A tatárjárás során a honfoglalás óta első ízben jutott az ország egész területe külföldi hatalom birtokába. Nem véletlenül írta ekkor egy bajor évkönyv, hogy 350 éves fennállása után a tatárok megsemmisítették Magyarországot.

A tatár hódítók ellen IV. Béla nem tudott külföldi segítséget szerezni, mivel javában dúlt az imperium és a sacerdotium harmadik küzdelme. Ezt II. Frigyes robbantotta ki azzal, hogy német-római császárként (1220–1250) és szicíliai királyként (1197–1250) egész Itáliát meg akarta szerezni, ami a pápaság alvételével járt volna. A pápa, aki maga óhajította Itáliát uralma alatt egyesíteni, 1239-ben másodszor is kiátkozta Frigyeset, és kereszties hadjárat formájában szent háborút hirdetett ellene.

Miután 1242 tavaszán a *Batu* vezette pusztító mongol hadak vértanulni kivonultak az országból, IV. Béla rögtön megkezdte az ország újjáépítését s a várható újabb tatár támadás elleni hathatós felkészülést. Élete végéig félt egy második tatárdulástól, ezért nemzetközi kapcsolatát is igyekezett a sikeres védekezés szolgálatába állítani. Újra behívta a kunokat, dinasztikus összeköttetéseket létesített lengyel (krakkói) és orosz (halicsi és csenyigovi) fejedelmekkel, *István* nevű fiát a kun fejedelem leányával házastotta össze. 1247-ben a Szörénység és Havasalföld védelmét a johannita lovagokra bízta az új tatár kánság, az Arany Horda szomszédságában. 1250-ben katonai-politikai szövetséget kötött *Danyil* halicsi-volhíniai uralkodóval.

A 13. század közepén a magyar külpolitika egyik legfontosabb kérdésévé a Babenberg-örökség megszerzése vált. 1246-ban kihalt az Ausztria és Stájerország élén álló Babenberg-ház. Az osztrák és stájer területekért 1246 és 1261 között folyó cseh-magyar harcok igazi tétje tulajdonképpen a közép-európai hegemonia volt. A rivalizálás 1261-ben a Cseh Királyság győzelmével végződött, s ezzel létrejött a cseh Premysl-dinasztia birodalma, amely egészen az Adriáig ért. 1270 és 1273 között *II. Premysl Ottokár* király (1253–1278) még a magyar korona megszerzéséért is harcba szállt.

A cseh-magyar hadakozások szünetében ismét a Balkán került előtérbe. Itt a déli határvidékek mentén kiépült a bánóságok rendszere az Adriától az Olt folyékig, ugyanakkor a királyság katonai konfrontációkba bonyolódott Bulgáriával, Szerbiával, a Latin Császársággal és Bizánccal. Az István ifjabb király és *I. (Anjou) Károly* (1266–1285) által kötött melfi szövetsége (1269) jelezte: az ország keleti felén uralkodó ifjabb király a központi királyi hatalomtól eltérő, önálló külpolitika útjára lépett.

A 13. századi magyar külpolitika utolsó komoly, nemzetközileg is jelentős vállalkozása a morvamezei csatához (1278) fűződik. A magyar seregnek köszönhetően *Habsburg Rudolf* német király (1273–1291) lett a győztes, s ennek nyomán elbukott a Premysl-birodalom. Az utolsó Árpádok – *IV. László* (1272–1290) és *III. András* (1290–1301) ténylegesen védekező külpolitikát folytattak. A rendkívül súlyos belső válságok miatt a Magyar Királyság önálló, expanzív nemzetközi akciók indítására már képtelen volt.

A királyukat többször is fogságba vető, ellene trónkövetelőket felléptető és az uralkodóval, illetve egymással gyakran háborúzó hatalmas bárókkal szemben IV. László a pogány kunokra igyekezett támaszkodni. Miután azonban egyházi nyomásra a kunokat megtörték (1282), a király belső fegyveres bázisa növelése érdekében még a tatárok behívásától sem riadt vissza (1285). A tartományi hatalom rendszerének kiépülése és az anarchia általánossá válása következtében az Árpádok állama a felbomlás és a teljes széthullás felé haladt. Ettől a katasztrófától mentette meg Magyarországot az utolsó aranyágacska, *III. András* halála (1301) után trónra kerülő Anjou-dinasztia.

MAKK FERENC

III. BÉLA KIRÁLY

III. Géza király (1141–1162) és *Eufroszina* másodsülött fia 1148-ban jött a világra. Nevében nagyapja, *II. (Vak) Béla* király (1131–1141) emlékezte élt. A herceg népes családban nőtt fel: bátyja, a majdani *III. István* király (1162–1172), két öccse, *Géza* s a korán elhunyt *Árpád*, valamint négy húga, *Erzsébet*, *Odola*, *Ilona* és *Margit* társaságában. Géza király már 1152-ben döntött az utódlásról, amikor elsőszülöttjét, *Istvánt* társuralkodójává tette, ám kisebb gyermekeit is gondosan nevelte. Korai éveiben Béla megtanult latinul, majd apja 1161 táján a Tengeremlék (Horvátország, Dalmácia) élére állította. *II. Géza* halála után Béla tanúja lett fivéré és nagybátyjai trónviszályának. *III. István* csak egy év múltán tudott győzelmet aratni *II. László* (1162–63) és *IV. István* (1163) felett, mivel az ellenkirályokat Bizánc támogatta.

A Keletrómai Császárság alapos fordulatot hozott Béla sorsában is. *I. (Komnénosz) Manuél* (1143–1180) – *Szent László* király (1077–1095) unokája – és *III. István* között 1163-ban béke jött létre. A baszileusz e megegyezés megpecsételéseként választotta Bélát leánya, *Mária* számára jegyesül, s az év végén udvarába vitte. Úgy tűnt, sorsa végleg Bizánchoz kötődik. Megérkezte után elvették magyar nevét, s Alexiosznak hívták. Pályája gyorsan ívelt felfelé: hamar despotesi méltóságba jutott, amellyel rangban az uralkodó párt követte. *Manuél* 1165-ben trónörökösévé nyilvánította, mivel a 47 éves császárnak még nem volt fia.

Alexiosz-Béla egy leendő császárhoz méltó nevelést kapott. A görög nyelvet, államigazgatást, hadtudományt, diplomáciát a legmagasabb szinten kellett elsajátítania. A trónöröklés reménye azonban 1169 őszén szertefoszlott: a baszileuszt második asszonya

fiúval ajándékozta meg. Erre Bélát kaiszari rangra „fokozták le”, elválasztották Máriától, majd a baszileusz húgával „kárpótolták”. *Châtillon Agnes* (Anna), *Konstancia* antiochiai fejedelem és *Châtillon Rajnald* kereszties lovag lánya 1170 tavaszán nyújtotta kezét a nála alig idősebb Bélának, aki ismét a „Magyarország, Dalmácia és Horvátország hercege” címet viselte, amivel Bizánctól való lelki távolodására utalt. Így amidőn a bátyja halálhírére hozó követek felkelesték, könnyű szívvel, de barátsággal hagyta ott nevelőatyját, hogy hazája trónját elfoglalja.

III. István 1172. március 4-én, 25 éves korában halt meg. Idősebb öccse, a kettős neveltetésű Béla kitűnő felkészültséggel kezdte uralmát, csak hogy kemény ellenzéke támadt, mert Eufroszina anyakirályné és *Lukács* esztergomi érsek Géza herceget akarta királynak: a másik túl „idegen” és túl „görög” volt számukra. Tévedtek: *III. Béla* rendületlenül katolikus maradt. Ország-lása elején *III. Sándor* pápa (1159–81) oldalára állt *I. (Barbarossa) Frigyes* német császár (1152–1190) ellenében, sőt bátyjának a Szentszék iránt vállalt kötelezettségét is megújította. Minthogy *Lukács* többszöri felszólításra sem volt hajlandó megkoronázni, a pápa megengedte, hogy kivételesen a kalocsai érsek végezze el a szertartást.

Az uralkodó bölcs döntést hozott: „*Én, Béla, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország és Ráma királya, az isteni kegy rendeléséből elfogadom a koronát a kalocsai érsek kezéből, de nem sérvén meg az esztergomi egyház azon jogát, hogy a jövőben mindig Esztergom érsekei kötelesek a magyar királyokat megkoronázni*” – jelentette ki.

1173. január 13-án végre *III. Béla* király fejére került bátyja elárvult koronája. Az

III. Béla középkori történelmünk egyik legkiemelkedőbb alakja volt. Neveltetése a bizánci udvarhoz kötötte, ahol a császári cím várományosa volt, mégis a magyar királyi koronát tehetta a fejére. Az országban sokan görögnek tekintették, később Kézai is így emlékezik róla, ám soha nem vált a keleti császárság vazallusává, sőt még terjeszkedett is Bizánc rovására. A központi hatalmat megerősítette, az írásbeliség terjedését felgyorsította, az ország gazdagodását biztosította, nem véletlenül illetve *Anonymus* a dicsőséges jelzővel. Az igazi elismerést azonban a közeli utókor nevében *IV. Béla* adta meg neki, aki Nagy Béla királyként tisztelte őt.

uralkodó nem késlekedett az immár szentesített hatalom tényleges megszilárdításával: öccsét börtönbe vetette, *Lukácsra* pedig hosszú mellőzés várt. *II. Géza* és *III. István* kormányzatából a legtöbben mégis elfogadták uruknak Bélát, akitől megbecsülést és méltóságot kaptak. Az ország békéjének egyre gyarapodó királyi család örülhetett. Béla és Ágnes 15 éves házasságából hét gyermek született: a majdani *Imre* király (1196–1204), a későbbi *II. András* (1205–1235), *Salamon*, *István*, illetve *Margit*, *Konstancia*, valamint egy ismeretlen nevű leány.

A belső biztonság mellé kedvező külpolitikai lehetőségek adódtak. *Manuél* halála után súlyos belviszály és szerb, bolgár függetlenségi harcok sora gyengítette a kele-

ti császárságot, ami szinte vonzotta a magyar hódítást. Ennek első állomása a Tengeremléknek, Béla egykori „hozományának” visszavétele volt. 1181-re a Magyar Királyság területi épsége helyreállt, sőt Zára, a fontos kikötőváros is hozzá pártolt Velencétől. A király ezután tovább terjeszkedett Bizánc rovására. Új foglaltsait csak leánya, *Margit* és *II. (Angelos) Izsák* császár (1185–1195, 1203–1204) házasságkötésekor adta vissza „másajándékul” 1185 végén. Ekkor már nem élt Ágnes királyné. Béla 1186 nyarán *Capet Margitot*, *II. Fülöp* Ágost francia király (1180–1223) testvérét vette feleségül.

Az ő esküvőjük előtt készülhetett egy becses gazdaságtörténeti forrásunk. A jövendőlemjegyzék tételesen felsorolja a magyar király pénzbe-

vételeit. Eszerint *III. Béla* Európa egyik leggazdagabb koronás fője volt: vagyona az angol és a francia uralkodókkal vetekedett. Mindezeket túl birodalmát a szellem értékei is gyarapították. Udvarán *Margit* királyné jóvoltából *Becket Szent Tamás* canterburyi érsek kultusza is élt. Bevételből jelentős összeg jutott az esztergomi palota és a székesegyház építésére, a bencés, ciszterci, premontrei és ispotályos rend gyámoltására, de a világi papság külhoni taníttatására is. *Adorján*, az első magyar kancellár, valamint *Jób*, az Izsák császárral hitvitázó esztergomi érsek egyaránt Párizs egyetemére járt.

A hazai oklevélkiadás *II. Béla* óta tartó ígéretes fejlődése *III. Béla* idején új lendületet kapott. Az uralkodó *Manuél* államigazgatására is emlékezve rendelte el: „*a felségem jelenlétében megvitatt akármilyen ügyet az írás bizonyosságával erősítsék meg*.” 1181-ben pergameen vetett gondolatait a hivatali írásbeliség kezdeteként tartjuk számon. Az oklevelek ezentúl az újonnan felállított királyi kancelláriában születtek. A kancellári hivatal betöltése feltétlen hűséget és magas iskolázottságot követelt. Talán itt kezdte pályáját a honfoglalást megörökítő *Anonymus*, „*a jó emlékeztető Bélának, Magyarország dicsőséges királyának egykoron jegyzője*”.

A 12. századi Magyarország *III. Béla* idején tekintélye delelőjére ért. Amikor 1189 nyarán *Barbarossa Frigyes* kereszties hada átvonult hazánkon, hogy az 1187-ben elesett Jeruzsálemet visszabadítsa, a magyar király Esztergomban s Óbudán – „*Atilla városában*” – pompás ajándékokkal fogadta a Rótszakállút. Ebből az alkalmából engedte szabadon öccsét, *Gézát*, aki a császár kíséretében távozott Magyarországról. A Szentföld felé Bizáncon is áthaladó imperátor és a gyanakvó baszileusz között háborús feszültség támadt, amit csak *III. Béla* erélye oszlatozott el: a magyar király Európa két császárnak egymásra emelt kezét fogta le! Jóllehet Béla ügyelt arra, hogy

a gyenge *Izsák* állama helyén ne alakuljon ki egy erős német vagy normann hatalom, Magyarország lényegében átvette a Keletrómai Birodalom szerepét, aminek emléke uralmi jelképekben máig él. Államcímmerünk kettős keresztje eredetileg a baszileusz felségjelvénye volt, ezt a nyugati heraldika szabályai szerint foglalta pajzsba Béla, hogy fennen hirdesse: királysága nem alábbvaló Bizánccal. (A mai címer másik oldalán levő vörösezüst sávzat első fiától, *Imre* királytól ered.)

1192-ben országáé családjára legnagyobb ünnepet ülte *III. Béla*. *III. Cölestin* pápa (1191–1198) szentté avatta *I. László* királyt. Az elismerés nem csupán a 11. század hőseinek, hanem a felemelkedést kezdeményező utódnak is szólt, akire két évtizede még az ortodox szakadártság gyanúja vetült. Nem véletlen, hogy *László* kanonizálása Bélától indult: az Árpádok hagyományában élő kultusz személyében egyesült a bizánci tisztelettel, amely az apja emlékéit ápoló *Piroska* (Szent Eiréne) császárné fiára, *Manuél*re, onnan reá szállt. Az Árpád-ház a „szent királyok nemzetsége” lett.

III. Béla kereszties hadjárata készült, amikor 1196. április 23-án 48 évesen meghalt. A Szent István-i királyeszmé utolsó nagy képviselője testben-lélekben kiemelkedő ember volt. Korabeli emlékezősek, illetve 1848 végén megtalált földi maradványai 190 centiméter magas, nagy szemű, sasorrú, boltozatos koponyájú, bölcsességet és tekintélyt sugárzó férfi alakját vázolják. Emberségét apró híradások őrzik. Még Bizánc trónörököséiknek kegyelmet esközölt ki a *Manuél* fogságába esett magyar hadvezérek számára, a Magyar Királyság uraként több közrendű gyermeket tartott keresztív alá, és országos ügyeit egyik ispánja udvarházában „tölgyfa alatt ülve” intézte. 1265-ben unokája, *IV. Béla* (1235–1270) így emlékezett róla: „*Nagy Béla király*”.

SZABADOS GYÖRGY

A pápa és a magyar király közötti ellentétek akkor kezdődtek, mikor *András* 1225-ben küzte Magyarországról a pápai oltalom alatt álló német lovagrendet. A király és a magyarországi klérus ellentétét pedig a király új gaz-

András király kérésére az érsek augusztus 20-án fel-függesztette az egyházi fenytést, majd júliusban IX. Gergely pápa is utasította az érseket az interdiktum visszavonására. A pápa egyezkedési készségét mutatta, hogy egy

András is érezhette, hogy szorult a hurok, s halicsi hadjárat ürügyén próbált a túlzottan aktivizálódott legátus elől megszökni. A szökés azonban nem sikerült: a legátus megbízottai, *Bertalan* veszprémi püspök és *Cognoscens* esztergomi

mint a só kérdését érintette. Az első témakörrel kapcsolatos rendelkezések közé tartozott, hogy egyházi bíróság felültekes egyházi személyek felett (kivéve a birtokpereket), a hitbérről és a házassággal kapcsolatos ügyek szintén az egy-

ház fuvarosai szállították az egyház székhelyére. Az itt tárolt sőt évente kétszer felajánlották megvételre a sótszteknek, akik jó pénzért vagy ezüstért megvásárolhatták. Ha a sótsztek nem vásárolták sőt, akkor az egyházak eladhatták

köteles beregi esküjét megismételni a legátus jelenlétében. András halicsi hadjáratának komolytalanságát jelzi az a tény, hogy az egyezmény megkötése után a hadi készülődés abbamaradt. Két nappal később, augusz-

tek az egyes egyházak sójöveldelmei kapcsán. A beregi egyezmény azonban nem volt, és nem is lehetett tartós. Már az egyezményben megszabott határidők is lehetőséget kínáltak a beregi pontok figyelmen kívül ha-

az eretnokség, s így szüksége volt a magyar király támogatására. A pápa szorgalmazta az egyházi büntetés feloldását, ezért 1235-ben haladékat adott II. Andrásnak az öt év alatt visszafizetendő tízezer marlt ügyében, és a visszafizetés időtartamát tíz esztendőben jelölte meg. A pápai és a magyar királyi udvar között még folytak a tárgyalások, mikor 1235 őszén az uralkodó váratlanul elhunyt.

A beregi egyezményről öszszegzésként elmondható, hogy az ügyes diplomáciai érzékkel megüdvözölt Pecorari Jakab az egyezményben olyan politikai és gazdasági előnyökhöz juttatta az egyházat, melyeknek nem voltak meg a társadalmi, gazdasági, politikai alapjai. A beregi erdőben az interdiktummal kényszerhelyzetbe hozott András király csupán a könnyebb ellenállás irányába mozdult el akkor, amikor aláírta a diktátumot. Könnyű szívvel hódolt be nemcsak a legátusnak, hanem a pápai hatalomnak is, amikor Pecorari Jakabhoz írott levelében 1233 szeptemberében magyar királytól addig nem ismert szélsőséges formában ismerte el a magyar uralkodó hűbéri függését a pápától: *Szent István, „aki nem akart saját hatalmából a királyi trónra emelkedni [...] nem akáritól, hanem Jézus Krisztus helytartójától, Szent Péter utódjától kapta meg a főpapnak adott isteni sugallatra a királyi koronát [...] A római pápa tekintélyével, aki őt néptink királyának és apostolának nevezte, osztotta fel tartományait püspökökre.”*

András tudta, hogy csak addig van megkötvete a keze, amíg a pápai legátus az országban tartózkodik, amint kitetszi a lábát az országból, kedvére alkuozhat a magyarországi klérussal. Sem szándéka, sem gazdasági helyzete nem tette lehetővé a beregi egyezményben foglaltak betartását, de maga az egyezmény is csupán Pecorari Jakab diplomáciai bravúrja volt, mintsem egy valós gazdasági, társadalmi, politikai érdekek-től motivált megállapodás.

A BEREGI EGYEZMÉNY

daságpolitikájára váltotta ki. Az örökös pénzzavarral küszködő, pazarló, költséges életmódot folytató András az adókat és illetékeket zsidó és muzulmán bérloknak adta, akik egy összegben fizették a királynak az éves bérletet. Sokak szemében úgy tűnt, Magyarországot nem a keresztények kormányozzák. Ugyanakkor az 1222. évi Aranybulla egyes cikkelyei, különösen a sóterárással kapcsolatos intézkedés – miszerint sőt csak a régi királyi sóraktárakban, a Bihar megyei Szalacson, továbbá Szegeden és a végeken lehet átvinni – sértette az egyházak évtizedek óta meglévő sóterárási és értékesítési monopóliumát. Az Aranybulla 1231-es megújításakor a magyarországi egyház vezető képviselői IX. Gergely pápa erőlyes támogatásának segítségével orvosolták sérelmeik egy részét, s az esztergomi érsek jogot kapott arra is, hogy a rendelkezéseket be nem tartó királyt egyházi fenytéssel élve kiközösítse.

Az Aranybulla 1231. évi megújítása azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, az izmaeliták és a zsidók megmaradtak a pénzverő kamarák és más közhivatalok élén, az egyháziak pedig újabb birtokokat és jövedelmeket veszítettek *Róbert* esztergomi érsek, a helyzetet megelőlegeve, 1232. február 29-én interdiktum alá vetette az országot, azaz megtiltotta az egyházi szentségek kiszolgáltatását, bezáratta a templomokat, továbbá kiközösítette az egyházból az izmaeliták és a zsidók hivatalviselését támogató királyi tanácsosokat.

hónap múlva biztosította Andrást: a Szentszék engedélye nélkül senki sem közhösíthető ki, ugyanakkor a magyarországi helyzet rendezésére elküldte legátusát, *Pecorari Jakab* bíborost, aki az 1232. év vége felé érkezett Magyarországra.

A legátus helyzete meglehetősen kényelmetlen volt, mivel András király a várható kellemetlenségek miatt kerülte a vele való találkozást. A királyi eredményes struccpolitikájának köszönhetően a legátus tárgyalta ugyan a királyi képviselővel, de a tárgyalások időről időre megszakadtak a végeláthatatlan ömlő kifogások miatt. Az interdiktum lehetetlensége gúzsba kötötte Pecorari Jakab kezét, így működésének első idejében csupán belső egyházi ügyekkel foglalkozhatott, legfontosabb célját, a királyság és az egyház viszonyának rendezését nem sikerült elérnie.

A helyzet 1233 augusztusában gyökeresen megváltozott. A bíboros az egyház számára konkrét gazdasági követelésekkel állt elő. Káplánját, *Rogeriust* korábban Rómába küldte, aki beszámolt a pápának a királlyal folytatott eredménytelen tárgyalásokról, s feltehetően tolmácsolta Pecorari Jakab azon kérését is, hogy konkrét eredmény elérése céljából ruházta fel a legátust az interdiktum alá vetette az országot, azaz megtiltotta az egyházi szentségek kiszolgáltatását, bezáratta a templomokat, továbbá kiközösítette az egyházból az izmaeliták és a zsidók hivatalviselését támogató királyi tanácsosokat.

Az 1233. augusztus 20-án a beregi erdőben aláírt egyházi diktátum a pápai hatalom támogatását élvező magyarországi egyházi nagybirtokosság hatalmának, befolyásának csúcspontját jelentette. Kikényszerítésében nem csekély szerepe volt annak, hogy II. András viszonya erősen megromlott a pápával és a magyarországi egyházzal.

kanonok a beregi erdőben utolérték a hadjáratra igyekvő királyt, és az interdiktum kéréssel 1233. augusztus 20-án kikényszerítették II. Andrástól a beregi egyezmény néven ismert egyházi diktátumot.

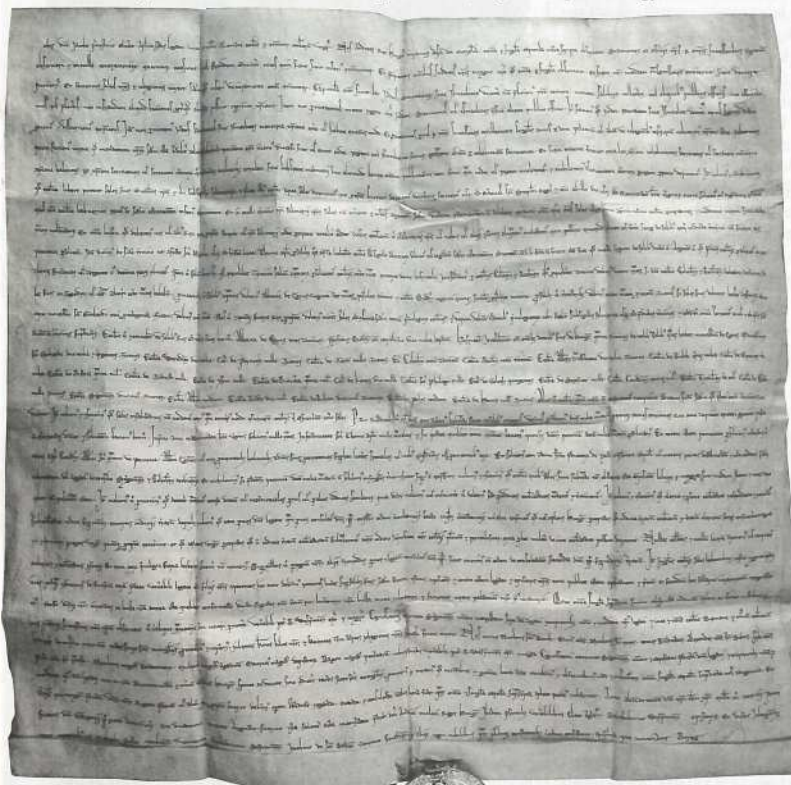
Mivel a pápai felhatalmazó irat nyolc nappal a diktátum aláírása előtt készült és a bíborosnak szólt, aki viszont nem tartózkodott a beregi erdőben, a középkori útviszonyokat ismerve, a nyolc nap nem lehetett elegendő arra, hogy a már korábban elindított megbízottakat is értesítsék a pozitív pápai válaszról. Pecorari Jakab valószínűleg kényszerhelyzetben cselekedett, amikor a menekülő királyt utolsó lehetőségként a pápailag még jóvá nem hagyott interdiktum rémével fenyegetve megállíttatta, vigyázva arra, hogy az esetleges nemleges pápai válaszcseleket ne ő maga kerüljön kényelmetlen helyzetbe. A nála kétségkívül kevésbé tekintélyes megbízottak, a püspök és a kanonok fenyegetőzése kisebb veszéllyel járt.

A beregi egyezmény az igazságszolgáltatás és adózás, a zsidók és izmaeliták, vala-

házi bíróságok elé kerültek, és az egyházi személyek teljes adómentességet kaptak. András elérte, hogy a legátus által az országra kivetendő adóról nem döntöttek, azt pápai tanácsoltó tették függővé.

A zsidók és izmaeliták kérdésében már sokkal többet kellett engednie a királynak. Zsidókat és szaracénokat nem állíthatott a pénzverés, a só-és adóügyek, valamint más közhivatalok élére, jellel kellett megkülönböztetni őket a keresztényektől, nem vásárolhattak keresztényen földjeiket, továbbá intézkedések születtek a zsidók és szaracénok együttlaksának megakadályozására.

Az egyezmény legfontosabb célja a sókereskedelem kérdésének rendezése volt. A só értékesítése évtizedek óta az egyházak monopóliuma volt, míg a király új gazdaságpolitikája, a zsidókra és izmaelitákra épülő bérleti rendszer megfosztotta őket az eddigi számzó jövedelemtől. Az egyezmény visszaállította az új gazdaságpolitika előtti helyzetet, vagyis a sőt az egyházak vásárolták illő áron a sóbányákban, ahonnan az egy-

vagy a maguk számára felhasználhatták azt. Az egyezmény meghatározta a sóért az egyházaknak fizetendő összeget, és hogy a név szerint felsorolt 29 egyház mennyi sőt tarthat vissza saját használatra. Elyverték a külkereskedelemből kerülő só végekre szállításának kiváltságát is. Az elmaradt sójöveldelmek pótlására pedig a király egymást követő öt évben tízezer márkát tartozott fizetni az egyházaknak kárpótlásul.

Mivel a bíboros a beregi erdőben nem volt jelen, az előterjesztett tervezet biztosítékát előírta, hogy Orszórszágból történő visszatérés után huszonöt napon belül András király a fiaival együtt

tus 22-én Béla herceg és a pártjához tartozó főemberek szintén felesküdték az egyezményre. Ez is mutatja, hogy a legátus hosszú távra próbálta rendezni a királyság és az egyház viszonyát, ezért a kicsikart előnyök tartósságára helyezte a hangsúlyt.

A megismételt esküre szeptember végén Esztergomban került sor, ez tekinthető a beregi megállapodás lezárásának, immár a pápai állásfoglalás ismeretében legalizálva a beregi erdőben történteket. Október elejétől már az egyezmény alapján intézked-

gyására. Például a király számára a legsúlyosabb terhet jelentő tízezer márkás kárpótlás első részét csak 1234. szeptember 8-án kellett volna kifizetnie. II. András időközben, 1234 májusában, újra megnövelte, s amíg ifjú feleségének, *Beatricának* fejedelmi jövedelmeket juttatott, a beregi egyezményben vállalt fizetési kötelezettségét nem kívánta teljesíteni. Mivel a pápai követ 1234 elején távozott Magyarországról, meghatalmazásából *János* boszniai püspök újra interdiktum alá vetette az országot. Az egyházi büntetéssel azonban sem az esztergomi érsek, sem a pápa nem értett egyet. Utóbbi azért sem, mivel Boszniában újra terjedt

Az írások közül kétségtelenül a legmegbízhatóbbak a levéltárakban őrzött írások, az oklevelek. Megbízhatóságukat az adja, hogy korukban – amikor létrejöttek és ameddig érvényben voltak – a közösség, a társadalom a benne leírtakat érvényesnek ismerte el. Egy adásvételi szerződés csak akkor tarthatott igényt általános elismerésre, ha a lebonnyolító személyek azt jogosnak és törvényesnek tartották, és ennek kifejezésésképpen arról hiteles írást állítottak ki. A király által adományozott birtokokhoz hozzátartozott az adományozásról szóló oklevél is, mely igazolta a tulajdonos jogát az adománybirtokra. Korai törvényeink szintén a levéltárakban kaptak helyet, ezeket is oklevél formájában adták ki, természetesen az uralkodó neve alatt. Ámbár hitelük kétségtelen, a valóságához való viszonyuk olykor mégis felderíthetetlen: nem tudjuk ugyanis, hogy végrehajtották-e azokat, vagy sem. Természetesen nemcsak ilyen jellegű iratok vannak levéltárainkban. Találhatunk bennük magánleveleket, birtok- és vagyonszerzéseket. Az ezekben leírt dolgok hitelét – ámbár az okleveleknél ingatagabb – szintén nem vonhatjuk egykönnyen kétségbe.

DIPLOMATIKAI ALAPVETÉS

Az írott források megismerésével, értelmezésével, létrejöttükkel a történeti segéd tudományok foglalkoznak.

Az oklevéltan (*diplomatica*) az a történeti segéd tudomány, amelynek kutatási tárgya az oklevél, a diploma. E segéd tudomány a humanisták kutatásai nyomán kezdett kibontakozni. Nevét is a humanistáktól kapta. Maga a név a görög „kettős” (*diploosz*) jelentésű szóból származik: a diploma az antikvitásban olyan hivatalos iratot jelentett, amely két összefűzött táblára íródott. A diploma szót a középkorban ritkán használták. Általában minden középkori iratot oklevélnek nevezünk, ahogy a középkorban is a legtöbb iratnak levél, *litterae* volt a neve.

Az oklevél szűkebb értelemben olyan meghatározott formák között kiállított irat, amely valamilyen jogi természetű dolgot tartalmaz. Mind a középkori elnevezés, mind a magyar neve a szűkebb értelemben vett oklevélnél többet jelent, a szűkebb értelemben vett oklevélen kívül ugyanis számtalan másfajta irat létezett a középkorban. E levelek, összeírások, ügyviteli feljegyzések nélkül lehetetlené válna a diplomatikai kutatás. Az oklevéltan nemcsak az oklevelek formai vizsgálatát végzi, hanem arra is törekszik, hogy létrejöttük körülményeit, az oklevéladás folyamatát tisztázza.

Évszázadok kellettek ahhoz, hogy az oklevelek kritikai vizsgálatából kialakuljon a középkori hivatali írásbeliség általános vizsgálata. Az írásbeliség tágan értelmezve az emberi gondolatok írásban történő rögzítését jelenti, szűkebb értelemben a hivatalos ügyek írásos intézését értjük rajta.

A 16. században meginduló oklevélkiadások hozzáférhetővé tették azokat az okleveleket, amelyek kritikai vizsgálatából megszülettek az oklevéltan. A 17. században az oklevéltani kutatásoknak két nagy központja alakult ki. Az egyik Párizsban, a Saint-Germain-des-Près maurinus bencés monostorban, amelynek legismertebb tagja *Luc d'Achery* (1609–1685) volt. A másik központ a jezsuitáké, akik *Jean Bolland* (1596–1665) nyomdokán haladva a szentekre vonatkozó forrásokat kritikai szövegkiadásban publikálták. A két központ között a harc amiatt tört ki, hogy a bollandista *Daniel van Papenbroek* vagy *Papenbroch* (1628–1714) 1675-ben értekezést tett közzé, amelyben kétségbe vonta néhány Meroving-kori oklevél hitelességét. Erre válaszul *Jean Mabillon* (1632–1707) maurinus bencés az 1681-ben megjelentett művében kidolgozta az oklevelek külső és belső kriti-

K I S M

OKLEVÉLTAN

kájának módszerét, s vázolta az oklevéladás menetét. Mabillon működésére a koronát rendtársai, *René Prosper Tassin* és *Charles François Toussain* tették fel hatkötetes munkájukkal, amely 1750 és 1756 között jelent meg Párizsban. Ezzel kezdődött meg a modern oklevéltani kutatás. Az oklevéltan fejlődéséhez ezután a legtöbbet a német forráskiadás járult hozzá. *Johann Friedrich Boehmer* (1795–1863) vette számba a császári okleveleket, ami lehetőséget adott az oklevelek időrendben történő vizsgálatára. *Julius Ficker* (1826–1907) kutatásai már az oklevéladás genezisére irányultak. *Theodor von Sickel* (1826–1908) pedig az írás és stílusjegyek vizsgálatával gazdagította az oklevéltani kutatások fegyvertárát. Az ő munkálatai alapján tudta *Harry Bresslau* elkészíteni a német és itáliai oklevéltan kézikönyvét, valamint *Arthur Giry* és *Alain de Boüard* a maga kézikönyvét az oklevéltanról.

Magyarországon az oklevéltani kutatás a jezsuita történetírók, *Pray György* és *Katona István* oklevélkiadási és -kritikai munkássága által vágott úton haladt *Fejérvapata László*ig, aki a német forráskutatás iskoláján nevelkedve újította meg a magyar oklevéltani kutatásokat és terjesztette ki az oklevél-kritikai vizsgálatokat az oklevelek létrejöttének vizsgálatára, a kancelláriák működésére. Őt követte *Szentpétery Imre*, aki részben az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékének elkészítésével, részben a máig sem túlhaladott, ám részleteiben imitt-amott finomított *Magyar oklevéltan* című munkájával letette azt az alapkövet, amelyre biztosan alapozhat a további kutatás, ahogy ez Sz-

A G Y A R

„Mivel az emberi természet fogyatékosága miatt az idő múlásával az elmúlt dolgok emlékére könnyen homály borul, méltó, hogy írás hordozza és erősítse meg azt, ami törvényes személyek között kötött, hogy így mind az írás bizonyossága, mind alkalmas férfiak tanúskodása révén sérthetetlen és megingathatatlan legyen. Ezt én, Béla, Magyarország felséges királya megfontoltam, és hogy a királyi felséget óvjam attól, nehogy a jövőben valamelyik jelenlétemben megtárgyalt ügyben a döntés elfelejtődjék, fontosnak ítéltém, hogy felségünk előtt a kihallgatás alkalmával bármely ügyben született döntés tanúbizonyossága írás legyen.” (1181)

lági *Loránd* hivataltörténeti kutatásainak gazdag eredményei révén bebizonyosodott.

Hajnal István az oklevéltani és írástörténeti eredményeket már társadalomtörténeti környezetbe ágyazta, bebizonyítva, hogy az írás és a műveltség hatásának vizsgálata elengedhetetlen részét képezi a társadalomtörténetnek. Elmélyült feltáró munkát folytatott *Kumorovitz Lajos Bernát*, aki pecsétანი kutatásai alapján tisztázta a királyi kancellária különböző ügyosztályainak tevékenységét. *Bónis György* pedig alapvető kutatásokat folytatott az írásbeliség egyházi és világi ügyintézői, a jogtudó értelmiség megismerése érdekében.

ÍRÁS, NYELV, STÍLUS

A régi írások ismerete nélkül nincs oklevéltan sem. A *paleográfia* (*palaosz* = régi és *graphein* = vésní, írni) az a történeti segéd tudomány, amely a régi írások történetével, használatával, olvasásával, átírásával, jellegzetes vonásaik összegzésével, társadalmi és földrajzi elterjedésükkel foglalkozik. Alapvetően a görög és a latin írás emlékei, mégpedig a viasz táblára, papiruszra, hártýára, papírra íróvesszővel, náddal és tollal frottattak vizsgálja. Az ezeken a nyelveken kőbe, ércbe, fába stb. vésett írásokkal a felirattal, a viaszba, fémbe nyomottakkal a pecsétáttal, a pénzekre szereplő írásokkal a pénzirtóttent foglalkozik. A legelső kategóriába tartozó írások két nagy csoportra oszthatók: kódexekre és oklevelekre.

A kódexekben használt írás általában a könnyen és jól olvasható könyvírás volt, míg az okleveleknél egy viszonylag gyorsan kivitelezhető írást, a folyóírást alkalmazták. Természetesen írhattak kódexeket folyóírással, okleveleket pedig könyvírással is. A könyvírás és a folyóírás variációja is létezik.

A latin írás legrégebb emlékei csupa nagybetűvel íródtak. E szép és jól olvasható írás mellett a mindennapi életben szükség volt gyorsan leírható írásra is. E célra jött létre a római folyóírás. Ez az írás főleg papiruszon és viasz táblákon maradt fenn. A Római Birodalom bukását követő frászkorszak nem ismeri az egységes írást. Európa részekre szakadt, amit az íráshasználat is mutat; az írásformák eltávolodtak egymástól. A szigeteken (Angliában és Írországban) a szigetű, Dél-Itáliában a beneventói, Hispániában a vizigót, Gallia területén a Meroving-írás volt uralkodó. A Frank Birodalom virágzása idején *Nagy Károly* udvarában az ókori emlékek új-jálesztése, reneszánsza révén az írásbeliség is új-jászületett. Ez a Karoling-reneszánsznak nevezett korszak Európának egységes kisbetűs írást adott. Egyaránt használták könyv- és oklevélírással a 9. századtól a 13. századig. Ennek egyik változata díszített kisbetűs írás, amely főleg a császári oklevelek sajátja volt.

A Karoling kisbetűs írást a 12–13. század fordulóján felváltotta a kisbetűs gótikus írás. A gótikus írás, noha az addigi írások közül a legolvashatóbb és a legkönnyebben elsajátítható volt, nem tudott annyira elterjedni mintegy háromszáz éves fennállása alatt, mint az azt felváltó humanista írás. A humanista írás tulajdonképpen a gótikus írás elődjére, a Karoling kisbetűs írásra vezethető vissza. Az Itáliában a 14–15. században kifomálódó humanista írás egy tévedésnek köszönheti létét. Mivel a legtöbb klasszikus szerző műve a Karoling-reneszánsz idején Karoling kisbetűvel másolt kéziratban maradt ránk, a humanisták azt hitték, hogy az volt a klasszikus Róma írása. A középkor végén természetesen nem lett azonnal egyeduralmú a humanista írás. Gyakori a gótikus és a humanista írás keveredése, sőt a német nyelvterületen az első gótikus írással nyomtatott könyvek hatására a mindennapi élet írása is a gótikus maradt, míg Európa más területein a nyomtatás révén a humanista írás foglalta el a helyet minden más írás előtt.

A számokat a középkorban a 12. századig kizárólag betűkkel (római számokkal) jelölték. Gyakori volt azonban, hogy nem nagybetűket, hanem kisbetűket használtak a római számok írásához. A 13. századtól Európa-szerte elterjedő arab számokat Magyarországon csak a 15. században kezdték használni.

Az írásbeliség emlékeire jellemző mind a nyelvük, mind a stílusuk. A középkori kódexek és oklevelek nyelve többnyire a latin. A 12. századtól indult meg a népnyelv beáramlása az írott emlékekbe. Először a latin leánynyelvek (olasz, francia, spanyol, portugál stb.) jelentek meg, majd a német is. A magyar nyelv viszonylag későn, csak a 15. századtól használatos. (Természetesen magyar szavak, kifejezések már korábban is szerepeltek okleveleinkben.) A középkori latin nyelv a Karoling-renezánsz hatására szerencsésen visszacsatlódott a klasszikus latinhoz. Ha elfordulunk is a Karoling-kort megelőző durva nyelvi formák a középkori latinságban, ezek valójában hibák, és nem jellemzők az általában jól megformált középkori latinságra. A középlelatin fő szabályait tekintve azonos elvek szerint épült fel, mint a klasszikus latin, annak mintegy továbbfejlesztett változata.

A legrégibb szövegekben az írás folyamatos volt; nem tagolták még szavakra sem. Az első lépés a szavak elválasztása volt egymástól. Noha a szavak elkülönítése szóközökkel a középkorban már természetes, mégis gyakran előfordult, hogy bizonyos szóösszetételeket egybeírtak. Az első központozási jelek a ritmikus prózában jelentek meg, ahol egy-egy ritmikus egység lezárását ponttal vagy vesszővel jelölték. A pápai kancellária a 13. századig a pontot a mai vessző helyett használta, s csak a következő évszázadban alakult ki a pont, a vessző és a kettőspont mai jelentése. A kérdőjel és a felkiáltójel a kerek zárójellel együtt a humanisták találmánya.

A középlelatin nyelv stílusára a 12. század végéig a rimes próza nyomta rá a bélyegét. Megszerkesztésénél arra törekedtek, hogy a lehetőleg egyenlő hosszúságú szófüzések rimes végződést kapjanak:

*Felix igitur Hungaria,
Cui sunt dona data varia,
Omnibus enim horis
Gaudeat de munere sui litteratoris...*

*Magyarország tehát boldog,
Jutott neki adomány sok,
Hisz örülhet minden órán
Deákjának ajándékán
(Szlágyi Loránd fordítása)*

A 13. századtól kezdve – újjáéledő antik örökségként – a ritmikus próza foglalta el a rimes próza helyét. A prózaritmus – miként a rímek – többnyire a mondatok, szófüzések végén jelent meg.

AZ OKLEVELEK HITELESSÉGE

Az oklevél fennmaradási formáját tekintve lehet eredeti, másolat vagy fogalmazvány. Készülhetett két vagy több eredeti is egyidejűleg, azonos szöveggel. Ez történetet oly módon is, hogy az

Imre király pecsétjének előoldala (1202)

azonos szövegeket egymás alá másolták, és a szövegek között üresen hagyott helyre az ábécé betűit írták, majd e betűk közepén elválták a hártját. A másolat lehetett egyszerű és hitelesített. Hiteles másolatnak számított az oklevél átírása, például ha egy korábbi oklevelet egy közhítlú személy vagy intézmény a saját oklevelébe átmásolva pecsétjével hitelesített. Ez volt a formája a korábban kiadott uralkodói oklevelek megerősítésének is. Készültek olyan másolati könyvek, amelyekbe egyes intézmények a saját birkaikra, kiváltságaikra vonatkozó fontosabb okleveleket bemásoltattak. Ugyancsak (iktató)könyvbe másolták át az uralkodói kancelláriákról kikerülő okleveleket. Ezeket a magyar királyi udvarban királyi könyveknek, a pápai udvarban registrumoknak nevezték. A fogalmazványokat legtöbbször ugyancsak könyvbe vezették.

Az oklevelek hitelességüket illetően lehetnek valódiak (hitelesek) és hamisak. Valódi a minden vonatkozásban hiteles oklevél. A hamis okleveleknek számtalan megjelenési formája volt, alapvetően azonban háromféleképpen lehetett oklevelet hamisítani. Egy meglévő hiteles oklevél szövegét újraírhatták oly módon, hogy annak szövegébe a valódi oklevélben nem szereplő részeket toldottak be, vagy éppen elhagytak abból valamit. Ennek szélsőséges formája, a *palimpszeszt* úgy készült, hogy egy már beírt, hitelesen megpecsételt hártjáról a szöveget levakarták, és helyette teljesen új szöveget írtak, amely a hiteles pecsét révén a hitelesség látszatát keltette. Megtehetők azt is, hogy valamely korabeli, valódi oklevél mintája alapján olyan új oklevelet szerkesztettek, amelynek soha sem volt valódi előzménye. Végül lehetett formailag, tehát kiállítási körülményeiket tekintve valódi oklevelek tartalmukat illetően hamisak. Ilyenek az egyes intézmények megtévesztett vagy megtévedt alkalmazottai által készített oklevelek. A hamis oklevelek rendkívül becses történeti források lehetnek, amennyiben ismerjük a hamisítás korát és indítékát.

Az oklevél hitelességét a pecsét szavatolta. Az ünnepélyes oklevelet mindig hártýára írták, függőpecséttel erősítették meg, és ünnepélyes formulákkal látták el. Ezek fémpecséttel megerősített változatát nevezzük bullának. A zárt oklevelek tartalmilag többnyire valódi levelek és parancsok, egyszerűbb formában lettek kiállítva, és összehajtogatás után pecsételték le őket. A nyílt okleveleket a 14. századig a hátlapjukon pecsételték meg, a 15. századtól kezdve a szöveg alatt az előlapon.

A természetes méhviaszba nyomott pecsétnyomó rajzolata mind függőpecséten, mind pedig az írásra nyomott pecséten megtalálható. A 14. századtól kezdve zöld, fekete és piros színű viaszt is használtak. A piros színű viasz uralkodói előjog volt, mások számára ennek használata kiváltságnak számított. Feketét a gyász színeként, zöldet pedig az alacsonyrangú anguák használtak.

Az egyes intézményeknek lehetett nagy- és kispecsétje, titkospecsétje, valamint gyűrűspecsétje. A fémpecsét (*bull*a) bizánci eredetű, hol aranyból, hol ezüstből, a pápai következetesen ólomból készült. A pecsétek felfüggesztésére hártýacsíkot, (kender- vagy selyem-) zsinórt használtak. A pecsétek formája többnyire kerek, az egyháziak azonban főleg ovális alakú pecsétet használtak, de előfordult pajzs alakú pecsét is. A pecséten általában a pecséttulajdonos ismérvei találhatók. Királyok többnyire trónon ülő királyalakot, hercegek lovasalakot, nemesek a családi

címerüket használták. Az egyháziak gyakorta védőszentjüket vagy főpapi alakot véstettek pecsétnyomóikra. Nem ritka a 14. századtól kezdve, hogy gótikus oltárra emlékeztető képet találunk a főpapi pecsétteken, mely előtt gyakorta kis fülkében imádkozva térdel maga a pecséttulajdonos. Sajátos ábrázolásokat is gyakran találunk a pecsétteken, pl. a nyulak-szigeti apácák pecsétjén *Margit*nak, *IV. Béla* király leányának a felajánlását jelentették meg. Felirat tájékoztat a pecsét tulajdonosáról. E feliratok többnyire csupa nagybetűvel íródtak, de a 14–15. századtól kezdve megjelentek a kisbetűs feliratok is.

ÍRNOKOK, JEGYZŐK, KANCELLÁROK

Az írni-olvasni tudás a középkorban is azt jelentette, hogy nemcsak a betűk kanyarítására vagy összeolvasására képes valaki, hanem arra is, hogy értelmesen meg tudja fogalmazni a saját gondolatait, és megérti a mások által leírtakat. Az írni-olvasni tudás különböző szintjén álló emberek írásbeliségben elfoglalt helye természetesen különböző. A szövegek megfogalmazása a jegyzők feladata volt, akik munkájuk könnyebbé és gyorsabbá tételére érdekében a betűket általában elnagyoltan formálták meg, és bizonyos betűkapcsolatokat vagy gyakran előforduló szavakat rövidítve írtak, esetleg egyezményes jelkkel helyettesítettek. Azt, hogy okleveleink szövege mégis jól olvasható, az írkoknak köszönhetjük, bár az általuk letisztított írásban is meglehetősen sok rövidítés maradt.

Az oklevelek kiállításra az irodában történt. Az iroda feje a kancellár, utóbb a helyettes: az alkancellár. A kancellárok eredetileg azok a bírósági személyek voltak, akik a tárgyaláson a bíróságot és a feleket elválasztó rácsnál (*cancelli*) álltak és közvetítették a benyújtott dokumentumokat a pereskedők, illetve a bíróság között. Közvetítő szerepük végül jelentős személyiséggé tette őket. Noha már a kezdet kezdetén minden intézményben szükség volt írni-olvasni tudó emberre, ezek azonban szűkebb értelemben véve még nem alkottak külön irodát. Kancelláriának lényegében csak attól kezdve nevezhető egy-egy intézmény irodája, amikortól az iroda személyzete, az irodából kibocsátott oklevelek formulái és az irodai munka megszólása állandósult. Ez Európában a 12–13. században következett be.

Mátyás király adománylevele az aranyosi székelek számára (részlet)

A kialakult kancelláriával rendelkező intézményeknél többkevesebb különbséggel az alábbiak szerint történt az ügyintézés. A felek írásbeli kérvénnyel fordultak az illető intézményhez. Az írásbeli kérvényezés gyökerei az antikvitásig nyúlnak vissza. A Római Birodalom örököséinél, a Bizánci Birodalomban és a pápai udvarban lényegében sohasem vesztett ki az ügyintézés elindításának ez az írásbeli formája, sőt a pápai udvarban a 12–13. század fordulójától kötelezővé vált az írásbeli kérvényezés. A kérvényt a kancelláriába kellett benyújtani, ahol előkészítették az ügyet arra, hogy az uralkodó (és a tanácsa) döntsön az ügyben.

Ezután a kancellária parancsot kapott arra, hogy a döntésnek megfelelően állítsa ki az oklevelet a fél számára. Ehhez először a tényleges ügyintézők: a jegyzők, az előadók, vagy a fogalmazók fogalmazványt készítettek. Ez a fogalmazvány lehetett rövid, amely csak a készíthető oklevél teljes részeit tartalmazta. Lehetett azonban teljes is, amely teljes egészében tartalmazta a leendő oklevél szövegét. Míg az előbbiek sorsa a megsemmisülés lett, az utóbbiakat könyvekbe másolták, hogy azután ennek segítségével szükség (pl. az eredeti elvesztése) esetén ismételt ki lehessen adni az oklevél szövegét hiteles formában. A fogalmazvány elkészítéséhez az ezzel foglalkozó tisztviselőknek különböző segédkönyvek álltak rendelkezésre, amelyek korábbi ügyekben kibocsátott oklevelek formuláit tartalmazták. Használatuk lehetővé tette a kancelláriának, hogy azonos ügyekben azonos formulákkal állíthasson ki oklevelet, megtakarítva ezzel az újrafogalmazás munkáját. A fogalmazványt bemutatták az oklevél kiadójának vagy annak, akit a kiadó ezzel megbízott. Az ő jóváhagyásuk után került a kancellária írkokainak kezébe, akik a fogalmazványt mindenki számára olvasható, világos betűkkel letisztították. Az így letisztított oklevelet bemutatták a kiadónak, aki vagy aláírásával, vagy pecsétjével hitelesítette azt. A megpecsételést után kirótták a fizetendő illetéket, az oklevelet bevezették az iktatókönyvbe, s végül átadták az oklevélnyerőnek.

ÍRÁSBELISÉGÜNK FEJLŐDÉSE ÉS SZÍNTEREI

Tucatnyi oklevél maradt ránk első királyunk, *Szent István* korából, s ebből mindössze egyetlenegy bizonyult hitelesnek: a

Az alábbiakban egy példát láthatunk arra, hogyan is néz ki, s milyen részekből áll egy oklevél. A magyar szöveggel párhuzamosan olvasható az oklevél latin szövege. Az oklevélben *Imre király* hozzájárul, hogy *Benedek* erdélyi vajda nejeinek, *Tota* asszonynak adja hitbérül két faluját, valamint ő a két falu királyi jövedelmét teszi az adományhoz. Az asszony messze földről kísérte el *Konstancia* királynét, *II. Alfonz* aragóniai király leányát, akit 1198-ban vett feleségül *Imre király*. Az oklevelet hártýára írták, vörös színőrra függesztett aranypecséttel (bullával) erősítették meg. A Magyar Országos Levéltárban őrzik az oklevél eredetijét.

1. Bevezetés

1.1. A bevezetés fohászokodással, segítségül hívással kezdődik. A fohászokodás lehet jelképes és szőveges. A jelképes fohással induló oklevelek élen gyakran találunk *Jézus Krisztus* nevét jelképező rajzot: ez hol a Krisztus név első betűje, hol a görög monogramja, továbbá megtaláljuk a *Jézus Krisztus* névből képzett ugyancsak görög monogramot (XPS, IHS), valamint a keresztet, sőt ugyancsak rá emlékezett a görög ábécé kezdő és záró betűje. Jelen esetben szőveges fohászokodással találkozunk:

In nomine sancte trinitatis et indivine unitatis! Az egy és oszthatatlan Szentháromság nevében!

1.2. Az alázatosági vagy ájtatosági formulához kapcsolódó címfelsorolás annak a meghatározása, hogy kinek a nevében lett az oklevél és az illetőnek milyen címei vannak:

Hemericus Dei gracia Hungarie, Dalmacie, Chroacie, Servie, Rameque rex. Imre, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Szerbia és Ráma királya.

1.3. A címzés annak a megjelölése, kinek szól az oklevél. Ha mindenkinek szól, el is maradhat, mint az oklevélünkben, vagy általánosan van megfogalmazva, egyetlen személynek, vagy meghatározott személyeknek szóló parancsban megadják a konkrét nevet és címet. Amennyiben alacsonyabb rangú ír magasabb rangúnak, a címfelsorolás és a címzés megcserélődik.

1.4. Az üdvözlés lehet a (lelki) egészséget, az üdvösséget kívánó szó vagy kifejezés, esetleg egy „mindörökké” is:

In perpetuum! Mindörökké!

2. Tárgyalás

2.1. A tárgyalás a bekezdéssel többnyire az oklevél tartalmával összefüggésben lévő közhelyekből álló elvi kijelentéssel kezdődik:

Cum iusta petencium et honesta debeat exaudiri peticio illorum maxime, quorum et militaris strenuitas est experta et fidelitas comprobata, cum itaque woiawoda Benedictus suorum meritis servicionum et milicie sue strenuitate in conspectu

Egyrészt mivel a jogos kéréseket tartalmazó tisztes kérvényt meg kell hallgatni, különösen azokét, akiknek serény vitésége ismert, hűsége pedig igazolt, másrészt miután *Benedek* vajda szolgálataival szerzett érdemei és katonai serénysége szemünk előtt

nostrorum complacuisse oculorum, merito debuit ad eius flecti petitiones nostra regia celsitudo. kedves, ezért királyi felségünknek méltán kell kérésre hajlanunk.

2.2. A közzététel lehet hosszabb szővegezésű önálló egység, de be is olvadhat a következő részbe, mint ebben az oklevélünkben olvasható.

2.3. Az elbeszélés tartalmazza azt a tényt, amely miatt az oklevél kiadásra került. Az oklevélben jelzett uralkodói kegyet, érdemekkel lehetett megszerezni, ezek felsorolására szerint itt került sor:

Porrecta igitur peticione idem woiawoda a nobis humiliter postulavit et instanter, quod villa Martini, quam nos eidem contulimus dato privilegio et aliam villam nomine Boiouth uxori sue Thote nobili mulieri pro dote ab ipso assignatas eidem coniugi sue confirmaremus consensum adhibendo et assensum.

Kérvényt terjesztett be ugyanis a vajda, és azt kérte tőlünk alázatos kintartással, adjuk beleegyezésünket és hozzájárulásunkat, azaz hagyjuk jóvá, hogy ő *Mártonfalvát*, melyet mi privilégiumunkkal neki adományoztunk, meg egy másik falut, amelynek neve *Bajót*, a feleségének, nemes *Tota* asszonynak adja hitbérül.

2.4. A rendelkezés foglalja magában az oklevél lényegét, vagyis azt a cselekményt írja le, amiért az oklevél létrejött, amit az oklevél tanúsít (adományozás, vétel, eladás stb.). Amennyiben ingatlant érint az oklevél rendelkezése, többnyire megtaláljuk benne a birtok általános tartozékainak felsorolását. Ha megtoldják a kérést, az érdemekre való újabb hivatkozás sem maradhat el:

Nos autem favorabilem eius petitionem attendentes uxori sue predictas villas perpetuo iure obtinendas Mi pedig a kérését támogatásra méltónak ítéltük, ezért jóváhagytuk, hogy a felesége a fenti falvakat

confirmavimus dantes eidem cuiuncunq; voluerit donare vel vendere sive ecclesiis sive consanguineis sive extraneis plenam facultatem donandi vel vendendi.

Ceterum quia eadem domina relicta sua natali patria cum illustri coniuge nostra *Konstancia regina Hungarie* in servicio suo sedulo moratura advenerat, ad petitionem et instantiam eiusdem coniugis nostre omnes reditus supradicte ville Martini ad fiscum pertinentes scilicet liberos denarios et pondera chybriones etiam de eadem villa nobis pertinentes supradicte domine perpetuo iure obtinendas donavimus.

2.5. A következő három formula: a záradék, a büntetés és a megerősítés egybefüggő szővegezése miatt akár egyetlen formula, a záradék részeinek tekinthető. A záradékok az oklevélben szereplő rendelkezések megtartására szólítanak fel. A büntetés azt fejezi ki, hogy a rendelkezésben foglaltak megszegőire milyen büntetés vár; lehet lelki és világi. Oklevélünkben csak a megerősítés található meg közülük; kifejezi, hogy a hitelességre igényt tartó oklevél milyen hitelesítéssel van ellátva. Ezt az oklevelet hártýára írták, vörös színőrra függesztett aranypecséttel (bulla) erősítették meg, a pecsét egyik oldalán a király trónon ülő alakja látszik; felirata magyarra fordítva: **IMRE HARMADIK BÉLA KIRÁLY FIA**, a másik oldalán sávozott pajzs, felirata ez: **ISTEN KEGYELMÉBŐL, MAGYARORSZÁG, DALMÁCIA, HORVÁTORSZÁG ÉS RÁMA KIRÁLYA**.

örök jogon megtartsa. Megadtuk a feleségének azt a jogot, hogy ha bárkinek, akár egyházaknak, akár vérokonoknak, akár idegeneknek, odaadni vagy eladni kívánná, odaadhassa. Egyébként pedig mivel az asszony elhagyta szülőföldjét és azzal a szándékkal jött hozzánk, hogy fenséges nejük, *Konstancia*, Magyarország királynéja szolgálatában maradjon, ezért feleségünk kitaró kérésére az említett asszonynak ajándékkul adtuk azt is, hogy a mondott *Mártonfalva* minden kincstárra tartozó jövedelmét, tudniillik szabadok dénárját és nehezéket, valamint az abból a faluból nekünk járó csöbröket is örökjogon megkapja, és eladhassa.

Ut autem hec nostra confirmacio sive donacio irretactabiliter duret in posterum, presentem paginam rei continent[em] veritatem sigilli nostri munimine roboravimus.

Hogy pedig ez a jóváhagyásunk és adományunk visszavonhatatlan legyen később, az ügy lényegét tartalmazó ezen oldalt megerősítve pecsétünkkel láttuk el.

3. Befejezés

3.1. A befejezést jelzik az aláírások. Az oklevél aláírója lehet az oklevél kiadója és az oklevélben leírt cselekmény tanú, illetve az oklevél kiállításában részt vevő kancelláriai személyzet. A korai időkben az oklevélkiadók nem aláírásukkal erősítették meg az oklevelet, hanem a monogramjukkal, amelybe esetleg egy vonalat maguk húztak. Az ünnepélyes pápai oklevelek jellemzője a kör alakú jegy, a rota. A korai időkben az oklevélben foglaltakat a tanúk is aláírásukkal erősítették meg. A 14–15. századtól az oklevél-kiállításban részt vevő kancelláriai alkalmazottak is szignálták a az általuk készített, ellenőrzött vagy regisztrált oklevelet.

3.2. A keltezés, lehet kétféle időpont is ebben a részben. Az egyik azt mondja meg, mikor történtek az oklevélbe foglaltak, a másik pedig az oklevélkiadás időpontja. Ehhez kapcsolódik a méltóságosor, amely eredetileg tanúsor volt, de a 12. századtól kezdve az oklevél-hamisítások elkerülése érdekében maradt meg a használata. A felsorolt méltóságok hivatali idejét ugyanis meglehetősen nehéz volt utólag a hamisan készült oklevél számára rekonstruálni.

Datum per manus Petri Albensis prepositi et aule regie cancellarii anno ab incarnatione Domini millesimo ducentesimo secundo venerabili lob Strigoniensi archiepiscopio existente reverendo lohanne Colochensi archiepiscopio, Calano Quinque Ecclesiensi episcopo, Vgrino Geuriensi episcopo, Symone Warodiensi episcopo, Desiderio Chenadiensi episcopo, Benedicto palatino et Bichoriensi comite, Gyula curiali et Chenadiensi comite, Ypoch Bachiensi, Tyburcio Budrugieni, Chepano Supruniensi, Thoma Posoniensi, Mauro Mussuniensi, Ochuz Albensi comitibus existentibus.

Kelt Péter fehérvári prépost és udvari kancellárunk kezei által az Úr megtestesülésének ezertettőszáz-kettedik esztendejében amikor tiszteletreméltó Jób az esztergomi érsek, tiszteletendő János a kalocsai érsek, Kalán a pécsi püspök, Ugrin a győri püspök, Simon a várdi püspök, Dezső a csanádi püspök, Benedek a nádor és a bihari ispán, Gyula az udvarispán és csanádi ispán, Ypoch a bácsi, Tibor a bodrogi, Csépán a soproni, Tamás a pozsonyi, Mór a mosoni, Atyusz a fehérvári ispán.

3.3. A korai időkben záró fohász fejezte be az okleveleket. Ez többnyire egy-egy szóból állt: Amen.

Imre király adománylevele *Tota* asszonynak, 1202.

(Cikkelné Nagy Erika felvétele)

veszprémi görög alapítólevél, azonban ez sem eredetiben, hanem mintegy száz évvel későbbi átiratban (*Kálmán* király, 1109) maradt ránk. Szent István veszprémi oklevele görög nyelven íródott, tehát a görög nyelvű írásbeliség sajátosságait hordozza magán, valamint nincs keltezése. A többi oklevél latin nyelvű, amelyek közül egyetlenegy maradt meg eredeti formában: a *Pannonhalmi oklevél* (1001). Erről az oklevélről már az első pillantásra látszik, hogy a német császári kancelláriából ki-került oklevelekkel rokon. Ugyanazazal az írással készült, és ugyanazok a jellegzetességek figyelhetők meg rajta, amelyek a császári okleveleken is. Az oklevél szövegezése is arra vall, hogy a császári kancellária egyik tagja készítette. Az eredeti oklevelet azonban később kibővítették, a kibővített szöveget lemásolták az eredeti oklevél írásával és formuláival, majd Kálmán király egyik pecsétjét nyomták a hátoldalára.

Különleges hely illeti meg az első eredeti oklevelünket, a *Tihanyi alapítólevelet* (1055). Értékét nemcsak az jelenti, hogy az első eredeti oklevelünk, hanem az is, hogy az első olyan nyelvemlékünk, amelyben összefüggő magyar szövegek találhatók.

A fordulatot a magyarországi írásbeliségben *III. Béla* király (1172–1196) uralkodása hozta meg. Béla király Bizáncban nevelkedett. Nyilvánvaló, hogy nem maradt rá hatástalan az a fejlett írásbeliség, amelyet a gazdag antik örökséggel rendelkező császári udvarban, Bizáncban tapasztalt. A század közepe óta már jártak magyar ifjak a párizsi egyetemre; közéjük tartozott *Lukács* esztergomi érsek is. Béla király felismerte ennek fontosságát, és gondoskodott arról, hogy többen is látogassák a külföldi egyetemet. Nagyon jól tudhatta ugyanis, hogy csak felkészült szakemberekkel képes fejlett írásbeliséget teremteni a királyi udvarban.

III. Béla fontosnak tartotta, hogy az udvarban előforduló ügyeket, a királyi szolgálnókat és azok kötelezettségeit, miként az egyházaknak tett adományokat, írás örökítse meg. 1181-ben jelent meg a király első olyan oklevele, amelyet nagyrészt formulákban készítettek, jelezve: az udvarban készen állnak arra, hogy az ott előforduló azonos ügyeket azonos módon intézzék és azonos formulákkal foglalják írásba az ügy lényegét.

Hosszú út vezetett addig, míg a 12. század közepétől külföldre látogató magyar deákokból a királyi udvarban az ügyintézés szerve, az udvari iroda, vagyis a kancellária állandó hivatallá szerveződött. Természetesen ez a kancellária még nem volt tökéletes. Mintegy fél évszázadnak kellett eltelnie addig, míg *IV. Béla* király (1235–1270) udvarában egy európai színvonalú iroda teremtődött. A *III. Béla*-kori kancellária személyzetéről mindössze annyit tudunk, hogy a kancellár alá *jegyzők* voltak beosztva. Az egyik ilyen nevezetes jegyző volt *P. mester*, 1181-ben *Anonymus*. *III. Béla* kancelláriájában jelent meg a korszerű prózaritmus, és tűnt el lassanként az oklevelekből a rimes próza. A kancellár ekkor még többnyire prépost, *Imre* (1196–1204) és *II. András* (1205–35) királyok korától általában püspök. A magas rangot viselő kancellárok helyettesítésére már 1209-ben feltűnt az alkancellár. 1255-től kezdve már állandóan az alkancellár neve szerepelt a keltezés formulában. Kívételt képezett, ha aranypecséttel erősítették meg egy oklevelet, mert annak keltezésében a kancellár neve szerepelt. Az alkancellár *IV. Béla* óta többnyire egyúttal székesfehérvári prépost volt. A két cím annyira összenőtt a 13. század második felében, hogy 1291-ben *III. András* már a székesfehérvári egyház jogai között sorolta fel az alkancellári tisztséget.

A 13. század derekán emelkedtek ki a jegyzők közül a titkárok. Ők voltak a király titkárai és a királyi pécsetgyűrfő kezelői. Míg *II. András* király idején még szinte minden oklevelet más kéz írt (sőt olykor az is előfordult, hogy az oklevélíró fél készítette el), az 1250-es évektől kezdve megfigyelhető az ímokok állandósulása: egy-egy ímók keze nyomát évtizedeken át felismerhetjük a kiadott okleveleken. Az 1290-es és 1298-as törvények már rögzítették az egyes oklevelek kiállításáért fizetendő illetéket.

Az Anjou-korban jelent meg az udvari ügyintézés új szereplője, a titkos kancellár. 1320-tól a kápolnaispán és a titkos kancellár egy és ugyanazon személy volt. A két kancellár utóbb két kancelláriát is eredményezett. *I. Lajos* uralkodása idején (1342–1382) a régi kancelláriát nagykancelláriának, az új kancelláriát kisebbnek vagy titkosnak nevezték. A nagykancellária vezetője 1366-tól a főkancellár, a kiskancellária feje a titkos kancellár. A nagykancellária a kül- és belügyi kormányzati ügyeket intézte, a kiskancellária pedig az udvari igazságszolgáltatási ügyekkel volt elfoglalva.

Mátyás király (1458–1490) egyesítette 1464-ben a fő- és titkoskancelláriá méltóságát, amit többnyire az esztergomi érsek viselt. A királyi udvar írásbelisége nyomta rá a bélyegét a királyi udvarban ítélező országbíró és nádor okleveleire, miként az ország más oklevéladó hatóságainak kiadványaira is.

HITELESHELYEK

A királyi udvaron kívüli írásbeliség részben a magánjogi írásbeliség keretei közé tartozik, részben szorosan kapcsolódik a hivatalos udvari ügyintézéshez. Az udvari kancellárián kívül az írásbeliség legjelentősebb központjai a hiteleshelyek. A 12. század végén kezdtek az egyes szerzetesrendek (bencések, premontréiek, keresztések) konventjei, valamint a székes- és társaskáptalnak írásba foglalni az ország lakosságának hiteles írást kívánó ügyleteit.

A hiteleshelyi szervezet nemcsak a magánjogi írásbeliség területén töltött be fontos feladatot, hanem szorosan kapcsolódott az udvari ügyintézéshez is. Hiteleshelyi embert kértek ugyanis az udvar által kiküldött királyi vagy nádori ember mellé tanúnak, ha a királyi vagy nádori ember birtokba iktatást végzett, idézett vagy vizsgálatot tartott. Az ott történetekről azután az illetékes hiteleshely referált írásban az őt ezzel megbízó személynek. Voltak országos hatókörű hiteleshelyek (budai káptalan, székesfehérvári kereszties konvent), és voltak csak egy meghatározott területen működők. A hiteleshelyen az oklevéladással az őr, az olvasó és a jegyző foglalkozott. A jegyzők nem voltak egyházi személyek. Az olvasó felügyelt az oklevél tartalmára, az őr pedig a pecsétre.

A hiteleshelyeken az okleveleket a korai időben két vagy több példányban készítették, amelyből az egyik példány a hiteleshely őrizetében maradt. Utóbb a bevállások fogalmazványait könyvbe másolva őrizték, a királyi parancslevelekre pedig rávezették a jelentés fogalmazványát. Ez a különleges magyarországi megbízatás a nyugati országok közjegyzőit helyettesítette. A királyi udvar irodája nem győzte az ország írásbeli feladatainak egészét intézni, az ország lakói sem utazhattak a királyi udvarba minden egyes hivatalos írást igénylő ügygel. Ám nem ez volt a döntő a hiteleshelyi szervezet létrejöttében! Egy királyi birtokadomány számtalan teendővel járt. Fel kellett mérni az illető földet, tájékozódni kellett, nem tart-e igényt rá más is. Ha pedig megkapta valaki, azt birtokba is kellett vennie. Minderről csak írásban lehetett intézkedni, hiszen az eseménynek csak így maradhatott hiteles tanúbizonyúsága. A király kijelölt ugyan embereket az udvarból vagy a megyéből, hogy iktassák be a tulajdonost birtokába, de arról a királyi ember nem tudott írást adni, lévén írní-olvasni általában nem tudó világi ember. A beiktatásról a birtokhoz közeli hiteleshely, konvent vagy káptalan tett jelentést a királynak, miután egyik társuk a királyi emberrel együtt jelen volt az eseményen. Ezenkívül a hiteleshelyek végezték az ország főbb bíráinak (király, nádor, országbíró, vajda, bánok stb.) megkeresésére a perbe idézést, a vizsgálat lefolyásának írásba foglalását is.

↳ ÉRSZEGI GÉZA

Szent István az önálló feudális magyar királyság megalapításával párhuzamosan új, az országban addig ismeretlen intézményeket vezetett be. A világi és az egyházi közigazgatás megszervezése, a törvények első írásba foglalása mellett az ő nevéhez fűződik a pénzverés megindítása is. A nyugat-európai denárrendszerhez kapcsolódva, a korabeli Európa egyedüli pénznemét, az ezüsből készült denárt verette. Kiváló minőségű, mondhatni szín-ezüsből készült pénzei komoly hírnevet

PÉNZEK, PÉNZVERDÉK, PÉNZEMBEREK

vívta ki maguknak a nemzetközi pénzforgalomban is. Közvetlen utódai alatt nem történt alapvető változás a pénzverés tekintetében, viszont a század vége felé már mutatkozni kezdtek a későbbi súlyos pénzromlás első jelei.

ÁRPÁD-KORI PÉNZVERÉS

A 11. század második felétől kezdtek alkalmazni uralkodóink a periodikus pénzüjtés rendszerét, amely rövid megszakításokkal lényegében *Mátyás* pénzreformjáig érvényben volt. Ennek értelmében az uralkodó meghatározott időközönként – a 13. század elejétől rendszeresen évente – új pénzt bocsátott ki, amelyre az előző évit bizonyos illetéklevonás mellett be kellett váltani. Ezt a váltási különbséget nevezték a „kamara hasznának” (*lucrum camerae*), amely középkori uralkodóink egyik legjelentősebb bevételi forrását jelentette.

A pénzüjtés rendszerének a gazdaságra gyakorolt hatása még akkor is rendkívül kedvezőtlennek bizonyult, ha az új pénz az előző évvel megegyező minőségű volt, az pedig egyenesen katasztrofális hatást gyakorolt, ha csökkentett finomságú és/vagy súlyú pénzt hozott forgalomba az uralkodó. Ez történt a 11–12. század derekán. Csökkenni kezdett az érme ezüstfinomsága és mérete, aminek eredményeképp a pénzekről hamarosan eltűntek a figurális ábrázolások, de még az uralkodó neve is. Ezeket a 12. századi ún. „anonim” denárokat nem tudjuk kibocsátóhoz kötni, valójában több uralkodónk is veretett ilyet. A folyamat következményeként a lakosság elvesztette bizalmát a királyi pénzben, s az érme csak fémsúly szerint, mérlegelve fogadta el. Így viszont gyakorlatilag nem volt szükség pénzmérre, hiszen a célnak kiválon megfelelt a veretlen ezüstírd is.

A pénzromlás következtében indult meg a külföldi fizetőeszközök tömeges

Szent István denárja

A magyar pénzverés megindítása Szent István király államszervező tevékenységének része volt. Első pénzeink Európában is kiválóan számtottak, ám a hazai forgalomban sokáig inkább természetben, „állatpénzzel”, tinóval fizettek. A következő századokban egyre nagyobb lett a pénzforgalom, miközben megkezdődött minőségének romlása. Nemesfémhányaink gazdagsága azonban lehetővé tette, hogy igazán nagy uralkodóink, mint az Anjou királyok vagy *Mátyás* ismételtén erős pénzt verethessenek.

beáramlása az országba. A 12. század végétől a salzburgi érseknek Friesach városában vert jó minőségű pénzei vívtak ki egyeduralmat az országban. A friesachi denárok hatására ismét nőni kezdett a magyar pénzek finomsága és nagysága. A nagyobb felületet lehetővé nyújtott a fi-

gurális ábrázolások árnyaltabb megjelenítésére. Megjelentek a királyportrék, a különféle állatábrázolások, valamint a későbbi magyar címer elemei: a kettős kereszt (*III. Béla*) és a vágásos címerpajzs (*II. András*).

A tatárjárás után megszűnt a friesachi denárok forgalma, elhelyett a bécsi denárok kezdtek beáramlani. Ez ellen védekezve *IV. Béla* utasítására a szlavón bán 1255 táján állandó értékű ezüstpénzt bocsátott ki, amely már nem esett az éves

pénzbeváltási kötelezettség alá. Habár ezeket a pénzeket csak Szlavóniában verték, jó minőségük miatt az ország többi részén is elterjedt a használatuk.

A 14. század elejére a pénzforgalom tekintetében négy körzet alakult ki az országban. A Dunántúlon a bécsi denárok forgalma mutatható ki, délen a szlavón bán denárok terjedtek el, az északi megyékben az 1300-tól vert cseh garasok jelentek meg, míg a legelmaradottabb keleti ország-részben és Erdélyben továbbra is a veretlen ezüstöt használták fizetőeszközként. Ebben a felosztásban a királyi pénzek szerepe szinte minimálisra redukálódott.

ANJOU-KORI REFORMOK

Új szakaszba lépett a középkori magyar pénzverés *Károly Róbert* uralomra kerülésével, aki a politikai stabilitás megteremtése után hozzákezdett a pénzügyek rendezéséhez. Reformintézkedéseinek sorozata 1323-ban kezdődött, abban az évben, amikor – mintegy befejezettnek tekintve az oligarchia elleni küzdelmet – az ország szívébe, Visegrádra helyezte székhelyét. A pénzügyek rendbetétele szorosan összefüggött az ország nemzetközileg „legpiacképesebb” árujával, a nemesfémmel, amelynek erőteljesebb kiaknázása *Károly* uralkodása alatt indult meg.

Első Anjou-házi uralkodóink kísérletet tettek állandó értékű ezüstpénz bevezetésére, amelyet már nem kellett évenként beváltani. Ez az intézkedése azonban nem hozott tartós sikert, bár a falvak 1336-tól kezdve már kapudató formájában fizették be a korábban pénzbeváltásból származó összeget. Szintén nem koronázta siker a garas bevezetését sem. A több denár értékű, nehéz ezüstpénz 1329-ben kezdtek verni, de még tíz évet sem élt meg. Nagyobb sikerrel járt viszont az aranypénz kibocsátása. A firenzei mintára vert magyar aranyforint hamar elterjedt egész Európában.

II. András denárjának elő- és hátlapja

Károly Róbert újjászervezte a pénzverési adminisztrációt és a pénzverés tökéletesebb ellenőrzése céljából kötelezővé tette a verdejegyek feltüntetését a pénzekben. Bár ezüstpénzeit továbbra is évente be kellett váltani, uralkodása végére sikerült kiszorítania a külföldi fizetőeszközöket az országból, és megszüntetni az ezüstrud valuta használatát is. Fia, I. Lajos uralkodása alatt kiteljesedtek az általa elindított reformok. Folyamatossá vált több típusban az aranypénz kibocsátása, rövid ideig garasverésre is sor került, amely azonban, nem tudni miért, hamarosan ismét félbeszakadt.

Nagy Lajos uralkodásának második felében siker koronázta az állandó értékű aprópénz verését. Változás történt a pénzek éremképében is. Az arany- és ezüstpénzekben megjelent a híres magyar lovagkirály, Szent László ábrázolása, amely évszázadokon át az aranyforintok állandó éremképe maradt.

A Zsigmond uralkodása alatt meghonosított hármas pénzrendszerben az aranyforintok és a jó minőségű, állandó értékű denárok mellett megjelentek az alacsony ezüsttartalmú váltópénzek is. Ezeket a különböző (parvusnak, quartingnak, illetve ducatnak nevezett) aprópénzeket rendelték tartatni kényszerárfolyamon, de hamarosan inflálódtak, így ki kellett vonni őket a forgalomból. Ennek ellenére a pénzverés pontosan meghatározott kere-

tek között folyt, ami már nem mondható el a Zsigmondot a trónon követő Albert uralkodásának idejéről, amikor visszaállt a periodikus pénzűjtési rendszer.

A török fenyegetés, a gyengülő központi hatalom a pénzügyek romlásához vezetett. Habár az aranypénzek minőségére gondosan ügyeltek, az aprópénzek finomsága odáig csökkent, hogy időnként szinte határozott rézpénzverésre került sor. Bonyolította a helyzetet, hogy egy időben párhuzamos pénzverés folyt I. Ulászló és V. László, majd Hunyadi János kormányzó, valamint V. László részére. A pénzügyek rendezetlenségének köszönhetően I. Ulászló uralkodása alatt rövid időre megjelent a pénzverési jognak Magyarországon addig ismeretlen eladományozása, amelynek értelmében több világi és egyházi főúr verethetett a királyi denárok éremképével megegyező pénzt saját anyagi hasznárára.

MÁTYÁSTÓL MOHÁCSIG

Az áldatlan pénzügyi állapotok megszüntetésére Mátyás 1467. évi pénzreformjával került sor, amellyel új fejezet kezdődött a magyar pénztörténetben. Uralkodása kezdetén ő is elődei pénzverését folytatta, így évről évre új pénzt bocsátott ki, amelyek rossz minősége ellen az országgyűlés rendre tiltakozott. 1467-ben hozott intézkedései alapja az állandó értékű ezüstpénz lett, amely megkülönböztetésül új éremképet kapott. Ettől kezdve denárait és obulusait előlapon a négyrésztű magyar címerrel, szív pajzsban a csőrében gyűrűt tartó hollóval, hátlapon Magyarország védőszentjének, Szent Máriának a képével verték. Ugyanilyen éremképet kaptak az I. Lajos óta először vert garasok is. Az aranyforintok hátlapján továbbra is megmaradt a Szent László-s éremkép, viszont az előlapon a korábbi címet 1471-től felváltotta a Madonna ábrázolása.

A reformoknak köszönhetően állandósult az egy aranyforint = 100 denár árfolyam, és megkezdődött a forintnak mint kifejezésnek a jelentésmódosulása. A következő századokban a forint már számítási pénz jelentéssel bírt, és akkor is 100 denárt értek egy (magyar vagy kamarai) forint alatt, ha azokat más súlyban, illetve finomságban verték, tehát értékben már nem feleltek meg egy aranyforintnak. A 16. század második felében kezdtek a ténylegesen kivert aranypénzt dukátnak nevezni, megkülönböztetésül a 100 denár értékű forinttól, tehát a csak elméletben létező számítási pénztől.

A Mátyás által bevezetett reformok meghatározták II. Ulászló és II. Lajos pénzverését is. A pénzeket négy címlapban (aranyforint, garas, denár, obulus)

verték a Mátyás által bevezetett éremképekkel, annyi módosítással, hogy a címer szív pajzsába a mindenkori uralkodó családi címere került.

A magyarországi pénzverés történetében villanásszerű epizódként tűnt fel a tallér elődje, a *guldiner*. Ez a pénz Tirolból származott, ahol először merült fel az a gondolat, hogy az aranypénz értékének megfelelő ezüstpénzt verjenek. Ezt a nagyméretű, súlyos ezüstpénzt 1484–86-ban verték Zsigmond tirolói főherceg uralkodása idején. Magyarországon 1499–1506 között került sor guldinerek verésére, melyek azonban nem tekinthetők forgalmi vereteknek, mivel nem egységes pénzláb alapján készültek, és mindegyik darabnak megvolt az aranyból készült verete is.

Károly Róbert aranya

Sokkal inkább emlékpénznek szánhatták, a valódi tallérverés csak I. Ferdinánd uralkodása idején indult meg hazánkban. Nagy jelentőségű viszont, hogy a magyar pénzek közül éppen a guldineren jelent meg először évszám (1499), ami hamarosan az aranyforintokra, garasokra és az aprópénzekre is rákerült.

Hasonló közzjátéknak számít a II. Lajos uralkodása idején lejátszódott inflációs pénzverés korszaka, amikor 1521–1525 között a régi jó pénzláb alapján vert ún. *antiqua monetát* rövid időre felváltotta a korabeli nevén *nova monetának* nevezett, csökkentett súlyban és fele finomságban vert denár. A rendszer komoly zavarokat okozott a pénzgazdaságban, és néhány évi kísérletezés után az országgyűlés nyomására a királynak vissza kellett állítania a hagyományos pénzlábat, amely még I. Ferdinánd uralkodásának első felében is érvényben maradt.

PÉNZVERDÉK

Magyarországon a pénzverés megindulásakor csak egy pénzverde működött, amely feltehetően elégnak bizonyult arra, hogy két évszázadon át kielégítse az or-

szág pénzügyi szükségletét. A verde helyét illetően – Esztergom vagy Székesfehérvár – a mai napig megoszlanak a vélemények. Jelenleg a kutatók többsége közvetett bizonyítékok alapján Szent István király székévrosát, Esztergomot tartja a verde helyének.

II. Endre király uralkodása alatt indult meg a pénzverés decentralizációja. 1211-ben még egységesen vert pénzről történik említés, 1221-ben viszont már feltűnik a csanádi egyházmegyében lévő pénzverőkamarára is. 1253-ban lépett működésbe a szeremi kamara, 1255-ben a budai kamara, valamint a szlavón báni kamara, majd 1262-ban már többes számban beszéltek a kamarákról. Kezdetben a pénzverők ugyanolyan önálló testületet alkottak, mint más királyi szolgálónépek, később szabad községi szervezetbe tömörültek.

A pénzverés decentralizációjával párhuzamosan hódított teret a bérleti rendszer. Éves bérleti díj fejében független személyek kapták kezelésbe az egyes pénzverőkamarákat, amelyek teljes bevétele őket illette a tárgyévre. Kezdetben a bérlok – akiket kamaraispánnak neveztek – zsidó és izmaelita származású pénzemberek voltak, akiket a 13. század vége felé kezdtek felváltani itáliai és német származású gazdag városi polgárok.

Károly Róbert nagyszabású pénzreformjai során a kamararendszer átszervezése is megtörtént. A négy Árpád-kori pénzverőkamarára mellé Körömbányán, Szomolnokbányán (Kassán), Szatmáron (Nagybányán), Nagyváradon, Erdélyben

I. Lajos aranyforintja

és Pécsen újabbak létesültek. A budai és esztergomi, valamint a pécsi és szeremi kamarák hamarosan egyesültek, így ténylegesen nyolc pénzverőkamarára működött az ország területén. Minden egyes kamara hatásköre pontosan körülhatárolt, többmegyéni területre terjedt ki.

Az új kamarák alapításában egy alapvetően új gondolkodásmód tükröződött. Míg az Árpád-korban a verdék székhelyei fontosabb politikai és gazdasági központok voltak, tekintet nélkül a bányák távol-

ságára, addig az új kamarák bányavidékre települtek, ahol a pénzverés szorosan összefonódott a bányászattal. Ezzel a korábbi fontos, de nemesfémekkel nem rendelkező pénzverdék jelentősége nagymértékben csökkent.

A kamarai szervezet irányítását és ellenőrzését kezdetben a királyi bevételek kezelésével megbízott tárnokmester végezte. A 14. század második felétől új tisztségviselőként feltűnt a kincstartó, aki hamarosan átvette a kamarai igazgatás feletti felügyeletet, majd Mátyás reformjával a pénzügyek legfőbb irányítójává vált. A pénzverés tisztségére már az Árpád-kortól kezdve az esztergomi érsek is ügyelt. A fémöntésnél és a pénzverésnél mindig jelen volt a megbízottja, aminek fejében az érseket illette meg minden kivételre került pénzfém márkájából egy nehezék (*pisetum*). Az érsek pisetumjoga névlegesen a Habsburg-házi uralkodók idején is megmaradt, tehát a jövedelmet megkapta ugyan, de a pénzverés közelébe már nem engedték.

NEMESFÉMBÁNYÁSZAT

A pénzverés alapanyagát a középkori Magyarország európai viszonylatban is kiemelkedő hozamú nemesfémű bányái szolgáltatták. A kiemelt nemesfém nemcsak a hazai szükségletek kielégítésére volt elegendő, hanem az ország legfontosabb és legkeresettebb kiviteli cikke lett. A kora Árpád-korban az ezüstbányászat számított a jelentősebbnek, két központja Selmechbányán és az erdélyi Radnán volt. Az ezüstbányászat felvirágzása IV. Béla uralkodása alatt kezdődött, aki Selmechbányán egy német vállalkozócsoporthal szerződést kötve egyfajta bányászvetkezetet hozott létre, amely a királynak bányabért (*urbura*) fizetett, ami a bányászott arany tizedét, az ezüst nyolcadát jelentette. Ebben a társulásban a munkát már nem szolgálóállapotú emberek végezték, hanem fizetett bérmunkások. A később alapított bányavárosokban (Besztercebánya, Gölnicbánya, Igló, Jászó, Rozsnyóbánya) már a selmechbányai mintát követték. Egyes becslések szerint az évente kibányászott ezüstmennyiség a 13. század végére elérte a 10 ezer kilogrammot, ami ekkor Európa éves termelésének mintegy negyedrészt jelentette. A magyar ezüst jelentőségét mutatja, hogy a korabeli Európa két nagy pénzpiacán, a flandriai Brüggeben és Velencében rendszeresen szerepelt.

Az aranybányászat nagyarányú felfutása Károly Róbert uralkodása alatt kezdődött meg. Habár az ezüst mellett járulékosan addig is több bányavárosban fejtek aranyat, s a szepességi, valamint az erdélyi folyókból mosott arany mennyisége sem

elhanyagolható, a virágzás Körömbánya alapításával (1328) indult meg igazán. Hamarosan ehhez csatlakozott Nagybánya, Offenbánya és Szomolnokbánya is.

A bányászat fejlődését az is elősegítette, hogy Károly megszüntette a bányászat királyi monopóliumát, és ettől kezdve elvben bárki nyithatott bányát a saját birtokán, sőt megkapta a bányabér, az urbura egyharmadát is. Természetesen a kibányászott nemesfémércet kizárólag a királyi kamaráknak lehetett eladni. Pontos számadatokat csak a 15. századból ismerünk, a kibányászott arany mennyiség azonban az Anjou-korban sem lehetett sokkal kevesebb. A gazdaságtörténetben közel száz éve kialakult nézet szerint Magyarországon aranytermelése a 14–15. században elérte az évi 1000–1500 kg-t, s ezzel Európa éves aranytermelésének több mint háromnegyedét adta. Ezt a mennyiséget Amerika felfedezéseig csak a gazdag afrikai aranybányák múlták felül.

A MAGYAR ARANYFORINT

A gazdag aranybányák alapozták meg a magyar aranyforint nemzetközi jó hírnevét. Pénzlába szerint egy budai márka (245,53 g) 23 karát 9 gren finomságú (990 ‰) aranyból 69 darabot vertek, tehát átlagsúlya 3,5 g körül mozgott. Az aranyforintok minőségére – szemben az ezüst-

Mátyás garasának elő- és hátlapja

pénzkezeléssel – szigorúan ügyeltek, itt nem fordult elő a denárok esetében észlelhető, gyakran 25–30%-os súlyeltérés a törvényes középsúlyhoz képest. Ennek köszönhető, hogy a magyar aranyforint egészen *Ferenc József* utolsó dukátjáig azonos pénzláb alapján készült, és még a magyar történelem legsúlyosabb inflációs korszakaiban sem változott a minősége.

Talán a pénzforgalom fejletlensége okozta, de a magyar aranyforint egészen Zsigmond uralkodásáig nem vett részt számottevően a hazai pénzforgalomban (az ő korából származnak az első korabeli hamisítványok is). Ezzel szemben külföldön igen gyakori volt. Első említése is külföldről, az olmtüzi püspök végrendeletéből ismert (1326). Európában közel 250 éremleletben találtak középkori magyar aranyforintot, amely sok esetben a leletegyüttes túlnyomó többségét alkotta. Az 1996-ban Regensburgban előkerült 624 darabos arany-pénzlelet 87%-át magyar aranyforintok tették ki. Természetesen a szomszédos országokban volt a leggyakoribb, de megtalálható Franciaországtól Oroszorszáig, Skandináviától Olaszorszáig mindenhol.

A magyar aranyforintok európai közkeveltségét jelzik annak külföldi utánveretei. Mint ahogy Károly Róbert az aranypénzverés megindításakor a firenzei *florino d'oro* éremképét vette alapul, a nemzetközi elismertség következtében a magyar aranypénzt is másolták külföldön. Habár a magyar aranyforintok külföldi utánvereteinek aranykora a 16–17. század volt, ezek egyes elemeinek másolása már I. Lajos korában megkezdődött, amikor kialakult a jellegzetes magyar („Szent László-s”) éremkép. Salzburgban és a felsőolaszországi Goriziában I. Lajos aranyforintjai előlapjának jellegzetes címerkeretelését utánozták. *Ulrich von Jungingen*, a német lovagrend nagymestere Zsigmondtól kért és kapott engedélyt arra, hogy a király aranyforintjaival megegyező éremképpű aranypénzt verthesse. A liège-i püspök 1482 előtt vert egyik aranypénztípusán a Mária-kép igen emlékeztet Mátyas madonnás aranyforintjának képére. *III. Iván Vasziljevics* moszkvai nagyfejedelem egyenesen a magyar királytól, Mátyástól kért bányászokat és pénzverőket, s az első oroszországi aranypénzt Mátyás aranyforintjának mintájára verette, még a verdeje-

gyet is átvette, pusztán a feliratot cserélte le cirill betűre. Bár a külföldi utánveretek éremképei hasonlóak voltak, finomság és súly tekintetében már nem minden esetben követték a magyar előképet.

PÉNZÜZLETEK, PÉNZEMBEREK

Az I. István-kori pénzverés megindulásának még sokkal inkább demonstrációs célzata volt, mint a valós pénzszükséglet megléte. Habár uralkodása alatt megje-

II. Ulászló guldinere (1499)

lentek a pénzbeli adófizetés csírái (szabadok denári), a lakosság többsége még hosszú ideig terményben róta le kötelezettségeit a királynak, valamint világi és egyházi földesurának. István törvénykönyveiben a vérdíjrendszerrel kapcsolatos intézkedéseknél továbbra is szerepelt a bizánci aransolidussal egyenértékű terménypénz, a tinó. Első királyunk ugyan lefektette a magyar pénzverés alapjait, de a terménygazdaság rendszerének túlsúlya még évszázadokig megmaradt.

A folyamatos pénzverés ellenére általános kézpénzhiány volt az országban. Amikor *II. Géza* 40 márká kölcsönért folyamadott a pannonhalmi apáthoz, annak földet kellett eladnia, mivel maga sem rendelkezett ennyi kézpénzzel. Hét évti-

zeddel később *II. Endre* is így járt, aki a veszprémi egyháztól kézpénz helyett értékes ékszereket kapott, amelyek értékét később birtokkal fizette vissza.

A 13. század közepe táján tűntek fel először a pontosan rendezett kölcsönügyletek. Ezek a kezdeti rövid, általában legfeljebb egyéves lejáratú zálogügyletek még sokkal inkább birtokok szerzésére irányultak, hiszen a zálogként lekötött birtokot kézpénz hiányában általában nem tudta visszaváltani a zálogbaadó. A század végén jelentek meg azok a hosszú lejáratú (5–10 év) zálogkölcsönök, amelyeknél nem a birtok megszerzése volt az elsődleges cél, hanem annak használata és jövedelmének megszerzése a lejáratú idő végéig. Természetesen ebben az esetben is előfordult, hogy a zálogbirtokot nem sikerült visszaváltani.

Kezdetben ezeket a pénzügyleteket a birtokosok egymás között vagy az egyházzal intézték, amely a kora középkorban a nagyobb vagyonok letéteményese, mondhatni bankárja volt. Gyakran előfordult, hogy a birtokosok valamely templomban vagy kolostorban helyezték biztonságba értékeiket. Az urbanizáció megindulása magával hozta a polgárság gazdasági megerősödését, így hamarosan polgárok is részt vettek a hitelnyújtásban. A városokban kialakuló tőke elhelyezést kerestek és talált az egyre differenciálódó zálogügyletekben, fedezett és fedezetlen kölcsönökben és áruhiteltekben. Egyre gyakoribbá váltak a több országban is átvélő gazdasági kapcsolatok, főleg a külföldről származó városi polgárok körében.

A földbirtokosok hasonló számban vették ki részüket a pénzüzletekből, sőt a legnagyobb vagyonok a főurak kezén alakultak ki. Zsigmond, aki közismerten gyakran zálogosított el birtokokat, üzletei jelentős részét gazdag főurakkal kötötte, akik sorában megtalálhatók a Garaiak, Rozgonyiak, Cilleiek, de még Hunyadi János is több ezer, néha tízezer forinttal. A középkor végén jelentek meg a gazdag, több országra is kiterjedő érdekeltségű pénzügyi társulások. Ezek legkiemelkedőbb képviselője a Fugger bankház, amely a Thurzó családdal társulva, szinte monopóliumra tett szert a felvidéki bányászatban.

☞ TÓTH CSABA

A m á s o d i k h o n a l a p í t ó IV. BÉLA KIRÁLY

A középkor királyai esetében ritkán ragadható meg olyan egyértelmű bizottsággal egy-egy uralkodó kormányzati programja, mint *IV. Béla* király esetében. Ráadásul Béla király már trónra jutása előtt határozottan nyilvánvalóvá tette alapvető országalakító elképzeléseit azon küzdelmek során, amelyek az 1220-as évektől az ellenzék vezéralakjaként apjával, *II. András* királlyal szembeállították. Az ugyan nyilvánvaló, hogy Béla, a megölt *Gertrúd* királynétől származó elsőszülött fiú, akit az ellenzék apja akarata ellenére 1214-ben mindössze 8 évesen királlyá koronáztak, eleinte csak eszköz volt a *II. Andrást* támadó főpapi-főúri csoport kezében, ám férfivá serdültekor már kétségtelen belső meggyőződés állította őt az újításokkal kísérletező királyi politikák ellenzék élére.

Hite szerint apja kormányzata rossz irányba vitte az országot, amikor meggondolatlan és fölösleges adományok sorával aláásta a királyi birtokállományban megtestesülő hatalmi alapokat, amikor ezzel egyidejűleg túlzott gyarapodáshoz segítette kegyeltjeit, és amikor az elvesztett bevételek pótlását keresve, a pénzügyigazgatásban hiteletleneket, zsidókat és mohamedánokat juttatott vezető szerephez, előidézve mindezzel a királyi tekintély megingását. Szeme előtt kívánatos és visszaállítandó világként a nagyapja, *III. Béla* korabeli állapotok képe lebegett.

Amikor törekvései érvényre juttatására 1228–1231 között átmenetileg tere nyílt – maga mögött tudva az elégedetlen kárvallottak széles táborát –, kiterjedt birtok-visszavételi politikát folytatott. Apja azonban – megerősítve megingott hatalmát – csakhamar meg-

IV. Béla ábrázolása a *Thuróczy-kronika* augsburgi kiadásában

Második honalapítóként él emlékeztünkben *IV. Béla* király, bár még ifjú herceggént buzzgón közreműködött a királyi hatalom aláásásában, mikor az előkelők egy csoportja apja ellenében felhasználta őt. Nem csoda, hogy amikor megörökölte a trónt, saját egykori híveivel is szembe került. Korábbi korok viszonyait álmodta vissza, de nem forgathatta vissza az idő kerekét. Az a kiszolgáltatottság, amibe a tatárjárás során került, teljesen kijózanította. Batu kán hadainak kitakarodása után megkezdte az ország újjászervezését, a királyi hatalom megerősítését. Ám a viszály apa és fiú között ismét felütötte a fejét.

semmisítette fia eredményeit. Így Béla hiába rendelkezett önállóan kormányzott országrésszel – előbb 1220–1226 között Szlavóniában, majd 1226-tól Erdélyben –, hiába volt viszonylag széles politikai mozgásteret támogatók táborának megszervezéséhez, hiába vezetett sikerre önálló, keleti irányultságú külpolitikai próbálkozásai – akár a kunok megtérítésével (1226–1227), akár a keleten maradt magyar néprész felkutatásával (1232, 1235) –, amíg II. András uralkodott, kénytelen volt megadó türelemmel elfogadni a szemében kárhözatos berendezkedés ártó működését.

A tettek ideje 1235-ben, apja halálával érkezett el számára. Gyorsan és szigorúan megbüntette az elhunyt király egykori legfőbb támaszait. A volt nádort, *Ampod fia Dénest*, nemcsak börtönbe záratta, hanem meg is vakított. Mene-külnie kellett előle *Beatrix*-nak, a megözvegyült, éppen gyermeket váró ifjú királyné-nak is. A bosszú együtt járt a királyi földállományt gyarapító birtokelkobzásokkal. Természetesen a továbbiakban már nem górdült akadály a módszeres birtokrestaurációs politika elé. Az eltökélten véghezvitt kiterjedt visszavételket először csak családostól keltek az új király híveiben, akik a II. András-kori mellőzöttség után most elsősorban kárpótlást jelentő adományokat reméltek az új királytól, ám azok szinte teljesen elmaradtak. Amikor azonban táborának tagjai személyesen is közvetlenül szembetalálkoztak a király földelvételei ügykezelésével – ideértve az egyházi birtokosokat is –, zajos elégedetlenség tört ki.

Nem növelték Béla népszerűségét a királyi tekintély emelését célzó intézkedések sem. Jelenlétében nem ültek le a többé a nagyurak, akiknek székei elégettettek. Údvarában személye szinte megközelíthetlenné vált azáltal, hogy kötelezővé tette az írásbeli kérvények benyújtásán alapuló ügyintézkedést. A családok neheztelése akkor vált gyűlölettel, amikor 1239-ben

befogadta országába a mongolok elől menekülő kunokat, s azok a király gyámolító védelme alatt számtalan, nomád életmódjukból eredő, megtorlatatlan sérelmet okoztak a magyaroknak. A király pár év alatt valóban kiszélesítette hatalma birtokalapját, s a távolságtartó uralkodói tekintély elfogadására is rászorította alattvalóit, ám az elért eredményeket alapjaiban kérdőjelezte meg a személyét övező növekvő ellenszenv és bázisának elvesztése. A belső meghasonlás a tatár fenyegetésről érkező hírek fényében vált különösen veszélyessé. A tatár támadás bizonyossá válása 1241 elején ráadásul újabb gyanakvásoknak adott táptalajt a kunok iránt, ami a haragvó magyarokat – már a mongol invázió napjaiban – *Kötöny* kun király megölésére és a népe körében végrehajtott vérengzésre ragadtatta, mire a kunok nagy dúlás-sal déli irányban elhagyták az országot.

A Sajo menti mui csatában 1241. április 11-én elszennvedett döntő vereség után Béla király roppant viszontagságok közepette jutott el a dalmáciai Trau várának oltalmat adó falai közé. A nyugati hatalmaktól remélt segítség elmaradását itt kellett csodálótan tudomásul vennie. Az országvesztés kijózanító erűj csapása nyilvánvalóan mély, önvizsgáló számvetésre kényszerítette, s valójában számos helytálló tanulság levonására is ekkor érkezett el az alkalom. A tatárjárás mindenesetre éles cezurált vont uralkodása két korszaka közé.

Az utókor előtt nem kétséges, hogy országglásának első éveiben ügykezelése egy letűnt állapot visszahozására alapvetően irreális és anakronisztikus volt. A gazdaság előrehaladott szerkezeti átalakulása és ezzel összefüggésben a társadalom átrétegződése feltartóztatatlanul a Szent István-i berendezkedés felbomlásának irányába haladt, amely rendszert végül is nagyrészt maguk alá temették az elpusztult ország romjai. IV. Béla, kezdeti elképzeléseiből

sok mindennel szakítva, feladta a meddő kísérletezést a régi világ újrateremtésével. Józan realizmusát látott az ország újjáépítéséhez. A valóságos viszonyokat jobban szám-ba vevő s azokból kiinduló kormányzati politika kényszerre talán nem kis részben abból eredt, hogy az országot a tatárok újabb támadásától való rettegés bénító béklyójából csak olyan gyakorlatias és céltudatos intézkedések sorával lehetett kiszabadítani, amelyek mindent a védelmi képesség erősítésének rendelkeztek alá, és e cél jegyében összpontosították a mozgósítható erőforrásokat.

IV. Béla 1242 után jelentős adományozásba kezdett, és felhagyott a tömeges birtok-visszavétellel. Adományai-ban sűrűn szabtott katonai fel-tételeket. Nagy energiát fordított a korszerű nehézfegy-verzetű lovasság és az azt ki-gégszító mozgékony, nyílazó könnyűlovasság erősítésére a régi, elavult, a királyi vár-szervezetben nyugvó haderő helyett. A harcok csak átmeneti si-ke-reket hoztak Béla és időköz-ben megkoronázott fia, István számára. Végül II. *Ottokár* cseh királynak a Morvamezőn aratott kroissenbrunni győzelem 1260-ban véget vetett a magyar terjeszkedési tö-rekvéseknek, és megszűnt Ist-ván rövid életű stájer herceg-sége is.

Az 1260-as években ismét belviszály dúlt fel az ország nyugalmát, ezúttal a király és a trónörökös közötti küzdelem képében. E harcok a királyság megosztásához vezet-tek apa és fia között, közve-tetten pedig fontos előjátékát alkották az Árpád-kor végi tartományúri széttagolódás-nak. Annyi azonban e politi-kaik zavarok megléte mellett is kijelenthető, hogy az ország 1270-re, IV. Béla király halá-lának idejére belső állapotait tekintve túljutott a sebek be-gyógyulásának legnehezebb szakaszán, ami nem kis rész-ben megújulni képes uralko-dójának, a második honalapí-tónak az érdeme.

Külpolitikáján is változta-tott: csalódást keltő tapaszta-latai nyomán a nyugati kap-csolatok erősítése helyett in-kább azokkal a szomszédos területekkel igyekezett jó vi-szonyt ápolni, amelyekkel or-szága osztozott a tatár fenye-getésében. Ennek jegyében gyermekei közül többet – nyolc leánya és két fia volt – „rangon alul”, keleti fejedel-mi családok tagjaival házasi-tott össze. A trónörökös *Ist-ván* herceg is kun feleséget kapott. Végleg feladta a ma-gyar külpolitika félt évszázá-dos halicsi expanziós törek-vését, s szövetségi viszonyt teremtett (1250). Ausztria te-rületén viszont többször há-borús konfliktusokba kevered-tett, 1243-ban előbb vissza-visszavétellel. Adományai-ban sűrűn szabtott katonai fel-tételeket. Nagy energiát fordított a korszerű nehézfegy-verzetű lovasság és az azt ki-gégszító mozgékony, nyílazó könnyűlovasság erősítésére a régi, elavult, a királyi vár-szervezetben nyugvó haderő helyett. A harcok csak átmeneti si-ke-reket hoztak Béla és időköz-ben megkoronázott fia, István számára. Végül II. *Ottokár* cseh királynak a Morvamezőn aratott kroissenbrunni győzelem 1260-ban véget vetett a magyar terjeszkedési tö-rekvéseknek, és megszűnt Ist-ván rövid életű stájer herceg-sége is.

Az 1260-as években ismét belviszály dúlt fel az ország nyugalmát, ezúttal a király és a trónörökös közötti küzdelem képében. E harcok a királyság megosztásához vezet-tek apa és fia között, közve-tetten pedig fontos előjátékát alkották az Árpád-kor végi tartományúri széttagolódás-nak. Annyi azonban e politi-kaik zavarok megléte mellett is kijelenthető, hogy az ország 1270-re, IV. Béla király halá-lának idejére belső állapotait tekintve túljutott a sebek be-gyógyulásának legnehezebb szakaszán, ami nem kis rész-ben megújulni képes uralko-dójának, a második honalapí-tónak az érdeme.

ALMÁSI TIBOR

A birtokviszonyok változásában a királyi adományozás, az öröklés és az ezzel együtt járó osztozkodás mellett a 13. század derekától mind jelentősebb szerep jutott az adásvételnek, a cserének és a zálogosításnak. A nagybirtokok kiépülésével, az úri családok felemelkedésével, szethullásával megélnélküli ingatlanfor-galom biztonságát a szerződések írásba foglalása garantálta.

A szerződés és formai kellékei

A legrégibb időkől származó forrásaink is azt igazolják, hogy a szerződést – vagyis valamely kívánt joghatás előidézésére irányuló lekötélezt – a felek akaratmeg-egyezése, konszenzusa és még a 13–14. század folyamán néhány esetben a felek egyikének teljesítése hozta létre. A szerződés létrejötte nem volt semmilyen for-

gondoskodván, nehogy bármely, a jelenlétben tárgyal és befejezett ügy elenyészessen, mint szükségeset elrendelem, hogy akármely, a felségem jelenlétében megtrágyalt ügy írás bizonyosságával erősítették meg.”

Az ingatlan tulajdonának vagy birtokának átruházására vonatkozó szerződések valamely oklevél-kiállító személy, illetve testület előtti bevallása a 13. századtól már általánosan elterjedt szokás volt, és lassan a szerződéskötés szükségeszerű kel-lékévé vált. A bevallás (*fassio*) nem volt más, mint a már létrejött szerződés elő-mában (*viva voce*) és ünnepélyesen (*solemniter*), tulajdonképpen nyilvánosan történő megismétlése, vagy éppen a szerződéskötése az oklevél-kiállító előtt azaz a céllal, hogy azt írásba foglalják és hiteles pecséttel lássák el. Ilyen pecséttel a király, a nádor, az országbíró, a kancellár, az érsekek és püspökök, valamint a

dig még a szabad városok is rendelkeztek. Bevallásra az Anjouk alatt már a megyés ispán és bírótársai, a négy szolgabíró előtt is sor kerülhetett, de ők csak pecsétjeikkel láthatták el az arról készült leveleket, minthogy sem a megye hatóságának, sem a megye egyetemének nem volt hiteles pecsétje. Először ilyet majd Somogy megye kap a 15. század végén, más megyék pedig csak Mohács után.

A bevallás alapján az oklevélben fel kellett tüntetni annak kiállítóját, a felek és képviselőik nevét, magától értetődően azt, hogy milyen szerződés jött létre, a jogálgatást, ingatlanszerződésnél a szolgajogi természetét – tehát ősi vagy adományozással, esetleg egyéb módon szerzett birtokról van szó –, annak fekvését, határait, tartozékait, haszonvételeit, valamint a szerződés teljesítésének módját és határidejét. Ősi ingatlan tulajdonának átruhá-zása vagy megterhelése esetén, az elide-

INGATLANSZERZŐDÉSEK

maság betartásához, valamely kötelező, szigorúan meghatározott sorrendben követhető rigmosok megismétléséhez, felmondáshoz köve, de *Kálmán* 1116 táján keletkezett ún. zsidótörvénye a felek vállalkótlanságát esetén már megkövetelte bizonyos adásvételi és zálog-kölcsön-szerződések írásbeli rögzítését: „*ha keresztény zsidónak, vagy zsidó kereszténynek három pénznel nagyobb kölcsönt ad, [...] a pénzösszeget, meg a tanúk neveit írják levélbe, és azt [...] mind a kölcsönadónak, mind a kölcsönvételnek pecsétjével pecsételjék meg [...], illetve [...] ha zsidó kereszténytől vásárol valamit, alkalmas keresztény és zsidó tanúk előtt vásárolja meg a portékát, és az árut meg a tanúk neveit írják levélbe, és a levelet mind az eladó, mind a vevő pecsétjével megerősítve tartásák meg.*”

III. Béla nevezetes, 1181-ben kiadott oklevelében, amely *Marcell* prépost felesége, *Froa* asszony és *Farkas* nádor között a Zeles (Szeles) nevű birtok adásvételét örökítette meg, már arról rendelkezett, hogy ezután egyebek mellett minden, a király jelenlétében kötött szerződést írásba kell foglalni: „*Mint hogy a feledés az elmúlt dolgok emlékeztetésére az ember természetének fogyatékosságából az időnek múlásával lassanként belopódzik, érdemes írásban oltalmazni és megerősíteni azt, amit szerződő személyek kötöttek azért, hogy az írás erejével is, alkalmas férfiak tanúságtételével is sértetlenül és háborítatlanul fennmaradjon. Ennek okáért én, Béla, Magyarország legkiválóbb királya, megfontolva és a jövőre nézve*

Szines írnok végrendelete (pannonhalmi levéltár)

A 13–14. SZÁZADBAN MAGYARORSZÁGON

A sok évszázaddal ezelőtt készült szerződésszövegek a mai kor emberének sokszor nagyon bonyolultnak és kinosan részletezőnek tűnhetnek. A formulák, a kikötések és a gyakori ismétlések azonban a felek jogait voltak hivatva biztosítani, mivel ingatlan-nyilvántartás hiányában a lehető legnagyobb körültekintéssel kellett rögzíteni a jószágok eredetét, fekvését, határait, az arra igényt tartók körét, az esetleges viták megelőzésének és rendezésének módját.

hiteleshelyek, a királyi kiváltság alapján okirat-kiállításra rendelt egyházi testületek, káptalanok és konventek, később pe-

genítő fél köteles volt a törvényes öröklés rendjének megfelelően felkínálni a birtokot arra jogosult atyafiainak, illetve

hosszú ideig szomszédainak is, mert elkenéz esetben azok perrel megtámadhatták a szerződést.

A 13. században a jószágra irányt tartó rokonok gyakorta személyesen, illetve képviselőikén keresztül tették vagy ísmételték meg hozzájárulót, esetleg tiltó nyilatkozatokat a bevalláskor. 1234-ben például Miklós ispán fia, Mikó a Mali nevezetű ősi, az adó öröklött földje (*terra haereditaria*) eladására kötelezte magát *File, Toma és Farkas* javára. Az oklevél kiáltójtója, *Köbölküti Péter* alnádor rendelkezése megjelentek a bevalláson Mikó nemzetiségbelije is, akik kijelentették: „*maguk meg nem veszik, sem visszaváltani nem tudják [...] a földet*”, s hozzájárultak ahhoz, hogy Mikó „*ellentmondásuk nélkül eladja*” azt. Így azután Mikó az alnádor „*és mindezek jelenlétében a föld három részét File mesternek és atyafiának, Tomának hatvanhét márkáért, a negyedik részt Farkas ispánnak tizenkilenc márkáért örökre való birtoklásra eladta*”.

A felkínálással tehát, ha a rokonok, illetve a szomszédok nem voltak képesek vagy nem akarták megváltani az áruba bocsátott földet, az a tulajdonos számára teljesen szabadúvá vált. Ennek ellenére az eladó vagy a csereszerződés felei szavatosságot is vállaltak arra az esetre, ha a tulajdonos szerzői megtámadná valaki, akár a rokonok, akár a szomszédok közül, olyan képpén, hogy megvédelmezik, illetve megoltalmazzák egymást, miként ezt *Pósa* fia *Acha* is tette, amikor 1228-ban ezüstdénárokból fizetendő 80 márkáért eladta a Bő nembeli *Jónás* fia *Iszépnek* a Gyog (Gyógy) faluban lévő összes földjét, kaszálóját, erdejét és szőlőjét két szőlőművelő szolgájával, *Berzétével* és *Poldrással* együtt. Jóllehet a székesfehérvári káptalannak a határok megjárására kiküldött embere arról számolt be, hogy „*Pósa* fia *Acha* a szomszédai és a határosai engedélyből adta el *Iszépnek*, sőt fiainak is magát a birtokot örökre való birtoklásra”, az eladó kötelezte magát, „*ha az időknek múlásával Iszép és fiait valaki háborgatná vagy megtámadná, fáradozásaival és költségeivel tartozik megvédeni vagy a saját birtokából tartozik ennyit fizetni*”.

A szavatosságvállalás úgy is történhetett, hogy az eladó végső esetben egy másik ingatlan átengedésére kötelezte magát a tulajdonszerző féll szemben. *Zoyda* fia *Gergely* ispán 1288-ban *Mártyás* ispán fia, *Zoydának* a *Yelseuch* nevű földje egy részét idegenítette el, s a pozsegai káptalan előtt tett bevallása szerint vállalta, hogy „*örökletes birtokaiból másutt, ahol Zoyda kívánja, egy ugyanakkora értékű és ugyanannyi hasznot hajtó földet lesz köteleves átadni*”, ha nem tudná közbenjárásával és saját költségére megvédeni szerződő partnerét.

A szavatosság vállalásának ezek a módjai az Anjouk alatt már teljesen általánossá váltak, és egyre ritkábban fordult elő, hogy a jószágra jogosult atyafiak a bevallások megjelentek volna, sőt olykor értesítésük is elmaradt. A 13. század végétől ugyanis a nemzetségek és a családok tagjai mindinkább szétszóródtak az országban, mivel az, aki jelesebb adományt kapott a családi birtoktól távol, elköltözött, így értesítése nagy terhet rólt volna az ősi birtokból elidegenítőre. Ráadásul egy-két generáció látábalból olyannyira meglazulhattak a rokoni kapcsolatok, hogy nem is mindig ismerték teljes pontossággal az igényt tartó atyafiak körét, az oklevelekben állandó formulaként megjelenő szavatosságkötések pedig kellő bizonyosságot nyújtottak a tulajdonszerző és örökösei számára.

A királyi adományozásból származó ingatlanok elidegenítéséhez hasonlóképpen engedélyre volt szükség, mivel nagyon ritka kivételektől eltekintve a király az adományos jószágon fenntartotta jogát (*ius regium*), vagyis azokon a jogosultaknak csak korlátozott tulajdonjoguk volt, így azzal nem rendelkezhettek szabadon. Beleegyezéséről a király oklevelet állíttatott ki, amit az eladó fél a bevalláskor köteles volt bemutatni. Ilyenkor az is előfordult, hogy a szerződésről felvett oklevélben nemcsak hivatkoztak erre, hanem be is másolták azt, mint 1251-ben, amikor *Supk* és *Mikó* tett bevallást: „*Béla, Isten kegyelméből Magyarország királya híveinek, az esztergomi káptalannak üdvöt és kegyet. Mivel megengedték Supknak, hogy a Neurges földjét, amit adományunkból bírt, Mikó zölyomi ispánnak csak akkor adhatja el, ha hozzátok ők elmennek, megparancsoljuk néktek, hogy miután a jelen levelet látátok, az előbb mondtott szerződést erősítsétek meg leveletekkel. Adatott Sároson a Szent András ünnepe előtti hétfőn.*”

Az ingatlanszerződések különös nemét jelentő kölcsönszerződések bevallása az adásvételi és a csereszerződések mintáit követte, mivel a tartozásfizetés biztosítékául szinte mindig ingatlan kötöttek le, vagyis adtak a hitelező birtokába és használatába. Az effajta zálogkölcsön-szerződésekben az adós éppen úgy szavatosságot vállalt a hitelező védelmére, mint a tulajdonát elidegenítő fél az adásvételkor, a nem teljesítés esetére pedig gyakorta arra kötelezte magát, hogy az ingatlan örökre átengedje vagy eladja a hitelezőnek a tartozás fejében. Az átengedés szabályai is megegyeztek az adásvétellel.

A forgalomban lévő ingatlanok

Az adásvétellel és a cserével tulajdonba adott, valamint a kölcsönszerződés bizto-

sítékául elzálogosított ingatlanok között egyaránt szerepeltek parlagon hagyott és megművelt földek: szántók, rétek, legelők, kaszálók szőlők, erdők, valamint épületek: házak, malmok, továbbá szigetek, nemesi udvarhelyek, családi birtokrészek, várak az ezekhez tartozó földekkel, legelőkkkel, haszonvételekkel: vám-, rév- és lálszati jogokkal együtt. Ez egyes átengedett ingatlanok nagyság szerint széles skálán mozogtak, a fél-egy holdtól, ekétől 100-200 holdig, ekéig. A hold (*jugerum*) és az eke (*aratrum*) ebben a korszakban akkora földterületet jelentett, amekkorát egy igával egy nap alatt lehetett felszántani. Ez egyes vélemények szerint kb. 800-900 négyzetméter telt ki.

Jóllehet a művelési ágra és a föld hasznosításra vonatkozó adatok rendszerint hiányoznak, a vételárak és a pontos területnagyságot rögzítő források lehetőséget nyújtanak az ingatlanok gazdasági jelentőségének megítélésére is. Például 1227-ben *Osl* ispán fia, *Osl* ispán *Vica* faluból kétekenyi földet 10 ezüstmárkáért vett meg. 1230-ban a sassini lakosok falujuk földjéből ötkenyit egy malommal együtt 5 márkáért adtak el a lébényi apátnak. 1264-ben a német *Medlkei Sebridus* a királyi adománnyal szerzett Komárom megyei Örs faluból 12 ekényi és a banai vár-birtokhoz tartozó, Vért nevű 4 ekényi földet összesen 30 ezüstmárkáért vallaotta be *Fülöp* esztergomi érseknek. Összevetésül: 1213-ban a *Várad* *Regestrumban* feljegyzettek szerint a tolvajlás miatt elmarasztalt *Masát* feleségével és öt gyermekével együtt összesen 10 ezüstmárkáért adták el szolgáikat a bihari vár jobbagyának, *Cézár* százasodnak. Ugyancsak a *Várad* *Regestrumban* adatai szerint egy átlagos ló értéke egy-két márká körül mozgott.

Anjou-kori adatokkal folytatva a sort, a somogyvári konvent előtt *Főnyedi Péter* fia *Boda* 1328-ban 25 hold földjét és egy kaszálóját, amit „*négy ember egy nap alatt tud levágni*”, 20 márkáért adta el örök birtoklásra a Bő nembeli *Teodor* fia *Gegének*. Viszonyításul: *Várad* *Hemus* 1324-ben Szabolcs vármegye ispánja és szolgabírói előtt egy pej színű lovat 4 márkáért adott el *Semjéni Mihály* fia *Lászlónak*.

Az ingatlanforgalom szereplői

IV. Béla tatárjárás utáni új birtokpolitikája a várépítések engedélyezésével és támogatásával párosulva nagybirtokok kiépüléséhez vezetett. A jelesebb adományokkal jutalmazott lekötelezettek a viselt méltóságokból, tisztségekből származó jövedelmeiket újabb és újabb birtokok megszerzésére fordították, miként a Rátót nembeli *Lóránt* (Roland), aki azon idő

alatt, amíg Szlavónia bánja volt (1261–67), több jelentős ingatlan szerzett. 1261-ben a *Geurgeu* (Gerge) földet minden tartozékával és haszonvételével együtt, ama határok között, amelyeket az egykori bán, a Túrje nembeli *Dénes* kiváltságseleve rögzített, *Márk* fia *Endrétől* 190 márkáért vásárolta meg. 1263-ban a *Gerge* föld határánál, a *Belapokfewnél* (Bélapokfő) lévő egyik szőlőt *Cherneld* fia *Iséptől* 10, egyenként öt zágrábi dénárban számítható márkáért szerezte meg, majd 1265-ben *IV. Béla* előtt és hozzájárulásával a tőle királyi adományként kapott, a *Zagorai* bán *Újudart* cserélte el *Zagorai Farkas* ispánnal és fiával, *Gergellyel* a *Simonicha* és a *Stojnicha* nevű ősi birtokaikért oly módon, hogy mivel azokat nagyobb értékűek voltak, egyenként öt zágrábi dénárban számolandó 220 márkáért vették át, végül 1266. július 6-án *László* tünini püspök, *Lakmin* garai komendátor és a *toplicai* apát előtt részt 90 márkáért és a *Gergely* (Gergen), valamint a *Boyna* nevű birtokaikért vallaotta cserébe *Vodicsát* *Babonik* fiaitól, *Mátyástól*, *Pétertől* és *Cristántól*. Ezen a felek augusztus 25-én úgy módosítottak a zágrábi káptalan előtti bevalláskor, hogy *Vodicsáért* *Lóránt* 120 márkáért vett el *Boynát*, *Seronichát* és *Stoymerichyt*, vagyis a korábban cserével szerzett birtokaikat engedte át.

A birtokforgalom intenzitása az Anjouk alatt a királyi adományokkal megerősített új arisztokrácia felemelkedésével még intenzívebbé vált. Ennek egyik szép példáját egyebek mellett az *Osl* nembeli *Imre* fia *Lőrinc* gyarapodása szolgáltatja. *Lőrinc* a korábban már említett, magyar „ős-nemzetségből” származó idősebb *Osl* ispán *Tamá*s nevű fiának unokájától és fiaitól. 1327-ben *I. Károly* ismét megadománnyozta. Ekkor *Lőrinc* a soproni várföldből Pereszte birtokát kapta meg a *Némétújváriak* elleni ütközetben szerzett érdemeiért. A fennmaradt források alapján utoljára *Lőrinc* a maga és fiai nevében – akik közül név szerint *István*, *Jánost*, valamint *Lököst* említi az oklevél – a győri káptalan előtt 1330-ban tett bevallást az ugyancsak *Osl* nembeli *Herbold* fia *Istvámmal*, aki 50 márká kölcsön fejében tíz évre adta neki és övéinek zálogba a *Dráván* túl fekvő, *Herbortika*, másként *Raszina* nevű birtokát.

Osl *Lőrinc* leszármazói, akiket az „alapító atya” jeles szerzeménye után *Kanizsaiaknak* neveztek, egyre magasabbra emelkedtek. *Lőrinc* fia *Kanizsai János* három gyermeke a század végére már a leghatalmasabbak közé tartozott. *Miklós* a tárnokmesterségét vitte (1388–1398), *János* 1388-ban esztergomi érsek lett, *István* az ajtonállómesteri méltóságig jutott (1397–1402).

Osl *Lőrinc* leszármazói, akiket az „alapító atya” jeles szerzeménye után *Kanizsaiaknak* neveztek, egyre magasabbra emelkedtek. *Lőrinc* fia *Kanizsai János* három gyermeke a század végére már a leghatalmasabbak közé tartozott. *Miklós* a tárnokmesterségét vitte (1388–1398), *János* 1388-ban esztergomi érsek lett, *István* az ajtonállómesteri méltóságig jutott (1397–1402).

Míg egyeseket vagyongyarapodásuk további ingatlanok megszerzésére ösztönözött, másokat a pénzihiány birtokaik zálogba adására vagy azok egy részének elidegenítésére szorított, különösen akkor, ha rokon, családtag megfizetéséhez jelentős summa előteremtése vált szükségessé, mint a Hontpázmány nembeli *Lampert* esetében, aki az esztergomi káptalan előtt 1290-ban tett bevallása során elmondta, hogy „*a Beel birtokban lévő fél birtokrész* [...] eltávolíthatatlan szükségből a fogságban lévő fivére kiváltása és megváltása miatt adta el” 300 (selmec) bányai ezüstért *Herman* fia *Miklós* selmeci polgárnak, határosai és rokoni, a *Nagyorru Ders* fiai, illetve a Hontpázmány nembeli *Vek fia Sándor* beleegyezésével. Mások valamely bírság megfizetése vagy a halálbüntetés, a fővétel megváltása kényszerítette a marasztalt, illetve rokoniát arra, hogy földjeikért valamennyi eladjanak vagy átengedjenek másnak a szükséges összeg megszerzése érdekében, esetleg magának a pernyertes félnek, mint ahogy *Szemtő* fia *Gergely* gyermekei tették, akik „*hogy a birtok djával atyjukat megváltassák a haláltól* [...] a *Riva* nevű birtokban lévő öket illető részüket, haszonvételeivel és tartozékaival együtt [...] örvényt márkáért [...] *Gergely* bánnak és fiainak adták el”. *Szemtő* fia *Gergelyt* maga *Gergely* bán vádolta meg oklevél-hamisítással. Ügyük eldöntésére a nádor, *Borsa Kopasz* bajorjávást rendelt el, és miután „*Gergely* bán *bajnoka* a *gyalogbajban* *férjfi*asban *küzd*véen *legyőzte* *Gergely* *bajnok*át. [...] a nádor új a *Szerém*, *Bács* és *Valkó* megyei *nemesekkel* *tanácskozván* [...] úgy rendelkezett, hogy [...] *Szemtő* *fia* *Gergely* *mint* *hamisítót* és *hamis* *levéllel* *vissza*élt *ő* a *főbenjáró* *ítélet* *végrehajtására* *adják* *Gergely* *bán* *kezébe*”. A pernyertes azonban egyezkedést ajánlott volt ellenfelének, és így került sor a tulajdonát ruházására. Az így szerzett birtokot azonban a bán nem tartotta meg, hanem még azon a napon, amikor néki átengedték, fiaival együtt örökre vallaotta három szerémi nemesnek, *Myrk* *fia* *Toma* *ispán* *fiainak*.

A 13–14. században kialakult ingatlanszerződési szabályok a rendi korszak végéig alig változtak. A szerződési szabadság kiteljesedéséhez és korlátozásoktól mentes érvényesüléséhez a tulajdoni köztársaság felszámolására volt elsősorban szükség, amit formálisan az 1848. évi 15. törvénycikk, gyakorlatilag pedig az 1852. november 29-én kiadott ősiségi nyílt parancs valósított meg.

TÖRTÉNELMI FESTÉSZET

A köztudat a történelmi festészetet – történelmi jelenetek bemutatását a festészet vagy a grafika eszközeivel – a 19. századi képzőművészet jellegzetes műfajaként tartja számon. Történelmi jeleneteket a reneszánsz és a barokk korának művészei is festettek, rajzoltak, ezek azonban többnyire az ókori eseményeket, az antikvitás hőseinek cselekedeteit idézték fel.

A 18. század végén, 19. század elején Európaszerte jelentkező nemzeti mozgalmak ösztönzést adtak a nemzeti múlt kutatásához. A nemzeti történelmek megírásának időszaka ez: felfedezték a nemzeti mítoszokat, régiket – vagy ha nem voltak, hát teremtettek ilyeneket. Gyűjtötték a múlt emlékeit, feltérképezték a műemlékeket, ásatásokon tárták fel a letűnt idők nyomait. A legtöbb éppen megszülető európai nemzet a múltkeresés során ugyanahhoz az időszakhoz volt kénytelen visszanyúlni: a középkorhoz.

A képzőművészetben kezdetben nagyon sokféle módon lehetett a nemzeti történelmmel foglalkozni: a híres történelmi személyiségek portréi, portrészorozatai már a barokk művészetben kedveltek voltak. A történelmi jelentőségű helyszínek, várak, épületek bemutatása hasonlóképpen a nemzeti érzés erősítését szolgálta, de gyakran ábrázolták a magyar történelem tárgyi emlékeit is, mindenekelőtt a Szent Koronát.

A század elejének a festészetnél is kedveltebb műfaja volt a sokszorosított grafika. Almanachok és zsebkönyvek illusztrációiként egyre többször láthatott a közönség történelmi jeleneteket. A *Kisfaludy Károly* által szerkesztett *Auróra évkönyv*ben saját rajzai mutatják be a középkori magyar történelem eseményeit. A század első két évtizedében rengeteg metszet jelent meg, aminek nagy előnye volt, hogy viszonylag széles körben lettek gyorsan ismertek.

1821-ben a *Tudományos Gyűjtemény*ben jelent meg *Joseph Hormayr* báró felhívása a nemzeti történelem eseményeinek megfestésére, s a szerkesztők nyomban témákat is ajánlottak a középkori magyar történelem köréből.

Az első nagy hatású festményt azonban mégsem magyar festő készítette, hanem *Peter Krafft*, a korszak egyik legjelentősebb bécsi művésze, s témája sem volt középkori. A Zrínyi kirohanását ábrázoló nagyméretű kép 1826-ban került közadakozásból megvásárolva a Nemzeti Múzeumba. A negyvenes évek elejéig a

Szent István kora. Lotz Károly festménye

jórészt illusztrációul szolgáló grafikai anyagban körvonalazódtak azok a témák – *Árpád* pajzsra emeltetése, *Szent László* király és a kun harcos párviadala, az aradi országgyűlés –, melyeket sokáig a leggyakrabban ábrázoltak.

1842–1844-ben egy olyan album jelent meg, melynek témaválasztása és kompozíciói több évtizeden át meghatározóak lettek. A *Magyar és Erdélyország története rajzolatokban* 17 kórajzon mutatta be a nemzet történetét *Almos* herceggé választásától 1304-ig (A csehek táborozása Budánál). A litográfiai ábrákhoz *Wenzel Gusztáv* magyar és német nyelvű magyarázatot fűzött. *Peter Geiger*, a bécsi Képzőművészeti Akadémia tanára nagy hatással volt az ott tanuló magyarokra, de az albumában megjelenő grafikák még nagyobb hatást gyakoroltak, nemcsak a témaválasztás, hanem a kompozíció szempontjából is.

Az első jelenetek, amely a vérszerződés ábrázolása, még a millennium évében is készült kompozíciók változata: *Széky Bertalan* egyik falkepe a kecskeméti városháza dísztermében. De Geiger litográfiai közül másokat is felhasználáltak később a magyar festők: a korona és kard jelenetét, *Szent László* és a kun párviadalt, az aradi országgyűlést vagy az Aranybulla átadását. Ebben a témaválasztásban még nincs lényeges eltérés a századelő grafikáihoz képest. A történelmi festészet és grafika 1848–1867 közötti időszakában azonban – jellehet az album lapjai még mindig mintaként szolgálnak – már más témák jelentkeztek, más céllal. A forradalom és szabadságharc után a középkori történelem jeleneteiből két nagy csoportot ábrázoltak a művészek: a dicsőséges és a tragikus eseményeket. Az előbbieket ugyanazzal a céllal, mint 1848 előtt – a nemzeti múlt nagyságát kiemelendő –, míg az utóbbiak legtöbbször a közelmúlt tragédiájának párhuzamként szolgáltak.

A magyar történelemnek az utódok csodálatára méltó eseményei voltak az irodalmi művekben ekkoriban feldolgozott hun-magyar mondakör témái, elsősorban *Attila* élete. A honfoglalás számtalan variációra adott lehetőséget (*Vérszerződés*, *Árpád* pajzsra emeltetése), *Szent István* élete hasonlóképpen (*Vajk megkeresztelése*, *Szent István koronázása*, *Szent István és az orgyilkos*). A középkori magyar királyok közül igen kedvelt volt

Nagy Lajos (*Pálffy Lipót* akvarellje a visegrádi palotában, hadjárata készülve ábrázolja). A Hunyadiak élete különösen bővelkedett hősi eseményekben (*Hunyadi János a várnai csatában*, *Hunyadi János és a rablók*, *A Hunyadi-ház diadalünnepe*, vagy éppen egy sajátos történelmi tájkép-rekonstrukció: *Vajdahunyad a Hunyadiak korában*). *Mátyás* király uralkodásával kapcsolatban jöszörel csak a nemzeti dicsőség témái jelennek meg: *Mátyás, az igazságos*, *Mátyás király tudósai körében*, *Mátyás király bevonulása Budára*, *Mátyás királlyá választása*, *Mátyás bevonulása Visegrádra*.

A tragikus események sorában az első és egyik leggyakoribb a tatárjárás, amelyhez hasonló jelentőséggel csak a mohácsi csata bírt. Bár 1848 előtt többször is megfestették a mohácsi csatát, akkor még csak mint hatalmas tömegeket megmozgató csataképző kompozíció volt érdekes a művészek számára, amelynek megfogalmazásakor fel lehetett idézni vagy éppen túl lehetett szárnyalni a nagy elődök festményeinek megoldásait. 1848 után jelentős változás következett be: a mohácsi csata és a szabadságharc bukása közötti párhuzam egyértelmű volt a közönség számára. *Petőfi* 1848 nyarán írott *Fekete-piros dala* arra figyelmeztetett, nehogy

Aradi országgyűlés, 1132. Geiger Péter N. János festménye

A királyi (állami), a földesúri és az egyházi adózás létét Magyarországon a 11. századtól kezdve források igazolják. Az egyházi adózás kezdete egyértelmű: a legfőbb egyházi adó, a tizedet *Szent István* király vezette be. Ezzel szemben a királyi és a földesúri adózás kezdetei nem

jobbágytelek foglalta el, amely 1848-ig a jobbágygazdaság és az adózás alapegysége volt. Számos latin (*locus, mansus, lae-neus, curia, fundus, porta, sessio*), illetve magyar (*hely, ülés*) szinonimája létezett. A jobbágytelek belső és külső telekből állt. Az előbbi a belsőséget jelölte, azt a

dás, amely nagyobb arányban a 15. századtól kezdve vezetett telekprózódáshoz.

A beltelek helye állandó volt, adott rendje utcát alkotott, míg a külső telek fekvése a határ periódikus újrafelosztásától függően módosult. A belső és a külső telek térbeli elhelyezkedése többféle lehetett.

A D O Z Á S

a középkori Magyarországon

ismertek pontosan. Az előbbi a 14. századi krónikaszerkesztmény *Péter* királyhoz (1038–1041, 1044–1046) kapcsolta. Korai létét egyértelműen bizonyítja, hogy *Könyves Kálmán* király uralkodása alatt (1095–1116) már a reformjára is sor került. A földesúri adózást részleteiben és hitelesen elsőként a zselicszentjakabi apátság 1061-es alapítólevele örökítette meg. Ettől fogva az egyre gyarapodó forrásanyagban viszonylag gyakran szerepelnek a különféle adók.

AZ ADÓALAP VÁLTOZÁSA

Mindhárom adózás előfeltétele és alapja az önálló gazdaság volt, amely a földesúri birtok keretei között alakult ki. A földesúri népek számontartására szolgáló egység neve eredetileg a *mansio* volt. A fogalmat a 11–12. században kettős értelemben használták: házat (szállás, lakhely), illetve háznépet (család) egyaránt jelentett. A két egymást feltételező jelentés közül eleinte az utóbbi volt a meghatározó. Ez felelt meg a szolgálonépek munkáján alapuló földesúri házigazdaság (*prédium*) igényeinek és a földművelés kezdetleges technikájának, a szabályozatlan, vad talajváltó rendszernek, amely a lakóhely vándorlásával járt együtt.

A mansiókénti terményjáradék megjelenésével a ház jelentésre helyeződött a hangsúly, a mansio egyre inkább adózásra szolgáló egység lett. A 13. században a fejlődés ezen a vonalon folytatódott: a mansio mint adózási egység előbb a házhelyet, a paraszti gazdaság központját, majd a házhelyet és tartozékait, a jobbágygazdaság egészét jelölte. A jelentésbővülés hátterében összetett folyamat állt: a házigazdaság felbomlása, a földesúri népek önálló gazdaságának kiépülése, a szabályozott talajváltó rendszer, a két- vagy háromnyomásos gazdálkodás elterjedése, a települések megszilárdulása, a jobbágyág kialakulása.

A változás nyomán a mansio-fogalom kiszorult a használatból, és helyét a 14. században az immár vele azonos értelmű

A megtermelt javak elosztását szolgáló adózásnak a középkorban három fő típusa létezett: adót szedett a király, a földesúr és az egyház. A királyt felségjoga alapján, a földesurat uradalma, földtulajdona okán, az egyházat pedig a bibliai hagyományt őrző egyházjog szerint illetve meg az adó. A három adótulajdonos több címen is szedhetett adót. A király, miként az egyház is, hatalmas birtokállománya után földesúri járadékban is részesült. Ugyanakkor a király egyes földesurak javára lemondhatott a királyi adó behajtásáról, lehetőséget adva nekik arra, hogy birtokaikon maguk számára szedjék be a magánjogúsított királyi jövedelmet.

területet, amely a lakóházat, a gazdasági épületeket, az udvart és a hozzá csatlakozó kertet foglalta magában. A külső telek a határbeli tartozékokat: a szántó- és rét-földet ölelte fel. Mindez kiegészült az osztatlan közös határ: a legelő, az erdő és a vizek használati jogával. (Az irtványföld nem, a szőlőföld is csak ritka kivételleppel tartozott a telki állományba.)

A jobbágytelek nagysága falvanként, tájanként változott. Míg a beltelek általában egy hold körüli lehetett, a határbeli tartozékok mérete nagy szóródást mutatott. A szántóföld 10–30, helyenként 60 holdat tett ki. II. Már a 13. század második felében voltak olyan gazdaságok, amelyek csak belsőségből álltak, a többség határbeli tartozékokkal is rendelkezett, s azok nagysága szerint egész- vagy féltelket különböztettek meg. A tartozékok nélküli telkek, illetve résztelkek kialakításában eredetileg a birtokos foglalkozása, illetve anyagi ereje, állatállománya volt a meghatározó, és nem a telekosztó-

tett. Előfordult, hogy a tartozékok közvetlenül a belsőséghöz kapcsolódtak, azzal egyetlen térbeli egységet (erdőtölket) alkotottak. Legtöbbször azonban a beltelektől távol, a határban szórtan, dűlők szerinti tagolásban helyezkedtek el. Ritkábban a tartozékok egy része közvetlenül csatlakozott a belsőséghöz, másik része pedig a határban foglalt helyet.

A telek a földesúr tulajdonát képezte, de a jobbágy birtoka volt, aki a használat fejében a külső telek nagyságától függő járadékkal tartozott urának. A beltelek építményeinek viszont a jobbágy volt a tulajdonosa. A telek használati jogát – melyet a földesúr tulajdonjogának sérelme nélkül akár el is idegeníthetett – a jobbágy halála után fia automatikusan örökölte, míg az özvegy, illetve a leányok örökösödéséhez földesúri engedély kellett. A belső és külső telek összetartozása ellenére a telek fogalmát kettős értelemben használták: a királyi (állami) adózás csupán a beltelekre, a földesúri adózás pedig a külső tartozékokra (egész, fél stb.) is kiterjedő telekfogalom alapul. De egyik telekfogalom sem vette figyelembe a beltelek élő családok számát.

AZ EGYHÁZI ADÓ

Az egyházi tized (*decima, decima pars*) vagy dézsma – a papság eltartása, az egyházi intézmények fenntartása és karitatív feladatainak ellátása érdekében kivetett egyházi adó – a római katolikus egyház legjelentősebb jövedelme volt. Követelése a *Biblia* (*Teremtés könyve* 28, 22 stb.) alapult, fizetését egyházi és világi törvények írták elő. Magyarországon Szent István király rendelte el a szedését (II. törvénykönyv: 18. tc.), s megszűnését az utolsó rendi országgyűlésen mondták ki 1848-ban (13. tc.). A föld terméséből és az állatszaporulatból fizették. A királyi jövedelmek is tizedkötelesek voltak.

Értéke szerint kétféle tizedet különböztettek meg. A nagyobb tized (*decima maior, decima magna*) a gabona-, borbáry-, gida- és malactizedet foglalta

magában, míg a kisebb tized (*decima minor, decima minuta*) a len, a kender, a hűvelyesek, a szárnyasok és a méhek után járt. A tizedet a püspök vagy valamely kiváltságolt egyház kapta, kivéve a tized huszadát, amely a királyt illette meg, továbbá a tized negyedét, nyolcadát vagy tizenhatodát, amely a helyi egyház plébánosának jutott. A kiváltságolt plébániák (*exempta parochia*) viszont egész tizedet (*libera decima*) élveztek.

A tizedet kezdetben mindenki fizette, aki saját gazdasággal rendelkezett. A szolgarendűek egyik csoportja azonban mentes volt, másik csoportja pedig nem teljes (*decima integra*), hanem jelképes tizedet, átállományt adott. Társadalmi-jogi felemelkedést következettében a teljes tized fizetésének kötelezettsége legkésőbb a 14. században rájuk is kiterjedt. De a szegények, akiknek természetben nem volt dézsmálnivalójuk, mindössze néhány dénáriji kereszténypénzt (*pecunia Christianitatis*) fizettek. A nemesség viszont Zsigmond-kori kezdetek után végérvényesen megszabadult ettől a teherrel: tizedmentességüket 1439-ben törvény (28. tc.) biztosította. Az ország görögkeleti (ortodox) vallású (szerb, román) lakói sem adtak tizedet. Az egyházak az újonnan művelésbe fogott saját kezelésű földek után szintén tizedmentességet élveztek.

A fizetés természetben vagy pénzben, előre megszabott megváltási áron, meghatározott módon és időben történt. Behajtását a 13. század végétől gyakran tizedbélőkre bízta. A fizetés megtagadása kiközösítést, a leg súlyosabb egyházi fenyítést vonta maga után. A gabona- és a bortized jelentette az egyház legnagyobb bevételét. A tized mennyisége összességében messze felülmúlta az egyház földesúri jövedelmeit. Az említett kivételeket nem tekintve ugyanis tizedet az egyház az egész ország terméséből szedett, míg földesúri járadékot csak a tulajdonát képező, az ország mintegy 11–12 százalék felöllel egyházi birtok után kapott.

A KIRÁLYI ADÓZÁS

A királyi (állami) adózás legrégebb és leggyetemesebb típusa a szállásadó (*descensus*). A korai, kezdetleges viszonyok között a területi hatalom elválaszthatatlan volt a személyes jelenléttől. A hatalom birtokosa kíséretével időről időre végigjárta az uralma alá tartozó területeket, közben ellenőrzött, felügyelt, ügyeket intézett, bíraskodott, vagyis gyakorolta hatalmát, s mellesleg eltartatta magát: kíséretével megszállt a helyszínen, és felélte a megtermelt javakat. Azt, hogy végigjárta területét, a korabeli útviszonyok közepette nem lebecsülendő szállítási nehézség-

ektől is jobbára megszabadult. Ennek az államszervezés előtti korszakban is létező rendszernek az emlékét őrizte meg a 14. századi krónikakompozíció, amikor feljegyezte, hogy Szent István király rendszeresen, évente legalább három ízben meglátogatta az általa alapított egyházakat.

Az érseki és püspöki székhelyek, a monostorok és a fehérvári prépostság meglátogatása egyben az uralkodó országjárása, a vármegyék végigjárása, vagyis a kormányzás nélkülözhetetlen eleme volt. Ha az évi háromszori alkalom túlzónak tűnik is, a rendszer működött. III. Béla (1172–1196) korának jövedelemösszeírása bizonyára pontosabb képet adott, amikor rögzítette, hogy a 72 ispán mindegyike évente egyszer asztalánál látja vendégül a királyt, akit a föld népe egyébként teljesen ellát élelemmel. Az uralkodó descensusjoga kezdetben nemcsak a királyi birtokállományra, hanem az ország egészére vonatkozott.

A 13. században a helyzet gyökeresen megváltozott. Az uralkodók a papságot és a királyi szervienseket, majd birtokaik lakóit felmentették a szállásadás kötelezettsége alól. Az adózási mentesség (*immunitas*) széles körű elterjedése következtében az uralkodó descensusjoga a királyi birtokállományra szorult vissza, a szállásadó az uralkodónak vagy tisztségviselőjének fizetendő járadékká vált. De sorsa a királyi birtokon is változatosan alakult. Egyes településeken a régi szokás élt tovább. A zágربی királyi telepések (*hospites*), ha a király meglátogatta őket, ebédre 12 ökröt, ezer kenyert és 4 hordó bort adtak az uralkodónak és kíséretének. A szállásadó másutt teljesen megszűnt vagy meghatározott mennyiségű lett.

Archaikus jövedelemtípusnak számított a nyestbóradó (*marturina, mardurina*), a Dráván túli terület, elsősorban Szlovénia, Pozsega és Valkó megye jellegzetes királyi adója. Az erdőben gazdag vidéken oly gyakori volt a nyest, hogy a prémje miatt értékes ragadozó állat Szlovénia címerébe is belekerült. Az adót, miként neve is mutatja, eredetileg természetben szedték. Nevét akkor is megőrizte, amikor Könyves Kálmán király reformja után pénzben fizették.

Könyves Kálmán király törvényében bukkant fel először a pénzben, vagyis ezüstdenárokból fizetett királyi adó, amit későbbi források szabad dénároknak (*liberi denarii*) néven emlegettek, mert valaha szabad állapotú személyek fizették. Előzménye feltehetően a Péter király által bevezetett adó lehetett. Könyves Kálmán intézkedése nyomán azok a vagyonatlan – mások földjét művelő – szabadok fizették a 8, illetve 4 dénár, akik a katonáskodásban személyesen nem vettek részt. A 13. század elején a királyok immunitasado-

mányozásai révén előbb jelentéktelenné vált, majd megszűnt.

A királyi adózásban a 14. században történt jelentős újítás, amikor a korábbi jövedelem pótlására I. *Károly kamarahaszná* (*lucrum camerae*) néven új adót vetett ki. Az elnevezés eredetileg a kincstárnak a pénzverésből származó bevételét jelentette. Ez a jövedelem abból adódott, hogy a kincstár a régi, jobb minőségű pénzért névleges értékű új, de rosszabb pénzt adott, és beváltási illetéket szedett. I. *Károly* pénzügyi reformjai gyökeres fordulatot hoztak. A király szakított az évi pénzüjtés rendszerével, állandó értékű pénzt veretett, s mivel így a pénzváltás és az ebből származó jövedelem megszűnt, ennek pótlására 1336-ban új állami (királyi) egyenes adót vezetett be, amelyet ugyanúgy kamarahasznátnak hívtak, mint egészen más rendeltetésű elődjét. Nagyságát évi 3 garasban, majd 18 dénárban (egyötöd aranyforintban) határozták meg. Az ország nemesei, a királyi és királyneői kondicionáriusok és szolgák, az egyházi kondicionáriusok, valamint az egyházi nemesek mentesültek alóla. Azok a jobbágygazdaságok fizették, amelyek utcára nyíló kapuján (*porta*) egy szénával vagy gabonával megpakott szekér áthaladhatott.

Az adó, amit *portális adónak* vagy *kapuadónak* is neveztek, független volt a jobbágy teherbíró képességétől, gazdasága nagyságától, a jobbágyportán élő családok számától. Sorsát azonban ez az adónem sem kerülhette el. Az immunitasadományozások miatt a kincstárnak egyre kevesebb hasznot hozó adót az 1467. évi országgyűlés eltörölte, és helyette a királyi kincstár adója (*tributum fiscali regalis*) néven újat vezetett be. Ennek mennyisége évente öt porta után egy aranyforintot tett ki, de ezt az összeget beszámították a portánként kivetett egyforintos rendkívüli adóba.

A FÖLDESÚRI ADÓZÁS

A fő vonalaiban ismertett két adózási típusnál bizonyos átfedések ellenére is változatosabb volt a harmadik. A földesúrnak fizetett járadékok alakulása három jól megkülönböztethető szakaszból: egy korai, archaikus, egy új, illetve egy középkor végi rendszerből áll.

A 11–12. században meghatározó és maradványaiban messze tovább élő archaikus rendszert a tulajdonosi (*proprius*) függésben élő, önálló – egyéni vagy kollektív – gazdasággal bíró földesúri népek adózása alkotta. Ezt a szisztémát a pénzjáradék hiánya, a terményjáradék és a sokféle – a közönséges fuvarozástól az előkelő lovas szolgálatig, a halásztól a harangozásig mindent felöllel – munkajáradék

jellemezte. A legnagyobb járadék mind a gabona, mind a szőlő esetében a termés felét tette ki. Kivételesen ennél nagyobb terményjáradék is előfordult, de csak akkor, ha az adózó nem rendelkezett teljes gazdasággal, nevezetesen: nem volt igásállata. Ebben az esetben a termett gabona kétharmadáról kellett lemondania. Az osztózas a gabonán mindig azután történt, hogy a termésből a vetőmagot félretették.

A legsúlyosabb munkajáradék a munkanapok felét, azaz heti három napot tett ki. A kényszerközösségek a reájuk rótt különféle szolgáltatásokat a bencés *Regula* mintájára gyakorta hetes (ritkábban hónapos) rendszerben teljesítették, vagyis a közösség tagjai hetente (vagy havonta) váltva egymást, egyenként vagy párban látták el feladatukat. Az archaikus rendszerben döntő része volt a kollektív adóznak, mellette az egyéni adózás háttérbe szorult.

A 12. század végén tűnt fel, s a 13. században terjedt el – főként az 1260-as évek-től kezdve – az az új rendszer, amely, a régivel szöges ellentétben, a hospesek, a szabad állapotú földesúri népek (későbbi elnevezéssel: jobbágyok) adózását foglalta magában. Az új szisztéma meghatározó – olykor kizárólagos – eleme a pénzjáradék: a *földbér* (*terragium* vagy *census*) volt, amely közvetlenül vagy (a településre kivetett adó esetében) közvetve az egyéni gazdaságot, a telket terhelte. Nagysága igazodott a telek méreteihez: féltelkes vagy kisebb gazdaság után arányosan kevesebb adó járt. Összege a 13. században változatos volt. I. Károly pénzreformját követően egész telkek esetében egy aranyforint körüli értéket tett ki. Kezdetben egy összegben, majd a földművelés őszi-tavaszi ritmusához igazodva többnyire kettő, ritkán három részletben fizették meghatározott időpontban, rendszerint Szent György (április 24.), Szent Mihály (september 29.) vagy Szent Márton (november 11.) napján.

A pénzjáradékhoz általában terményjáradék: ünnepi ajándék (munera) vagy szálásadó (az új rendszernél jóval korábbi eredetű *descensus*) – esetleg mindkettő – társult. Az ünnepi ajándék (a régi magyarban adomány jelentése volt a szónak) az egyházi ünnepek megülésével függött össze, s azt a célt szolgálta, hogy a földesúr alkalmazhó illő lakomát csapasson. Rendszerint évi három alkalommal, meghatározott ünnepnapokon járt a földesúrnak. A fizetési határmagok zömét az 1092. évi szabolcsi zsinat által megszabott ünnepekkel estek egybe, a járadék többnyire karácsonykor, húsvétkor és a település templomának búcsújakor, esetleg a földesúr nyelnapján volt esedékes. A jellegzetes, olykor jelképes járadék értéke nem volt jelentős, összetétele a település termelési adottságaihoz, illetve az ünnepek igényeihez igazodott: többnyire néhány szár-

nyas, kenyér, tojás, sajt, esetleg gabona, ital vagy nagyobb állat alkotta. Telkenként fizettek, kivéve a közösség által beszolgáltatandó italt és nagyobb állatot. A szállásadó – amennyiben fennmaradt – vagy megőrizte eredeti jellegét, a földesúr helyszíni megvendégtelésének a szokását, vagy évi egyszeri terményadóvá alakult át.

A munkajáradék ebben az adózási típusban többnyire hiányzott vagy a periferiára szorult, másodlagos formáira (fuvarozásra, követségbe járásra) korlátozódott. Az új rendszert olykor a tisztújítások, a hadba vonulások, illetve a királyi adó magánosítása esetén (többnyire pénzben) szedett alkalmi adók tették színessé. Az új adózási szisztémával szorosan összefonódott egyfelől a költözés, másfelől az örökös nélküli adózó halálakor esedékes, általában 12 dénár költségi, illetve a 40 vagy 60 dénár értékű végrendeletkezési (másképpen: örökösödési) illeték.

A szőlő utáni adózás új rendszere a vidéki (*extraneus*) és a helybeli szabad szőlőbirtokosok terheit foglalta magában. A szántógazdálkodással szemben itt a terményjáradék megőrizte szerepét, noha az archaikus viszonyokhoz képest erősen redukált mennyiségben. A pénzjáradék ezen a téren ritkán vált dominánssá, inkább a csőbörádó vagy hegyvám kiegészítő járuléka lett, akárcsak a telek utáni adózási szisztémából átvett munera. Ezért fordulhatott elő, hogy a szőlő utáni adózás új rendszerében megjelent borjáradék, az egyházi tizedrészesedést utánozó tized-hegyvám adta a mintát a bor- és a gabonakilenced bevezetéséhez.

A 13. században kialakult új rendszer, amely számos elemében fennmaradt az 1848-ban kimondott jobbágyfelszabadításig, utóbb két ponton lényegesen módosult. A középkor végi földesúri adózásban lényeges helyet kapott az új terményadó, a kilenced. Mivel a megtermelt borból vagy gabonából előbb az egyházi tizedet szedték be, a kilenced (a maradék kilenc-tized kilenced része) mennyisége az egyházi tizeddel azonos volt. Bár bevezetéséről 1351-ben törvény (6. tc.) intézkedett, elterjedése igazán 1370-től kezdődött, s még a középkor végén sem érvényesült általánosan. A másik elem a munkajáradék, a fő munkaidényben, szántáskor, aratóskor végzett robot volt. Ennek mennyiségét azonban behatárolta, hogy a középkor végéig számottevő földesúri majorság még nem létezett. Így az 1514. évi törvény (16. tc.) előírása a heti egy napot robotról még sokáig nem érvényesülhetett.

A földesúri bevételeket gyakorta gazdagította, ha a király lemondott arról, hogy a földesúr birtokain a királyi adókat beszedje. Az adózási mentesség (immunitas) elnyerése után a földesúr határozta meg az adó sorsát. Ha nagyvonalú volt, nem kö-

vetelte, hogy jobbágyai megfizessék. Ha nem, akkor az egészet beszedte magának. Közbülső lehetőségként olykor az is meg-esett, hogy csak a királyi adó felére részére tartott igényt, míg a másik feléről lemondott birtoka lakói javára.

A rendes adók mellett a megszokott elterő, valamilyen alkalomhoz (hadjárat, hadba vonulás stb.) kapcsolódó királyi vagy földesúri rendkívüli adó is létezett, melyet pénzben vagy természetben (élelemben) szedtek. *II. András* király (1205–1235) vetette ki először. A rendkívüli adó különösen *Hunyadi Mátyás* uralkodása idején (1458–1490) volt jelentős, amikor évente rendszeresen – olykor kétszer is – beszedték. A király, illetve a 15. századtól egyre inkább a rendek által kivetett rendkívüli adótól függetlenül a 14. századtól kezdve a földesurak maguk is szedtek jobbágyaiktól rendkívüli adót (*taxa extraordinaria*).

A földesúri adózás mind mennyiségi mutatóiban, mind összetételében változatos volt, s alapvetően a munkaerő keresleti és kínálati viszonyaitól függött. A földesúri járadékok országos szabályozására csak elváltve került sor. Az archaikus rendszert Könyves Kálmán idején egyházi zsinati határozat befolyásolta, amikor megszabta az egyház papja és szolgálja felé, illetve kétharmad-egyharmados részesedésére a szántóföldi termésből. 1351-ben és 1514-ben pedig törvény intézkedett a jobbágyok adózásáról. De éppen ezen intézkedések további sorsa mutatja, hogy a földesúri járadékok valójában a helyi viszonyokban gyökereztek, mennyiségüket, összetételüket a földesúr és a jobbágy érdekvizonyai határozták meg. Az adózási feltételek közti különbségek lebontása, kiegyenlítése a földesúr alapvető érdeke volt, mert különben jobbágyai elhagyták földjét, és a kisebb terhet ígérő uraság birtokára költöztek. Az adók elkerülésére ugyanis nem volt mód. A közösség érdeke, az adószerzésben közreműködő bíró és a földesúri tisztségviselőkhöz tapasztalata ezt megakadályozta. Legfeljebb a király megrovóidítései, a királyi adók behajtásokor találkozott a földesúr és a jobbágy érdeke.

A gazdasági szempont mellett etikai megfontolás is létezett. A földesurat lelkiismerete is korlátozhatta abban, hogy méltánytalan adót szedjen. Egy 15. századi gyónási kézikönyv jogszerűen tartotta a jobbágyokra kivetett rendkívüli adót. A papok számára készült gyónási segéd-könyv felfogása az élő gyakorlat ellen a keresztény erkölcs jegyében lépett fel. Önmérsékletre kényszerítő hatása ennek is lehetett, bár nyilvánvalóan kisebb, mint a nyers érdekek.

☞ SOLYMOSI LÁSZLÓ

László herceg 1262-ben, az akkor már 27 esztendeje uralkodó *IV. Béla* unokájaként született. *IV. Béla* az ország sorsát szem előtt tartva, még gyermekként adta össze *István* nevű fiát *Szejhán* kun fejedelem *Erzsébet* nevű lányával. E házasság hatodik gyermekeként, ám első fiúként látta meg a napvilágot *László*. Apja és nagyapja között ekkor már 5 éve, *István* nagykorúvá válása óta éleződött a viszony a királyi hatalom megosztásának kérdésében. *István* 1257-től az Erdély hercege címet viselte, s így lényegében a keleti országrész ura volt, ám nem elégedett meg ennyivel.

István azonban nemcsak személyes ambíciói hajtották előre, hanem az ország előkelőinek azon csoportja is, melynek tagjai, kiszorulván *IV. Béla* környezetéből, elestek a királyi udvar nyugtató lehetőségétől, mindenekelőtt a gazdag birtokadományoktól. Ezek a főurak értelemserűen a herceg hatalmának növekedésében látták saját gyarapodásuk zálogát. Bár apa és fia 1262-ben Pozsonyban békét kötött egymással, sőt az egyezséget *István* – ekkortól ifjabb király – a Tisza melletti Poroszlón esküjével is megerősítette, az így létrejött ország- és hatalommegosztás magában hordozta a további viszály magvait.

A két párt ellenségeskedése 1264-ben fegyveres konfliktusba torkollott. Ennek során az akkor még csak két éves *László*t saját nagyapja fogatta el és záratta édesanyjával együtt Turóc várába. A belháborút végül *István* nyerte meg, s az 1266. március 23-án, a Margitszigeten megkötött béke következtében szabadult ki fogságából a kisgyermek is. Hiába volt azonban újabb megállapodás, a békét mindkét fél az erőgyűjtésre használta ki. Az ifjabb király 1269 szeptemberében *I. Károly* nápolyi királlyal kötött szövetséget, melynek megpecsételéseként *László*t a nápolyi király *Izabella* nevű lányával jegyezték el. A további harcokat azonban *IV. Béla* 1270. május 3-án bekövetkezett halála szükségtelenné tette. *László*

apja *V. István* néven egész Magyarország uralkodója lett. A trónviszály fátumszerű lezárulása azonban a zavarosban halászó főurak gazdasági forrásait is elapasztotta. Míg korábban a hűség és a hűtlenség egyaránt bőséges adományokat termelt, az egy uralmi központtal rendelkező ország ismét csak egy szűk kör hatalmi és anyagi vágyait váltotta valóra. A hatalmi har-

szág királyává koronázták a 10 éves *László*t, akinek gyermekkorát a szüntelen pártoskodás és országrontó viszály töltötte ki, s aki ennek következtében már kétszer is az előkelően őrzött rab szerepébe kényszerült.

Alacsony életkora, főként pedig az országban kialakult viszonyok következtében az új király az öns érdekke irányította főúri politikának már

KUN LÁSZLÓ

A magam számára én vagyok a törvény – üzenté *IV. László* király *Lodomér* esztergomi érseknek, aki a szemére vetette keresztény királyhoz méltatlan életmódját. Az öntudatos kijelentés mögött a magyar történelem egyik legellentmondásosabb személyisége és egyik legragikusabb uralkodói sorsa húzódik meg.

cokat kihasználó előkelők, hogy megakadályozzák *V. István* uralmának stabilizálódását, s ezáltal elhárítsák saját tényeresük legfőbb akadályát, 1272 nyarán foglyul ejtették a gyermek *László*t. Politikai alkura azonban már nem kerülhetett sor, mert *V. István* király augusztus 6-án meghalt. Ezután nem sokkal Magyaror-

nemcsak eszközévé, hanem egyenesen célpontjává vált. Trónra kerülése után többek közt ezeket írta Trau városának: „jóllehet most gyermekkorban vagyunk, mégis az Úr támogatásával megvan a hatalmunk ahhoz, hogy az ellenünk lázadókat hathatósan megbabolázzuk.” E határozott s a királyi hatalom méltóságát

tűkröző kijelentés mögött azonban nem állt tényleges erő, hacsak a tettvágyé nem. Különösen így volt ez 1277-ig, míg nagykorúságát el nem érte.

Az egymással versengő főúri csoportok tagjai telhetetlen mohósággal vetették rá magukat a gyors gazdagodást, kedvező politikai pozíciót és könnyen kicsikarható birtokadományokat ígérő országos tisztségekre. A legfőbb cél e tisztségek lehetőleg minél hosszabb ideig tartó birtoklása s minél jövedelmezőbb kihasználása lett. Ennek eléréséért pedig semmi nem volt drága: cselvetés, intrika, fegyveres harc, túszejtés egyaránt megtalálható politikai eszköz-tárunkban.

1272 és 1290 között, *IV. László* uralkodásának 18 éve alatt 27 (!) országbírója volt a királlyságnak, ugyanannyi, mint az ezen időszakot megelőző 67 év alatt összesen, vagyis *II. András* uralkodásának kezdete óta. Az 1275. esztendőben például egy év leforgása alatt öten váltották egymást ebben a tisztségben. Nem kevésbé gyorsan cserélődött a nádorok személye sem. *IV. László* uralma idején huszonegyen töltötték be a nádori tiszteket, szintén ugyanannyian, mint az azt megelőző 67 év során. 1273-ban 4 nádor váltotta egymást, 1289-ben pedig két nádóra is volt egyszerre az országnak, egyikük a Dunán túli, másikuk pedig a Dunán inneni terület élén állt. A Héder nembeli *Köszegi Miklós* hat ízben ült Magyarországon nádori székeben, s ebből négy náadorság *IV. László* uralkodásának időszakára esett.

Az egymással rivalizáló főúri csoportok versengése, vagy ahogyan egy korabeli oklevélben olvasható, az emberi nem leselkedő és romlást hozó ellensége, az ártatlanságot az árulás mérgével megrontó, az agyak tisztaságát megfertőző, az egyetértést megbontó szétfűzés az ország bárói között megkérdőjelezte a korábbi értékrendet. A szemben álló pártok még *László* és anyja, *Kun Erzsébet* között is ellenségeskedést szítottak.

A hatalmi harcok állása messzemenően befolyásolta a külpolitikát is. A Magyarországon épp kegyvesztett főurak számára biztos menedéket jelentett **II. Ottokár** cseh király udvara, aki viszont általuk és segítséggel érvényesítette hódító szándékait: 1273-ban Pozsony, Sopron és Moson vára is a kezére került. Mivel **IV. László** hatalma még az ország javait pusztító főúri pártok megfékezéséhez is kérvésnek bizonyult, a cseh király elleni hathatós fellépésre gondolni sem lehetett. A magyar király nemhogy az országot, de saját személyét sem volt képes megvédeni: 1274 nyarán immár törvényes uralkodóként ismét a főurak fogságába került. Hasonló sorsra jutott nem sokkal ez után öccse, **András** is.

IV. László számára e tragikus szerepből való kitérés pontot először nagykorúságának elérése jelentette. Ettől az időtől kezdve nyílt számára lehetőség az önálló döntéshozóként, szuverén uralkodóként történő fellépésre. Ebbéli törekvéseiben az egyházban talált hathatós szövetségesre. 1277 májusában az egyházi kezdeményezésre összehívott rákosi gyűlésen történt meg **László** nagykorúsítása. Ez az aktus megtorpedózta az egyes főúri csoportok küzdelmeinek legitimációját, mely szerint fellépésük legfőbb célja a kiróru király védelmezése.

A nagykorúvá nyilvánított **László** számára valószínűleg az addigiaknál is világosabbá vált, hogy a királyi hatalom és az ország rendjének stabilizációja a főúri csoportok által szított és kihasználó belviszály elfojtásán áll vagy bukik. Ugyanakkor nyilvánvalónak látszott: a királynak és az egyháznak még együttesen sincs akkora hatalma, hogy a tekintélyes haderővel rendelkező főurakkal a siker reményében szállhassanak szembe. **László** és vele a magyar királyság sorsa, úgy látszott, továbbra is az addigi pályán halad majd tovább, s rohan a teljes anarchia felé.

A külpolitikát továbbra is az egymással rivalizáló, marako-

dó főúri pártok erőviszonyának változásai befolyásolták. Ennek köszönhető, hogy 1278-ban, **II. Ottokár** cseh király és **I. Habsburg Rudolf** német uralkodó viszáltyában **László** az utóbbi mellé állt, s a Dümkrut mellett kivívott győzelem nyomán visszazserezte az **Ottokár** által korábban elfoglalt területeket.

László helyzetét az is súlyosbította, hogy az egyház támogatásának megszerzéséért két igen nehéz feladatot kellett egyidejűleg megoldania: egyrészt békét teremteni az egyházi javakban súlyos károkat okozó, hatalmaskodó főurak megbabolásával, másrészt a Magyarországon élő kun népességet az Úr szérűjébe, a hit egysége alá vezetni. **IV. László**nak így három tűz közé kerülve, megoldhatatlan feladattal kellett szembenéznie. A főurakkal szemben nélkülözhetetlen volt számára a kunok fegyveres támogatása, amit természetesen elvesztett volna, ha a feudális függőségi rendszerbe foglalja őket. A pogány kunok elleni fellépés elmaradása viszont uralmának keresztényi voltát kérdőjelezte meg, támadási felületet teremtve ezzel a papság és a világi előkelők számára egyaránt.

Uralkodása ezért egyre inkább politikai vesszőfutással változott, kétségbeesett kísérletezéssé, engedmények és megalázkodások, erély és gyengeség közti szakadatlan hánnyatattássá. Mindezen problémákat súlyosbította, hogy anyai ágon maga is kun származású lévén, a kunokkal szembeni bármilyen jellegű fellépés nem egyszerűen politikai, taktikai kérdés volt, hanem személyes, belső konfliktust is okozott számára. A kunok életmódjával való szimpátiája, keresztény feleségének, **Anjou Izabellának** az eltaszítása, királynéi jövedelmétől és lakhelyétől történő megfosztása, **Édua**, **Köpcsecs** és **Mandula** nevű kun ágyasainak gyakori meglátogatása pedig nemcsak politikáját, hanem személyét is az egyházi támadások központjába állította.

Az egyházi nyomásgyakorlás hathatósabbá tétele érdeké-

ben **III. Miklós** pápa 1278-ban Magyarországra küldte legátusként **Fülöp** fermói püspököt, hogy miként megbízólevelében írja: „*gyomlálj és irts, pusztíts és rombolj, építs és ültes az Úr nevében.*” A legátus és **László** törekvései között feszülő ellentét ovaezetett, hogy **Fülöp** a királyt kiközösítette, **László** pedig végül elfogatta és a kunok kezére adta a pápa küldöttét. Válaszul az erdélyi vajda **Lászlót** ejtette túlszúl, és csak **Fülöp** szabadulása után engedte el. **László** ezután engedelmséget fogadott, visszatért feleségéhez, s mindent megígért, amit a legátus elvárt tőle.

Ami kívánatos volt az egyik oldalon, az áruállással ért fel a másikon. A kunok **László** páfordulása miatt az ország területének fegyveres pusztításába kezdtek. A királynak így nem maradt más választása, mint az olyannyira kedvelt kunjai elleni katonai fellépés. 1280 őszén a Hód-tó melletti csatában győzelmet is aratott felettük. Mindezt természetesen nem követte, nem követhette végleges szakítás a korábbi életmóddal, így mindössze a kényszerű lavírozás egyik fázisának tekinthető. 1285-ben tatárok törtek az országra, akikről úgy hírlött, **László** hívérsége érkeztek. Ez végképp feltörhetetlenné tette a király és a főurak közti bizalmatlanság már amúgy is elég régóta vastagodó jegét.

László, talán hogy gondoljai elől meneküljön, ismét visszavért kunjaihoz. Nem csoda tehát, ha 1288-ból ismét a katolikus egyházzal történt összetűzéséről értesülünk. Ebből az évből való **Lodmér** esztergomi érsek **IV. Miklós** pápához írt levele, melyben érzékletes módon írja le mindazon tetteket, melyeket **IV. László** Magyarország és az egész kereszténység kárára elkövetett. A levélben felsorolt vádak között, a királyné személye ellen elkövetett számos visszaélés mellett, szerepel többek között a margitszigeti domonkos kolostorba való betörés is.

A panaszok szerint a király az egész papságot megfenyegette: „*Az esztergomi érsektől*

[...] és az alája rendelt püspököktől elkezdté, ezt az egész fajzatot tatár kardokkal fogom kiirtani, mind egész Rómáig.” Bármilyen kezgyetlenül s a kortársak szemében nyilván szentségtörésként hangzott is e kijelentés, épp vadsága és nyilvánvalóan irrealis volta miatt elsősorban kétségbeesésről, elkeseredettségéről, tehetetlen dühéről, nem pedig komoly szándékról árulkodik. Olyan ember szavai ezek, aki a rossz vagy még rosszabb döntések kiúttalanságában vergődve enged szabad utat reménytelenségének.

Amikor 1288 elején a főurak újból fogságra vetették, **IV. László**nak ismét nem maradt más választása, újból engedményeket és ígéreket kellett tennie. Hiába volt azonban minden, a főurak, az egyház és a kunok kérdését a 13. század végi Magyarországon már nem lehetett közös nevezőre hozni. Különösekként lehetetlen vállalkozás volt ez egy olyan király számára, akinek anyagi lehetőségei és fegyveres ereje csak árnyéka volt már elődeinek, s aki vér szerint félig, lelkében pedig talán még egy kicsit jobban is, kun származású volt.

Zaklatolt életútja 1290. július 10-én, Körösszezen ért véget, ahol épp a kunok közül néhányan áltában meggyilkolták. A gilkosság mögött minden bizonnyal a kunoknak csak egy kis csoportja állt, de nem zárható ki, hogy a felbujtók a magyar főurak közül kerültek ki. Akárhogyan történt azonban, **IV. László** király, aki élete során majd féltucatcsor esett politikai fogságba, s aki már életében a kun ragadványnevet kapta, anélkül távozott az élők sorából, hogy meg tudta volna állítani a királyi hatalom gyengülésének folyamatát. Személyes sorsának igazi tragikum, hogy a történelem által ráért, amúgy is nehéz feladat teljesítését, az ország rendjének helyreállítását saját múltjának súlyos öröksége, kun származása teljesen lehetetlenné tette.

KÓFALVI TAMÁS

Az egyháziak világi szerepe a középkori Magyarországon

Az egyházi társadalom, az *ordo ecclesiasticus* a keresztény egyház intézményeinek tagjait foglalta magában, akiknek helyzete számos lényeges ponton eltért a világi társadalomhoz tartozóktól. A legfontosabb különbség az egyháziakat megillető bíraskodási kiváltságból fakadt: az egyháziak életét a világitól eltérő egyházjog szabályozta, ezért ügyeikben csak egyházi bíróságok járhattak el. Különállásuk azonban másban is megnyilvánult: ruházatuk, hajviseletük már nézésre megkülönböztette őket a világiaktól, a 12. századra elterjedő papi nőtlenység pedig életvitelüket is sajátos jegyekkel ruházta fel.

A magyarországi egyházi társadalom a 11. században még meglehetősen tagoltan képet mutatott. A világi papság és a szerzetesség közt nem húzódtott komoly határ: a püspökök és papjaik a szerzeteshez sokban hasonló élet- és vagyonközösségben éltek, a szerzetesek pedig sokszor vezettek lelkipásztori munkát, s a püspöki méltóságig is emelkedhettek. A vagyon- és életközösség a 13. századra fel-

A VILÁGI PAPSÁG

bomlott, a 14. századra pedig kialakult az egyházi társadalom szerkezete.

Az egyházi szervezet

A világi egyház élén a püspökök, valamint a székes- és társaskáptalanok prépostjai álltak. Az egyházi középíreget a káptalanok kanonokjai, a főesperesek, valamint néhány nagy jövedelmű városi plébániatemplom plébánosai alkották, az alsópapsághoz a falusi plébánosok, káplánok, valamint a jelentősebb templomokban szolgáló karpapok, oltárigazgatók sorolhatók. A különböző rendek szerzeteses-intérszadalmi nem tagolódtott ilyen határozottan, a legjelentősebb kolostorok apátjai azonban szintén a főpapsághoz tartoztak.

Magyarország két érseki tartományában összesen 14 egyházmegye jött létre. A püspöki székhelyeken kialakult székeskáptalanokon kívül számos társaskáptalan is alapítottak. Az országban közel félszáz káptalanban több mint 600 kanonoki javadalmat lehetett egy időben betölteni. A kanonokok száma azonban soha nem érte el a javadalmak számát: gyakori volt ugyanis a javadalomhalmozás, vagyis minden kanonok igyekezett egyszerre több beneficiumot is megszerezni. Néhány városi plébánia szin-

tén kanonoki szintű jövedelmét biztosított: Buda, Kassa vagy Besztercebánya plébániája zsiros javadalomnak számított, s a 15. századra hozzájuk hasonlóan nagy bevételt hozott még mintegy 70 gazdag, kiváltságos plébánia.

A szerzetesek száma, helyzete – noha az alapítók célja minden esetben az volt, hogy örökké fennálló kolostorokat hozzanak létre – paradox módon nagyobb változást mutat. Az évszázadok során gazdagon ellátott kolostorok enyésztek el vagy váltak jelentéktelenné, miközben kegyes alapítók időről időre újakat hoztak létre. A 14–15. század fordulóján mintegy 300 kolostor létezett az országban, ám ezek között óriási eltérések voltak az ingó és ingatlan vagyon, a szerzetesek létszáma vagy éppen a szerzetesi fejelem tekintetében. Az esztergomi érsektől a legszegényebb falusi káplánig, a pannonhalmi apától az egyszerű kolduló barátig több tízezer egyházi személy élt és tevékenykedett Magyarországon – elkülönítve, ám ugyanakkor napi kapcsolatban állva a világi társadalommal.

A középkori társadalom – egy immár klasszikus, a 11. században kialakult felosztás szerint – három jól elkülöníthető csoportra osztható: a dolgozó parasztságra, az imádkozó klerikusokra és az őket fegyverrel oltalmazó lovagokra. Az egyházjog szerint azonban már csak két nagy csoportra tagolódtott a társadalom: világiakra – vagyis laikusokra – és egyháziakra. Az egyházi rend tagjai sajátos, nemzetek feletti szervezetet alkottak: országhatároktól függetlenül tagjai voltak egy nagy létszámú, központosított hierarchiának, az egymás közti érintkezésben közös nyelvet, a latint használták, s a hasonló iskolázottságnak köszönhetően az Atlanti-óceántól Magyarország keleti határáig részesei voltak egy közös kultúrának.

Értelmiségi életforma

A kora középkorban iskolák kizárólag egyházi kezdeményezésre jöttek létre: az oktatás először a kolostorok falai között indult meg, de hamarosan megkezdődött

a káptalani és a plébániai iskolák működése is. A 11. században kiemelkedő szerepet játszott a pannonhalmi monostor iskolája. Szent Márton hegyén valószínűleg a monostor alapításától kezdve működött az iskola, az itt oktatott diákok közül többen

szövegét olvashatta el az érdeklődő. A könyvtárak gyarapodása az első humanisták megjelenése előtt nem volt túl látványos: a 15. század elején a veszprémi káptalan könyvtárban 167, a zágrábiában 226, a pozsonyi társaskáptalan könyvtárában

Szerzetesek felszentelése a Filippus pontifikáléből (Esztergom, Prímási Levéltár)

magas egyházi méltóságokba emelkedtek – gyermekkorában Pannonhalmán tanult például Mór pécsi püspök is.

Az oktatás elsődleges célja mindegyik iskolában az volt, hogy a diákok elsajátítsák a liturgia végzéséhez szükséges ismereteket, azaz ismerjék az énekeket, a szertartások szövegét, el tudják olvasni a mise-könyveket. Egy falusi papnak nem is volt szüksége több tudásra. A jó képességű hallgatók ezen túlmenően alaposan elsajátították a latin nyelvet, megtanultak írni, fogalmazni, a felsőbb években pedig egyénre szabott képzésben is részesültek. A 11–12. század fordulójára kialakult egy nagy részét hazai iskolázottságú, tudós klerikusréteg. Közülük kerültek ki a királyi írás-tudói is. A 13. századból már több külföldi egyetemet végzett klerikus ismerünk, de magas szintű jogi oktatás folyt az országos hírvé veszprémi káptalani iskolában is.

Az értelmiségi életforma a 15. századig kizárólagosan az egyházhoz kötődött. Nemcsak az iskolák voltak egyháziak, hanem az első nagy könyvtárak is. A pannonhalmi monostorban a 11. század végén 80 kötetet őriztek, melyekből 200–250 mű

pedig 82 kötetet vettek leltárba. Egyháziak voltak az első magánkönyvtárak tulajdonosai is: László esztergomi prépost, kancelláriai jegyző 1277-ben készített végrendeletében 18 könyvről rendelkezett. A 15. század második felében néhány egyháznagy jelentős humanista könyvtárat hozott létre: Vitéz János váradi könyvtárát az ország határain kívül is ismerték; szintén értékes bibliotékát gyűjtött össze Janus Pannonius pécsi püspök, Handó György pécsi prépost és Batori Miklós váci püspök.

A 15. századig egyházi kiváltság volt az egyetemjárás. Magyarországon – noha az uralkodók háromszor próbálkoztak egyetemalapítással – nem lehetett felsőfokú tanulmányokat végezni. Az erre vágyók kezdetben Párizs, majd Bologna vagy Padova, a 14. század második felétől pedig főként Bécs és Krakkó egyetemét látogatták. A többéves külföldi tanulás rendkívül magas költségeit csak az egyház tudta biztosítani. A külföldre küldött diákok általában egy-egy kanonoki méltóság jövedelméből végezték tanulmányaikat.

Az első évszázadokban valóban egyháziak tanultak ily módon, a késő középkor-

ban azonban változott a helyzet: az egyházi javadalom több esetben még fel nem szentelt személyek számára tette lehetővé a magas szintű tudás megszerzését. Janus Pannonius, akit nagybátyja, Vitéz János váradi püspök taníttatott Ferrarában, egy váradi kanonoki stallum jövedelmeit kapta meg e célra, noha még nem vette fel az egyházi rendet. Nem meglepő, hogy az irodalmi, történeti munkák szerzői éppúgy egyháziak voltak, mint a királyi orvosok. A változás a 14. század végén, a 15. század elején vette kezdetét. Az Anjou-uralkodók orvosai még egyházi tisztséget viseltek, javadalmazásukról ugyanis csak így tudtak gondoskodni. Zsigmond király már nem egyházi javadalommal fizette orvosait, akik immár nem szaporították a kényszer-egyháziak sorát.

Az írásbeliség letéteményese

Kiemelkedő szerepet játszott az egyház a világi írásbeliség intézményeinek kialakításában, működtetésében. Az Árpádok korai évszázadaiban a viszonylag kevés írásbeli munkát főként a királyi kápolna klerikusai végezték. A 12. század végére azonban megnőtt az igény az ügyek írásba foglalására: III. Béla uralkodása alatt a királyi oklevelek kiállítására létrejött a kancellária, a magánjogi írásbeliség igényeinek kielégítésére pedig kezdetét vette a hiteleshelyi tevékenység. A hiteleshelyek – amelyek a 12. század végétől egészen 1874-ig végezték munkájukat – tulajdonképpen közjegyzői feladatokat láttak el: személyek vagy intézmények felkérésére különböző magánjogügyletekről (adás-vétel, csere, végrendelet stb.) állítottak ki közhitelű, azaz mindenki által elfogadott okleveleket. A jelenleg ismert legkorábbi hiteleshelyinek tekinthető okleveleket a veszprémi káptalan foglalta írásba 1181-ben. A 12. század végétől hiteleshelyi tevékenységet folytattak valamennyi székeskáptalanban, a jelentősebb társaskáptalanokban, a 13. század elejétől pedig jó néhány benécs, premontréi és johannita konventben is. Az 1230-as évektől kezdve királyi parancsra hiteles bizonyosságként különböző hatósági eljárásokban (pl. birtokba iktatás, idézés) is részt vettek, s erről a megbízónak jelentést készítettek. A hiteleshelyi hálózat az ország egészére kiterjedt: mindenki találhatott lakóhelyétől elérhető távolságban fekvő hiteleshelyt. 1351-ben Nagy Lajos király a kevésbé megbízható intézmények tevékenységét megszüntette, rendelkezése után mintegy 40 hiteleshely működött az országban.

A szintén III. Béla uralkodása alatt létrejött kancellária a 13. század derekára, IV. Béla uralkodása idejére vált valóban hivatali jellegű intézménnyé. A kancellá-

ria élén ekkor két évtizeden keresztül Benedek fehérvári prépost, majd kalocsai, utóbb esztergomi érsek állt. Működését követően vált általánossá az a gyakorlat, hogy a kancellári címet az esztergomi vagy a kalocsai érsek viselte, a kancelláriát ténylegesen vezető alkancelláriát tisztelettel pedig általában a fehérvári prépostok kapták. A tényleges munkát végző jegyzők kezdetben szintén klerikusok voltak, a 14. századtól kezdve azonban ezen a téren jelentős változások történtek: a kancellária élén továbbra is egyháziak álltak, a kancellária személyzetét viszont szinte kizárólag világiakból állt. A notáriusok többsége kisbirtokos köznemesi családból származott, ők egyetemet nem végeztek, munkájukhoz elsősorban a hazai szokásjog ismeretére volt szükségük.

A világiak előretörésének más jelét is tapasztalhatjuk: egyrészt a 14–15. századig egyre több helyen alkalmaztak világi jegyzőket (így pl. a hiteleshelyeken is), másrészt egyre több a látszólag egyházi, valójában világi tevékenységgel elért karrier. A 15–16. századi kancellárok többsége nem egyházi méltósága tartozékaként kapta meg világi tisztségét, hanem fordítva: kancelláriai tevékenysége elismeréseként jutott egyre magasabbra az egyházi hierarchiában. A püspökként is világi ruhában járó Szalkai László, aki közel ötvenévesen, 1506-ban vette fel a magasabb egyházi rendet, nem érzett magában elhivatottságot az egyházi pályára. Noha elnyerte a veszprémi, váradi és pécsi püspöki címet, majd 1521-ben az esztergomi érseki méltóságot is, igazi munkakörének a főkancelláriai tisztséget tekintette.

Hasonló jelenséget a diplomáciai szolgálatot végző személyek körében is megfigyelhetünk. Műveltségüknek, nyelvtudásuknak köszönhetően ezt a tevékenységet is elsősorban egyháziak végezték – az első világiak e pályán szintén a 14–15. században bukkantak fel. Akadtak gyakorlati, mondhatni hivatásos diplomaták, akik számos külföldi követségben vettek részt. Ilyen sokat utazó követ volt például Bertalan pécsi püspök, II. András, majd IV. Béla megbízottja, vagy a 15. században Vetési Albert, Mátyás király diplomataja. Vetési – akárcsak Szalkai László – egyházi előmenetelét értékes világi szolgálataival érdemelte ki: bécsi, majd padovai egyetemi tanulmányok után hazatérve Hunyadi János, V. László, majd Mátyás képviselőjében egyike volt a legtöbbit utazó követeknek. Noha közel három évtizedig töltötte be a veszprémi püspöki tiszteletet, keveset időzött székvárosában. Elsősorban diplomata volt, s csak másodszorban egyháznagy.

Vetési Albert – akárcsak a többi püspök – beiktatásával nem egyszerűen egyházmegyéje kormányzója lett. A püspökök

hatalma nem korlátozódott csupán a lelki-ekre: egyházfői mivoltukkal egyben nagybirtokosokká és országnagyokká is váltak. Noha Magyarországon az egyházi kézen levő földbirtok aránya messze elmaradt a nyugat-európai átlagtól, a magyar egyháznagyok még így is jelentős jövedelmekkel rendelkeztek. A módos egyháztartományok közé tartozó pécsi püspökség a 15. század végén Baranya, Somogy és Tolna megyékben összesen 4579 jobbágyportával rendelkezett. Az esztergomi érsek ugyanebben az időben 14 mezőváros és 98 falu földesura volt: az ő jobbágynak számát Fügedi Erik mintegy 18 ezerre becsülte. Ha ehhez még hozzáteszük, hogy a püspöki jövedelmek fele a tevékenységétől származott, joggal állapíthatjuk meg, hogy az egyháznagyok évről évre jelentős jövedelemhez jutottak.

Az egyes egyházmegyékben befolyó jövedelmek közt azonban jelentős eltérések mutatkoztak: az esztergomi, váradi vagy pécsi püspökség számított a leggazdagabbnak, míg a váci, nyitrai, csanádi, szerémi és különösen a boszniai püspök bevétele messze elmaradt a listavezetőkétől. Egy 1525-ben írt velencei követjelen-

míg a váci és a nyitrai 4 ezer, a csanádi püspök pedig már csak 3 ezer forint éves jövedelemmel gazdálkodhatott. Persze a háromezer forint is hatalmas összegnek számított, hiszen az átlagos kanonoki jövedelem – amely köznemesinek megfelelő életszínvonalat biztosított – körülbelül 60 forintnyi volt.

Főpapi szerepek

A püspökök tevékenyen részt vettek a királyi tanács munkájában, a rendiség kialakítása után önálló rendként léptek fel az országgyűléseken, háború esetén pedig saját lovassapatukat, bandériumukat élén vonultak hadba, éppúgy, mint a világi bárók. A politikai döntéshozatal legfőbb színterét jelentő királyi tanácsban a király mellett az ország legfontosabb egyházi és világi méltóságai vettek részt, akik a 14. századtól mindig „prelati et barones”, azaz prelatok és bárók megjelöléssel szerepelnek a forrásokban. A tanács tagjai részt vettek a törvények megalkotásában, hadüzenetek, békekötések elhatározásában, de belevetésük nélkül a király na-

Királykoronázás a Filippus pontifikáléből (Esztergom, Prímási Levéltár)

tés szerint az esztergomi érsek 35 ezer aranyforintnyi éves jövedelemmel rendelkezett, a kalocsai érsek 20–22 ezerrel, az egri püspök szintén körülbelül 22 ezerrel,

gyobb birtokot (pl. váruadalmat) sem adományozott. Elvileg mintegy félszázán jelenhettek meg az üléseken, a gyakorlatban azonban egy szűkebb testület vett részt a

rendszeres munkában. A királyi tanács befolyása a királyi hatalom függvénye volt: erős uralkodó mellett háttérbe szorult, gyenge kezű királyok idején azonban döntőshöz pozícióba került. A Jagelló-kor politikáját például a királyt és a tanácsot egyaránt befolyásolta alatt tartó három érsek-főkancellár: *Bakócz Tamás*, *Szatmári György*, majd Szalkai László irányította.

A főpapok – akiket az egyház legfontosabb kiváltsága alapján világi bíróság nem vonhatott felelősségre – bátran szembe fordultak a túlzott vagy túlzottnak vélt királyi hatalommal is. Példát szinte minden évszázadból találhatunk: *Gellért* püspök *Aba Sámuel*-nek vetette a szemére vérontásait, *János* érsek II. Andrással került többször összeütközésbe a királyi politika miatt. A 12. század második felének legjelentősebb egyházi fője, *Lukács* esztergomi érsek három királytól is megtagadta a koronázást: az ellenkirályt II. Lászlótól és IV. Istvántól, 1172-ben pedig – a pápa utasítása ellenére – III. Bélától. *Kanizsai János* érsek kezdetben Zsigmond király legerősebb támasza volt, befolyása csökkenése ellen azonban két ízben is királyja ellen fordult: 1401-ben kiterveleje és résztvevője volt Zsigmond fogságba ejtésének, 1403-ban pedig Zarában ő koronázta meg a felkelők trónjelöltjét, *Nápolyi Lászlót*. A felkelés bukása után Kanizsai elvesztette kancellári tisztét, a király egy időre érseki javait

is világi kormányzó kezére bízta, néhány évi mellőzés után azonban Zsigmond kibékült egykori bizalmasával.

Mátyás király számos főpapjával került összeütközésbe: 1471-ben Vitéz János esztergomi érsek és Janus Pannonius pécsi püspök, a király két közeli munkatársa szervezett felkelést az uralkodó ellen. A megbocsátás ezúttal elmaradt: Vitéz János esztergomi fogságában, Janus Pannonius menekülés közben halt meg. Az üstökös-szerű karriert befutó *Váradi Péter* kalocsai érsek 1484-ben máig ismeretlen módon haragította magára Mátyást: büntetésül előbb Árva, majd Visegrád várában őrizték – fogságából csak Mátyás halála után szabadult. Az egyház kiváltságait Mátyás tisztelte legkevésbé: *Tuz Osvát* zágrábi püspököt ugyancsak lecsukatta, s börtönel fenyegette meg *Bátori Miklós* váci püspököt is. A népmesék igazságos Mátyás királyja igényt tartott a tehetséges egyháziak szolgálatára, de még inkább az egyház anyagi és katonai erejére – ellenvéleményére viszont nem.

A legnagyobb terheket a bandériumállítási kötelezettség róta a prelátusokra. A seregük élén harcoló főpapokat az Árpád-kortól kezdve megtaláljuk minden jelentősebb ütközetben, s több olyan püspökről tudunk, akit kortársai kiváló katonának tartottak. Ilyen vitéz hadvezér volt a 13. században *Ugrin* kalocsai érsek, aki a tatárok

ellen harcolva, a muhi csatában vesztette életét, vagy a 16. században a török ellen sokat hadakozó *Beriszló Péter* veszprémi püspök és *Tomori Pál* kalocsai érsek.

A török veszély erősödése a bandériumtartó egyháziakra is óriási terhet rótt: amíg korábban csak időnként, egy-egy hadjárat alkalmával kellett a teljes bandériumot felszerelni, addig a Mohács előtti évtizedekben szinte állandósult a harcok-szerűség. A kiállítandó katonák számát 1498-ban törvénybe is foglalták. Az 1498:20. tc. az érsekek, püspökök, apátok, prépostok és káptalanok bandériuma-iról rendelkezett, előírva, hogy a törvény-cikkben felsorolt 27 egyházi személy és testület hány lovassal tartozik hadba vonulni. A törvény szerint az esztergomi érsek két bandériumot állított ki – egy bandérium létszáma általában 400 lovas volt –, a kalocsai érsek egy bandériumot, s ugyancsak egyet az egri, váradi, pécsi, erdélyi, zágrábi és a győri püspök. A veszprémi és a váci püspök 200 lovas, a szerémi és a nyitrai püspök már csak 50 lovas állított fegyverbe. A sort a titeli prépost zárta ugyancsak 50 lovassal. Komoly veszély esetén valamennyien kötelesek voltak hadba vonulni: a katona főpap mellett ott harcolt a tudósi, a hivatalnokai és a diplomatakarriert befutott egyháznagy is.

CSUKOVITS ENIKŐ

Az utolsó Árpád-házi király, III. András 1301. január 14-én elhunyt, ezzel az Árpád-ház férfiágon kihalt. A nápolyi származású, 13 éves *Károly Róbertet* azon év tavaszán az esztergomi érsek egy alkalmi diadémmal királlyá koronázta. Mivel *Károly Róbertet* a délvédeli főurakon (Frangepánok, Babonicsok, Subicsok) túl különösen a pápa támogatása állhatatosan, a magyar előkelők a pápa túlzott befolyásától tartva hívták meg a trónra IV. Béla király leányági dédunokájának, II. Vencel lengyel királynak a fiát, *Vencelt*, akit 1301 nyarán a kalocsai érsek koronázott meg a Szent Koronával. Vencel – aki László néven uralkodott Magyarországon – bázisa ekkor jóval szélesebb volt: ő támogatta a tartományurak nagy része és Buda városa is.

VIII. Bonifác pápa ekkor elítélte Vencelt a magyar királyi cím használatától és az azal járó jogok gyakorlásától. *Károly Róbert* főúri-főpapi bázisa lassacskán gyarapodni kezdett, emellett sikerült szövetséget kötnie *Habsburg Rudolf* osztrák herceggel Csehország ellenében. Ezért a cseh király 1304 nyarán hazavitte fiát – és a koronázási jelvényeket –, ám Vencel csak 1305 őszén mondott le véglegesen a magyar királyi címről, amikor a koronázási jelvényeket átadta *Wittelsbach Ottó* bajor hercegnek. Így kerülhetett a Szent Korona – két püspök közreműködésével – Ottó fejére 1305 decemberében. Az új király támogatói közé az erdélyi szászok, néhány oligarcha és a klérus egy része tartoztak. Ekkor azonban a főpapok nagy része már, a világi előkelők zöme pedig még *Károly Róbert* mellett állt. Ottót *Kán László* vajda 1307 nyarán Erdélyben elfogta, s bár utóbb szabadon engedte, a koronázási jelvényeket magánál tartotta.

1307-ben tehát *Károly Róbert* egyedül maradt a trónért vívott küzdelmekben. Még ebben az évben hűségére térítette Buda városát is, majd az októberi rákosi országos gyűlésen az előkelők nagy része elfogadta őt Magyarországi kirá-

lynak. *Gentilis* pápai követ működésének eredményeképpen az 1308 őszén tartott pesti országos gyűlés újra elismerte *Károly Róbertet*, akit 1309 nyarán Budán ismét megkoronáztak. A király harmadik, immár teljesen jogszerű koronázására 1310. augusztus 27-én

KÁROLY RÓBERT

került sor Székesfehérváron. E koronázás sem jelentette azonban azt, hogy *Károly Róbert* Magyarországot tényleges uralta. Ezt csupán a tartományurak fegyveres leaverésével érthető el, akiknek valódi célja rövid távon a megosztottság és a gyenge királyi hatalom fenntartása, hosszabb távon pedig az önálló állami-ság elérése volt. Ha tehát *Károly Róbert* első magyarországi évét a trónkövetelők elleni és a jogszerű koronázás eléréséért folyó küzdelemmel jellemezhetjük, a következő évben a tartományurakkal szemben folytatott harcok jegyében telt.

E küzdelemben a királyt a társadalom mind nagyobb cselekvőképes része támogatta: a köznemesek, az egyház, a városok egyaránt. A tartomány-urak ugyanis nem kedveztek a gazdasági fejlődésnek, a konszolidált politikai viszonyok megteremtésének. Az oligarchák legyőzése tehát közös királyi, országos és társadalmi érdeké vált. Az is az uralkodó kezére játszott, hogy a tartományurak általában nem fogták össze, így hatalmukat a király egyenként le tudta törni.

Károly Róbert 1312 júniusában aratta első nagy győzelmét: a korábban elhunyt *Aba Amadé* tartományúr fiainak *Csák Máté* által támogatott seregét győzte le a rozgonyi csatában. 1315 és 1323 között pedig sorra verte meg Amadé újra lázadó fiait, továbbá a Kőszegieket, *Borsa Kopasz*t, *Vejtehi Teodort*, *Petenye fia Pétert*, *Ákos Istvánt*, *Kán László* fiait, végül a Subicsokat és a Babonicsokat. Leghatalmasabb ellenfelét: *Csák Máté*

azonban csak a halál tudta legyőzni 1321 tavaszán. *Károly Róbert* ezzel az ország tényleges uralkodójává vált, temesvári központját 1323-ban Visegrádra helyezte.

Mindezek után uralmának utolsó, közel két évtizedét döntően a királyság politikai-

számú, de gazdaságilag jelentős polgárságot különféle kiváltságokkal, jogokkal támogatta a király, s ezzel hozzájárult a kereskedelem, a városiasodás fellendüléséhez.

Az uralkodó határozott kormányzással jól jelezte, hogy a korábbi pápai támogatás fej-

Az Árpád-ház kihalása után új dinasztia került a magyar királyság élére. Első tagja Nápolyban Caroberto néven látta meg a napvilágot 1288-ban. Amikor 54 évvel később meghalt, Telegdi Csanád esztergomi érsek Károly király úrtól búcsúzott, akit egyenesen az Árpád-ház szent királyai mellé állított. Nem véletlenül. Az Árpádok királyságát egy rendkívül mély válságból kivezette, európai mércével is jelentős hatalommá tette, s amikor meghalt, gazdag, virágzó országot hagyott fiára.

gazdasági helyreállítása vette igénybe. Mint az ország legnagyobb földesura, a tartományuraktól megszerzett, politikai hatalmat jelentő váruddalmakat, birtokokat javarészt szétosztotta honoként saját hívei között. A méltóságviselők tisztségük ellátása idejére királyi várakat, birtokokat kaptak meg, s ezek irányításában – amit familiárisaik révén végeztek – a bevételek öket illették. E honok birtokosait nevezik báróknak, akik részint a régi főúri családok tagjai közül kerültek ki, de számos új család, így a Lackfiak, a francia származású Drugetek is vezető tisztségekhez jutottak. E bárói elit a dinasztia szilárd politikai-katonai támasza s a lovagi kultúra hordozója lett.

A köznemesek mint királyi vagy főúri familiárisok jelentettek katonai-politikai támogatást az uralkodóknak. A 13. század utolsó harmadától a felbomló királyi vármegyék kezdtek átalakulni nemesi megyévé, a köznemesek önkormányzati szervévé, s e folyamat a tartományúri időszak alatti megtorpanása után *Károly Róbert* idején tovább folytatódott. A csekélyebb lét-

ben sem volt hajlandó az egyház „bábjává” válni, sőt gyakran nyúlt egyházi jövedelmekhez. Am a konszolidált viszonyok az egyház nyugodt működését is lehetővé tették, és éppen *Károly Róbert* uralkodása alatt kezdtek nagy szerepet játszani azon domonkos, ferences és pálos szerzetesek, akiknek fennmaradt kolostorrajai a *Károly Róbert* alatt felvirágzó góttika szép emlékei.

Károly Róbert a királyt mint földesurat megillető dománialis jövedelmek helyett a királynak mint uralkodónak járó regálejjövedelmekre helyezte a hangsúlyt. Megtiltotta a nemesek kivételével, s királyi pénzverés monopóliumát megtartva, pénzreformot hajtott végre: 1325-től firenzei mintára aranyforintot veretett. 1323-ban ezüstdenárokat, 1329-ben ezüstgarasokat hozott forgalomba, ezeket 1338-tól új ezüstdenárokkal váltotta fel. A király tehát szakított a pénzűjtés régi rendszerével, állandó értékű pénzt veretett, a falvakban eltörölte a pénzbeváltást, s az így kiesett pótlására bevezette a jobbgyoportánként zedett kapudót. 1327. évi rendeletében pedig a korábbi gyakorlattal ellentét-

K Ö N Y V A J Á N L Ó

A Szegedi Középkorász Műhely legújabb kiadványai

János Mónika: Törvényalkotás a korai Árpád-korban	Ára: 700 Ft
Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196)	Ára: 880 Ft
Kristó Gyula: A székelyek eredetéről	Ára: 750 Ft
Font Márta: Magyarok a Kijevi Évkönyvben	Ára: 950 Ft
Kristó Gyula: A magyar nemzet megszületése	Ára: 1100 Ft
K. Fábián Ilona: A Váradi Regestrum helynevei	Ára: 750 Ft
Tóth Sándor László: Leveleztől a IX-pát-medencéig	Ára: 790 Ft
Anjou-kori oklevéltár. IV., V., IX., XI.	Ára: 900, 1300, 1000, 960 Ft

A SZOROZAT KORÁBBAN MEGJELENT KÖTETEI:

Ludovicus Tubero kortörténeti feljegyzései	Közreadja: Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet
Kun László emlékezete	Szerkesztette: Kristó Gyula
A honfoglalás korának írott forrásai	Szerkesztette: Kristó Gyula
Szent Istvántól Mohácsig	Szerkesztette: Blazovich László

A kötetek megrendelhetők a Lord Kft.-nél (6722 Szeged, Földvár u. 3.), megvásárolhatók Budapestben a Magister Könyvesboltban (V., Városház u. 1.), Szegeden a Sik Sándor Könyvesboltban (Oskola u. 27.).

MAGYAR HELYSÉGNÉV-AZONOSÍTÓ SZÓTÁR

(második bővített, javított kiadás)

A Lelkes György által szerkesztett könyv tartalmazza a történeti Magyarország helységeit, és a hozzájuk kapcsolódó adatokat:

- * a lakosság számát
- * nemzetiségi megoszlását az 1910-es népszámlálás alapján
- * a névváltozatokat
- * a helységek mai (idegen) nevét és hovatartozását
- * a jelentősebb középkori várakat a hozzátartozó adatokkal

Az 1000 oldalas kötet törzsszavai (kb. 15 100 önálló és 17 800 utaló szócikk) a magyar ábécé betűrendjében sorolja fel a helységeket. A függelékben az idegen nyelvű (horvát, latin, lengyel, német, orosz, román, szerb, szlovák, szlovén, ill. ukrán) helységevek névmutatói találhatóak 25 700 szócikk terjedelemben.

A 64 oldalas színes térképmellékletben az 1913-ban érvényben volt közigazgatási beosztást az 1000 lakosnál népesebb helységekkal és jelentősebb középkori várakkal, továbbá a mai Moldva 200 csánog vonatkozású települését találjuk.

A könyv bolti ára: 4480 Ft
A kiadótól most 3360 Ft-os kedvezményes áron rendelhető meg.

Talma Könyvkiadó, 6500 Baja, Parti u. 12.
Telefon: 79/428-330, Fax: 79/326-355

ben megengedte, hogy azon nem királyi birtok, ahol nemességem találtak, eredeti tulajdonosánál maradjon, aki ráadásul megkapta az uralkodó illető bányabér (*urbura*) meghatározott részét is. A pénz- és bányaitalyeket a kamarák igazgatták, ezek élén kamaraispánok álltak, akik az uralkodóval kötött bérleti szerződés alapján tevékenykedtek. A kamarákat a tárnokmester és az esztergo-

magának, hanem fiának, *András* hercegnek szánta, akit 1333-ban eljegyeztek *Johanna*-val, a nápolyi király unokájával.

Károly Róbert külpolitikájának legsikeresebb eleme a Cseh- és Lengyelországgal való viszony építése volt. 1320-ban, amikor negyedszerre nőült, *Lokietek Ulászló* lengyel király leányát, *Erzsébetet* vette feleségül. E nászból született

Károly Róbert a Képes Krónikában

mi érsek felügyelte, előbbi 1340-től a kincstartó segítette a gazdasági feladatok ellátásában. A király emellett bevezette a harmincad nevű külkereskedelmi vámot. A városok éves adót fizettek neki, és Károly még a pápai tized haramadát is megszerezte. Mindezen intézkedéseivel sikerült a királyi kincstartót feltöltenie, a királyságot stabil pénzügyi-gazdasági alapokra helyezni.

Károly Róbert a külpolitikában – amely a tartományurak leverése után bontakozhatott ki igazán – inkább diplomáciai, semmint katonai ténen könyvelhetett el sikereket. Havasalföldön nyílt kudarcot vallott, hiszen a vazallusi viszonyt felmondó *Basarab* vajda 1330-ban súlyos vereséget mért seregére. A dalmát városok pedig sorra behódoltak Velencének, ezek visszacszerzésére a király nem is tett kísérletet. Nagyobb reménnyel kecsegtetett a Nápoly-szicíliai Királyság megszerzésének terve: ezt nem ön-

Lajos, aki utóda lett. 1327-ben Károly – főként Habsburg-ellenes céllal – szövetséget kötött *Luxemburgi János* cseh királlyal. Az 1335. évi visegrádi királytalálkozón magyar-cseh-lengyel szövetség jött létre, s az árumegállítással joggal rendelkező Bécs megkerülésével új kereskedelmi útvonalakat alakítottak ki. 1339-ben a királyságot stabil pénzügyi-gazdasági alapokra helyezte.

Károly Róbert 1342. július 16-án halt meg, Székesfehérváron temették el. Magát az Árpádok jogfolytonos utódának tartva, kemény kézzel, következetesen és megalkuvás nélkül kormányzott. Ennek gyümölcseként egy gazdasági-politikailag stabil és rendezett országot hagyhatott fiára, I. (Nagy) Lajos királyra.

PI TI FERENC

MAGYARORSZÁG CÍMERE

Egy fogalom kialakulása

A címerek magyarországi megjelenésének idején a király volt az államhatalom megtestesítője, így hát természetes, hogy az ország felségjelvénye megegyezett az uralkodó címerével. A magyar királyi hatalom jelvénye eredetileg a nyélre tűzött kereszt volt, a jól ismert kettős kereszt azonban csak III. Béla pénzein fordul elő először. Államcimerünk másik eleme, a vörössel és ezüsttel többször vágott pajzsmező Imre király uralkodása alatt bukkant fel először.

A kora középkori állammegfogás szerint a királyon kívül más hatalom nincs az országban: a királyi hatalom azonos az államhatalommal. A király még a 13. században is a legfőbb földesúr Magyarországon, aki nemcsak saját földjeinek, illetve az azon élőkné, hanem az ország minden földjének és népének ura. Ekkor még nincs különbség az államhatalom gyakorlójának közjogi és magánjogi minősége között. Így természetes, hogy korai forrásainkban a korona és a regnum egyaránt a királyé, aki kúriája 13. századi jogászainak felfogása szerint a császárhoz hasonlóan korlátlan hatalommal, jogokkal rendelkezik, s akit mint uralkodót a törvények sem korlátoznak.

Ezek után érthető, hogy hazánk címerének egyes alkotóelemei először uralkodóink – „saját” – pénzein, pecsétjein jelentek meg: a kettős kereszt pajzs III. Béla királyunk alatt, 1190 táján, a sávozott mező – egyes címerképekkel együtt – Imre királyunk 1202-es arany függőpecsétjén (bulláján). Az országot a király saját tulajdonának tekintő szemléletmód annyira erős volt ebben a korai időszakban, hogy a heraldikában is jelentek: 1213-ban *Pat* nádor, majd más udvari tisztségviselők is a király címerét viselték.

A királlyal már viszonylag korán együttműködött az állam kormányzásában a nagybirtokosokból, főpapokból álló királyi tanács. Később a kisebb birtokosokból, főpapokból álló királyi tanács. Később a kisebb birtokosokból, főpapokból álló királyi tanács. Később a kisebb birtokosokból, főpapokból álló királyi tanács. Később a kisebb birtokosokból, főpapokból álló királyi tanács.

A 13. század vége felé a korai rendi fejlődés során a *regnum Hungariae* Magyarországot, egyes anyagi dolgok és testetlen dolgok együttesét, valamint az ország politikai jogokkal rendelkező nemesait, illetve nemesi testületeit egyaránt jelentette. Az 1298. évi törvény XXI. cikkelye – mely arra kötelezte a királyt, hogy a regnumnak bármely korábbi uralkodó által elidegenített részét szerezze vissza a királyi jogra – azt célozta, hogy legyen teljes és csorbítatlan az a földterület, amely a hazai birtokos osztály egészéé, köztük vándoroló kézzel kére, s amelyből egy-egy darabnak (ha gazdátlaná válna) a birtokos osztály bármely tagja a várományosa lehet.

Érdekes, hogy a korai magyar rendiség e „virágkorának” időszakában, 1294–1295-ben említi *Villani* olasz történétíró *Martell Károly* nápolyi Anjou trónkövetelő seregének leírásakor a jelvényként használt „*l'arme d'Ungheria*”. Adata azonban nem csak azért problematikus, mert többféleképpen értelmezhető az általa megnevezett címerképek és heroldalakok, hanem – témánk szempontjából – azért is, mert idegen földön élő szerző tollából

származik. De külföldi forrás a zürichi címerterekers is, amely a benne sisakkal és sisakdíszrel ábrázolt, vörössel és ezüsttel hétszer vágott címerpajzsot Magyarország címereként írja le, amint más ábrákat magyarzva is Csehország, illetve Franciaország címereiről beszél. Az 1370-es években Nyugat-Európában (főleg Geldernben) működő *Gelre* herold *Wappenboeckjában* (*Címerkönyvében*) Nagy Lajos magyarság királyi címerét „*Die cononc van ungeren*” (Magyarország királyi) tulajdonaként említi. A bari Szent Miklós-templom 14. század vége felé leírt leltárában ugyancsak olyan tárgyak szerepelnek, amelyek Magyarországi címeres, kétszer vagy ötször feltüntetett címerével díszítettek.

Még ha feltételezzük is, hogy Villani, a zürichi címerterekers írja vagy a Szent Miklós-templom leltárának készítője a magyar viszonyokat jól ismerő személyektől szerzett ismeretek birtokában írta le a Magyarország címereiről utaló („*l'arme d'Ungheria*”, illetve „*cum quinque armis de Ungarie*”, „*cum duobus armis de Ungarie*” (!), valamint az „*ad arma Regia Ungarie* [...] *cum armis eisdem*”) kifejezéseket, joggal vélelmezhető, hogy elsődlegesen mégis saját, hazai műveltségük, társadalmi-politikai viszonyaik motiválhatták szóhasználatukat, ezért leírásuk témánk szempontjából csak másodlagos forrásértékű. Így mindenképpen célszerű a hazai forrásainkat előnyben részesíteni a külföldiekkel szemben, ha az országcimerünk fogalmának kialakulását kutatjuk.

Miután *Károly Róbert*, letörve az oligarchákat, megszilárdította a királyi hatalmat, a korai rendiség magyarországi hulláma is elenyészett. Az ország kormányzását *Károly Róbert* (1308–1342) és Nagy Lajos (1342–1382) az általuk felelőlt új nagybirtokos osztályra támaszkodva szilárdan a kezükben tartották, s az oklevelek formuláiból is az uralkodó hatalmának erősödése, szinte korlátlanlansága olvasható ki. Ezen gondolatokról heraldikai lecsapódásaként fogható fel Kassa első, 1369-es címerlevele, amikor is Lajos király a saját „*királyi jelvényéből vett pajzs alakját*” („*formam clypei de signo nostro regio extortam*”) adományozta a város polgárainak. A leírás szerint az adományozott címer valóban egyezik az uralkodói címer címerképeivel, heroldalkaival, hiszen fent három liliumképpel ellátott kék színű mezőt, lent négy vörös és ugyanannyi fehér vonalat tartalmaz. A páteus formában kelt oklevél a „legilletkeesebb helyen”, a királyi kancelláriában fogalmazódhatott, ami amellet tanúskodik, hogy szerzője a liliumos-sávozott pajzsot akkor még elsősorban a király címereként fogta fel.

Nagy Lajos uralma második felében a hozzá hű arisztokrácia egy része kiöregedett, meghalt. Ezért, valamint az 1370-et, a lengyel trón megszerzését követő kormányzati tehernövekedés következtében csökkentek a királyi hatalom politikai erőforrásai, s ezzel

A magyarórádi csata a Képes Krónikában

Imre király 1202. évi aranypecsétjének többször vágott címerpajza

párhuzamosan újra növekedni kezdett a nagybirtokosok súlya. Velük szemben az udvari politika irányítói részben egyes jómódú, ugyanakkor szakismeretekkel rendelkező középbirtokosi erőkre próbáltak támaszkodni (ezek politikai exponensét kell látnunk a jegyzőből országbírói méltóságba emelkedett *Szepesi Jakabban*), részben – modern szóval mondva – „alkotmányjogi reformot” hajtottak végre. Ennek során 1377 elejére a királyi nagypécset nyomójának a mellő lapja már úgy került a kancellár kezébe, hogy ő azt a főpapok és bárók akaratának kifejezőjeként használta. Így a királyi kettős pecsét előlapjának

királyi jellege elhalványult. Ugyanakkor az örök érvényű birtokadományok érvényes kiállításához nélkülözhetetlen címeres hátlapot (Lajos király helyett) *Erzsébet* anyakirályné őrizte. A nagybirtokos bárók és főpapok előretörése mellett a lengyel korona megszerzését követően a lengyel sásk Nagy Lajos jelvényegyüttesében való megjelenése is motiválhatta, hogy az anyakirályné 1380-ban kelt végrendeletében már nem a magyar király, hanem „Magyarország címerét” említették azon a színarany ereklyetartó ládikón, amelyet a halálra készülő *Erzsébet* a fiának, Lajos királynak hagyott, s amelynek – a leírás szerint – „*egyik oldalán s, a másikon Magyarországnak a címere van*” („*ex una parte aquile et ex alia regni Hungariae signa habens*”).

Az 1380 táján formálódó magyar államfogalomnak az 1381-es turini békeben a korona lett a szimbóluma. A Velencei Köztársaság ekkor mondott le Dalmáciáról, amely – az ekkori megfogalmazás szerint – régi idők óta jogilag „*a magyar királysághoz és a magyar koronához tartozik*”, s a magyar király követete a lemondást nemcsak az akkori uralkodó, Nagy Lajos, hanem „*a királyságban és a koronában utódai*” nevében is elfogadták. Emellett a köztársaság arra is kötelezettséget vállalt, hogy évi 7000 dukátot fizet „*a feleséges királynak, utódainak a királyságban és a koronában, magának a királyságot képviselő koronának és a korona helyett megjelenőknek*”. Nagyon tanulságos, hogy egy évvel az *Erzsébet* anyakirályné végrendeletében említett „Magyarország címere” után miképpen kísérelte meg elválasztani a kialakuló magyar államfogalmat az éppen uralkodó király személyétől a turini béke okmányainak megfogalmazója.

A királyi tanácsban helyet foglaló főpapok és bárók számára azonban akkor tudatosodott igazán, hogy ők Magyarország reprezentánsai, amikor 1386-ban *Mária* királynő és édesanyja a Horváti-párt fogságába esett. Ekkor – a 18–19. század fordulóján élt neves pecséttanú kutató, *Pray György* szerint – az országot irányító királyi tanács hasított pajzsú pecsétanyagot vésetett „*Magyarország országoláknak a pecsétje*” („*Sigillum regnicolorum Hungariae*”) kőrirtal, melynek első, sávozott me-

IV. Béla kettős kereszt címerpajzsú pecsétje

zejének pajzstalpában halom, második mezéjében talpazatra helyezett kettős kereszt címer látható. 1401-ben pedig már maguk a királyi tanács urai tartóztatták le Zsigmond királyt (1387–1437), és véstettek kettős kereszt pecsétnyomót az általuk ideiglenesen király nélkülített királyság kormányzása céljából kiállított oklevelek megerősítésére. A pecsétnyomóra a „Magyarország Szent Koronájának pecsétje” („Sigillum Sacre Corone Regni Hungarie”) felirattal véstették. Kanizsai János érsek, Zsigmond király addigi kancellárja pedig a „Magyarország Szent Koronájának a kancellárja” címet vette fel. Innen már csak egy lépés az 1445:XV. törvénycikk, amely a kettős keresztet egyenesen az „ország jelvényének” mondja. Ez a törvény azonban már a magyar rendiség újabb, tartósabb kivirágzásának korába, I. Ulászló királynak (1440–1444) a vármai csatában bekövetkezett hősi halálát követő időszakba vezet bennünket, amikor az Ulászlóval szemben trónra emelt V. László (1440–1457) kisgyermekként még nem volt alkalmas az uralkodásra.

Amellett, hogy már 1380-tól kezdve joggal beszélhetünk Magyarország címeréről, e címer ábrázolása esetenként különböző lehet. Rádadásul e címer továbbra is a sajátja marad királyainknak is, akik pecsétnyomóikra szintén rávéstették azt. S minthogy az országot a magukénak érezték, címerével is rendelkeztek. Ebben a felfogásban fenyegethette meg Mátyás királyunk 1480-ban Rómát – miután a modrusi püspök kinevezésének kérdésében összekülönbözött a pápával –, s ezért írhatta a bírósoknak, hogy országa a kettős keresztet, amely a címere, hármassal készített változatja. Ezért viselte országai, tartományai címereit – köztük hazánkét – többi uralkodónk is, egészen a modern korig.

Az, hogy a királyi címerből (általában ország első uralkodóházának a címeréből) országcímer lett, nem magyar különlegesség, hanem Európa-szerte gyakori jelenség. Hogy csak a hozzáak közelebbi régiók címertörténetében tallózzunk, Lengyelországban már 1295-ben államcímerre fejlődött a fehér sas uralkodói jelvény. Más országokban az államcímer kialakulása hazánkhoz hasonlóan a 14. századból dokumentálható. Így nyert a 14. század második fele óta az egész „cseh korona” területét szimbolizáló jelentést a koronás, kétfarkú oroszlán. 1364-ben találkozzunk először a háromkoronás véd címerrel is, amelyet Albrecht visz magával Mecklenburgból új országába, amikor annak trónjára lép. Még a nyugat-európai címerfejlődéstől eltérő utat bejáró novgorodi városköztársaságban is a fő tisztségviselő (poszadnyik) jelvénye vált az „állam” pecsétjévé. Megállapíthatjuk tehát, hogy a magyar államcímer kialakulása fogalmilag és időben is egybeesett a más országokban végbememő hasonló fejlődéssel.

Az elmondottakból kiderül, hogy hazai történeti forrásaink alapján 1380 óta beszélhetünk Magyarország címeréről. Az azóta eltelt időszakban államcímerünk többször kiegészült uralkodónk családi és más tartományaikban használatos címereivel, de – az 1949-et követő négy évtized kivételével – mindvégig hú maradt a heraldika szabályaihoz és a történelmi hagyományokhoz.

BERTÉNYI IVÁN

K Ö N Y V A J Á N L Ó

A Pannonica Holding Rt. – a Maecenas Holding Rt. jogutódja – figyelmébe ajánlja – szíves érdeklődése esetén jelentős kedvezmény biztosításával – az alábbi köteteit:

Anderle Ádám: LATIN-AMERIKA TÖRTÉNETE

A monografikus igényű könyv az ősi Amerikától máig húzódó ívben mutatja be a szubkontinens történetét. A világgazdaság és a világpolitika koordinátái között jeleníti meg a térséget: egymás mellé helyezett országfejezetek helyett egy régió történetét olvashatjuk.

Bolti ár: 1490 Ft Kedvezményes ár: 970 Ft + postaköltség

David Birmingham: PORTUGÁLIA RÖVID TÖRTÉNETE

A képes történeti áttekintés bemutatja az olvasónak az ország népét és kultúráját, a gazdaság és társadalom fejlődését.

Bolti ár: 1490 Ft Kedvezményes ár: 970 Ft + postaköltség

Gonda Imre-Niederhauser Emil: A HABSBURGOK

A Habsburgok évszázadokon keresztül fontos szerepet játszottak Európa történetében. A szerzők nem csupán a család történetét írták meg, hanem azt vizsgálták, hogy milyen szerepük volt a társadalmi haladás menetében és a nemzetközi viszonyok alakulásában.

Bolti ár: 1980 Ft Kedvezményes ár: 1290 Ft + postaköltség

Eric Hobsbawm: A SZÉLSŐSÉGEK KORA. A RÖVID 20. SZÁZAD TÖRTÉNETE

A szerző az extrémisták századaként ábrázolja az 1914–1991 közé eső történelmi korszakot. Ez a személyes élményeken és megfigyeléseken alapuló könyv új fejezetet jelent a század megértésében és a következő századhoz fűzött reményeinkben.

Bolti ár: 2800 Ft Kedvezményes ár: 1800 Ft + postaköltség

Font Márta-Szvák Gyula-Niederhauser Emil-Krausz Tamás: OROSZORSZÁG TÖRTÉNETE

Több, mint fél évszázada ez az első, magyar szerzők által írt teljes Oroszország-történet – a legrégebb időktől egészen napjainkig. A 700 oldalas kötet 150 illusztrációt, illetve részletes bibliográfiát és kronológiát is tartalmaz.

Bolti ár: 2600 Ft Kedvezményes ár: 1600 Ft + postaköltség

J. R. Porter: A BIBLIA KÉPES KALAUZA

A képes kalauzat a Biblia könyvei, történetei és helyszínei között igazít el bennünket. A gazdagon illusztrált könyv mindenki számára hozzáférhető módon kelti életre a Biblia alapjait és eseményeit.

Bolti ár: 4980 Ft Kedvezményes ár: 3200 Ft + postaköltség

A fenti művek a kiadó címén megrendelhetők vagy személyesen megvásárolhatók. (Cím: Pannonica Holding Rt., 1136 Budapest, Hollán Ernő u. 13–15. Tel./fax: (1) 320-4838)

Aki legalább három kötetet vásárol, ajándékkönyvvel lepjük meg!

ANTIKVÁR KÖNYVEK

Könyvek, könyvtárak, metszetek, térképek, képeslapok vétele-eladása. Könyvritkaságok, becses történelmi művek!

LIPÓT ANTIKVIÁRIUM ÉS GALÉRIA

1137 Budapest, Szent István krt. 6. Tel.: 340-4600

MIKE ÉS TÁRSA ANTIKVIÁRIUM

1053 Budapest, Múzeum krt. 17. Tel.: 337-3745

Mindkét antikviáriumban megvásárolhatók a Rubicon – még kapható – korábbi számai is (lásd 4. oldal)!

Tárgyunk megértéséhez meg kell próbálnunk elfelejtenünk mindazt, amit a társadalom réteges szerkezetéről tanultunk. A régi tanítás szerint létezett egyfelől a társadalom, másfelől az intézmények, olyanok, mint például az állam vagy az egyház, amelyek mintegy kívül álltak azon, amit társadalomnak neveztek. A kettőt

kívánták sugallani, hogy az állam irányításában ezek a társadalmi rétegek vesznek részt. Lehetett azonban érezni, hogy ez mégsem így van. Hogy ez nem azt jelenti: az országot a munkásosztály meg a parasztság kormányozza. Ellenkezőleg: az volt az ember érzése, hogy a pártapparátus, amely valójában uralkodik felettünk,

századokon keresztül létezett a maga sajátos szervezetével, ideológiájával, értékrendjével, törvényeivel, nem utolsósorban vagyonával és hatalmával. Az egyház nem írható le a társadalmi rétegek és osztályok megosztott kategóriáival. Az egyháza éppúgy nem volt érvényes, mint a pártállamra, hogy ha valamely társadalmi

Hohenstauf császár, II. Frigyes élethálharcát vívta a pápával. Legveszélyesebb ellenfele IX. Gergely pápa volt, aki 1241-ben meghalt. Utódjául két év múlva Frigyes régi barátját, Sinibaldo Fieschit választották meg IV. Ince néven. Azt lehetett hinni, hogy ha a pápaság élére egy ghibellin főnemes, a császár közismert

KIRÁLYSÁG ÉS FŐNEMESSÉG

a középkori Magyarországon

Pauler Gyula, az elmúlt évszázad végének egyik legkiválóbb történésze írta: „Alig van nehezebb feladata a történelemnek, mint elnevezésekről, melyeknek értelmét mindenki ismeri, vagy ismerni véli, kimutatni, érthetővé tenni, hogy azokkal valamikor egészen más fogalmakat fejtettek ki.” Pauler ezt a megítélését kapcsolatosan jegyezte meg 1882-ben, kimutatva, hogy a fogalom jelentése egészen más volt az Árpádok idején, mint az ő korában. Voltaképpen ugyanez vonatkozik mindarra, amiről alább szó lesz, azzal a fontos különbséggel, hogy a címben jelzett fogalmak – középkori értelmükben – már sehol nem léteznek.

AZ INTÉZMÉNYEK SZEREPE

A mai társadalmat vagyoni kategóriák szerint szokás felosztani, míg a középkor leírásakor ugyanezt bizonyos rétegek vagy osztályok helyettesítették, mint a nemesség – ezen belül esetleg fő- és köznemesség –, a polgárság vagy a jobbágyosság. Ezeket – akárcsak a mai kor vagyoni rétegeit – mindig „egymás alatt”, hierarchikus rendben szoktuk elképzelni. Az intézmény pedig, legyen az az állam, a középkori királyság vagy az egyház, az – véljük – valami egészen más. Ezek „munkahelyek”, amelyek a társadalom különböző rétegeihez tartozó egyének „látogatnak”. Megszállják és működtetik őket, sőt előfordul, hogy befészkelik magukat oda.

Hogy mennyire problematikus különválasztani egymástól a társadalmat és az államot, arra jó példa a közelmúlt pártállama. Amikor felsorolták, hogy a központi bizottság tagjai közül ki munkás, ki pedig paraszt vagy értelmiségi, azt

a társadalmi rétegek felett álló szervezet, maga is egy külön „társadalom”. Működése, jellege egyáltalán nem függ attól, hogy a tagjai honnan, milyen társadalmi rétegből származnak – a pártapparátus tehát önálló társadalmi tényező, tagjai külön társadalmi csoportot alkotnak, akárcsak a munkásság vagy az értelmiség. Azt is lehetett azonban látni, hogy ez egy másféle társadalmi kategória, mint azok, amelyekre a „réteg” hagyományos fogalmát szoktuk alkalmazni.

Azt hihetnénk, hogy a pártállam különleges valami volt, amely sajátosan működött, és más államok nem ilyenek. Valójában azonban arról van szó, hogy a társadalomról és annak szerkezetéről vallott felfogásunk nem volt korszerű. A középkorban is találmunk olyan intézményeket, amelyek jelleükben a pártapparátust idézik. Ilyen volt például az egyház, és az is, amit királyságnak nevezünk.

Az egyház természetesen nem társadalmi „réteg” volt, hanem intézmény, amely év-

rétegek bizonyos számban képviseltetik magukat benne, akkor az az illető rétegek uralmát vagy az uralmából való részeseését jelenti.

Könnnyű belátni, hogy ez nem így volt. Közismert példa erre Bakócz Tamás és kora. Bakócz – és vele együtt korának számos főpapja – jobbágy volt, vagy ami egyre ment, mezővárosi polgári származású. Az egyházi középértéknek, vagyis a prépostoknak és kanonokoknak mintegy fele származott jobbágyok és polgárok közül. De ki gondolná, hogy ezzel a jobbágyosság vagy a polgárság uralmat szerzett volna az egyházban, netán Bakócz a jobbágyosztályt képviselte volna a magyar egyház élén? Az egyház megmaradt a maga sajátos mivoltában, és ebből a szempontból közömbös volt, hogy a társadalom milyen rétegekből származnak azok, akik oda belépnek, ideológiáját, értékrendjét magukéva teszik, szervezetét működtetik.

Nevezetes példa erre IV. Ince pápa esete azokban az években, amikor az utolsó nagy

szimpatizánsa kerül, akkor a harc véget ér. Meglehető módon nem ez történt. Kiderült, hogy az új pápa ugyanúgy viselkedik, mint elődei. Ugyanolyan, sőt még szenvedélyesebb ellenfele lett Frigyesnek, mint IX. Gergely volt. Nemsokára egyenesen a Hohenstaufok megsemmisítését tűzte ki céljául, ami végül sikerült is neki.

Mindez azzal magyarázható, hogy az olyan intézmények, mint az egyház (vagy a pártapparátus), mintegy magukba olvasztják tagjaikat. Aki belép, automatikusan magáévá teszi azokat az értékeket és prioritásokat, amelyek az intézmény sajátjai, s ettől kezdve már nem annak a társadalmi rétegnek a tagja, ahonnan származott, hanem annak az új szervezetnek, amelybe belépett, és amelyet ezentúl szolgáltni hivatott.

Hogy mennyire nem fontos, honnan, milyen társadalmi rétegből származnak a hatalom birtokosai, azt jól illusztrálja az Oszmán Birodalom. Ezt évszázadokon keresztül egy olyan apparátus irányította, mégpedig teljhatalommal, amelynek társadalmi hovatartozását nagyon nehéz lenne meghatározni. Igen sok tagja – talán a többsége – eredetileg keresztény parasztok gyermekei voltak, magyaroké, albánoké, szerbeké, kaukázusiaké meg másoké, akiket a birodalom különböző részén fogdostak össze és a szultán szolgálatára neveltek. Nagyobb részükből lettek a rettegett janicsárok, a leghetesebbeket pedig kiemelték és a birodalom főhivatalnokáivá nevelték. Eredetileg tehát rab-szolgák voltak, és később sem

alkottak olyan arisztokráciát, mint az európai országok főnemessége. Ugyanakkor ők voltak élet és halál urai a birodalomban.

A középkori magyar királyság, amelyről itt szó lesz, nagyon hasonló intézmény volt. Volt feje, a király; és voltak tagjai, akik ugyanúgy az ő szolgálatának szentelték magukat, mint azok, akik más hatalmi szervezet tagjai lettek. A királyságnak természetesen ugyanúgy megvolt a hatalmi apparátusa, mint az egyháznak. Ez biztosította, hogy azoknak, akik a király szolgálatába lépnek, legyen presztízsük, tekintélyük és hatalmuk. Olyasmi ez, mint az újkori állam és az annak hivatalnokai. Mégsem szerencsés a középkori királyságot államnak nevezni, mert az államban már nincs feltétlenül szükség királyra. Akik belépnek az államszervezetbe, szintén magukévá tesznek valamilyen értékrendet, s valaminek a szolgálatába szegődnek. De ez már nem egy személy, nem egy uralkodó, nem egy dinasztia, hanem egy személyhez nem

kötött intézmény, az állam. A középkorban ez még nem így volt. Ekkor még jóformán egész Európában nem létezett más államforma, mint a monarchia, amelynek élén egy dinasztia uralkodott, és ennek a szolgálatába szegődnek a társadalom különböző rétegeiből származó személyek.

Mindennek az a lényege, hogy a társadalom szerkezetét nem tudjuk leírni a megsokkott kategóriák: osztályok és rétegek segítségével. Tudomásul kell vennünk, hogy a társadalom nem csak belülről állt. Voltak olyan egységei, amelyek másféle módon, nem hierarchikusan, és nem a születés alapján szerveződtek; amelyek intézmények, hatalmi szervezetek voltak, olyanok, mint a középkori királyság, az egyház vagy a modern hivatalnokállam.

A FŐNEMESSÉG INTÉZMÉNYESÜLÉSE

A másik fogalom, a főnemesség már természetesen társa-

dalmi réteget takar, mégpedig a középkori társadalom legfelső, legelőkelőbb rétegét. Európa nagy részében világos volt, hogy ki számít főnemességnek: azok, akik főnemesei (hercegi, órgrófi, grófi, bárói) címmel rendelkeztek. Angliában például a Lordok Háza tömörítette őket, ez biztosított keretet a főnemesség számára, hogy intézményesen részt vehessen az ország kormányzásában. Magyarországon ez nem volt olyan egyszerű, mert nálunk – ellentétben a többi európai országgal – a középkor végéig nem léteztek főnemesei címek. Csak nemesség volt, ezen belül léteztek vagyonosabb és nagyon szegény nemesek, de a középkor végéig nem alakult ki olyan csoport, amelyet egyértelműen főnemességnek lehetett volna nevezni.

Azt mindenki tudta, hogy kik a legvagyonosabb családok, mert ők sokkal nagyobb tekintéllyel és befolyással rendelkeztek, mint a szegény nemesek. A csoportot azonban hosszú időn át nem definiálták intézményesen. Csak a 15. század második felétől, a Hunyadi korától kezdett kialakulni az a tudat, hogy vannak az országban olyan családok, amelyek mások, mint a többiek. Ez már átvezet bennünket egy új korszakba, az ún. rendiség korába. Ekkor alakult ki a legelőkelőbb családok fejéből egy szűk kör, amelyet a köznemességek szemben a főnemesek közé számítottak. Nekik joguk volt személyesen megjelenni az országgyűlésen és részt venni az ország kormányzásában, mindez azért, mert ők a társadalom legvagyonosabb, legbefolyásosabb tagjai. Ez a Hunyadiak korának új fejleménye, és innen számítjuk a magyar főnemesség létezését.

A főnemesség II. Ulászló idején intézményesült, amikor az 1498. évi 22. törvénycikk név szerint felsorolta azt a közel negyven személyt, akik az ország leggazdagabb főúriaként különleges kiváltságokkal rendelkeztek: saját bandériumot tarthattak, ennek élén vonulhattak harcba háború ese-

tén, és meghívó nélkül is személyesen megjelenhettek a király úr tanácsában. Főnemesei címük azonban még nekik sem volt, ezt a Habsburgok vezetik majd be a későbbiekben. De már definiálták, hogy melyek azok a családok, amelyek ezentúl vagyonuknál és születésüknél fogva jogosultak a részvételre az ország irányításában. Korábban, az Árpádok és az Anjouk alatt csak arról beszélhetünk, hogy akadtak a többieknél előkelőbb és vagyonosabb nemesek.

HATALMI VISZONYOK ÉS BIRTOKSTRUKTÚRA

Ha a királyság és főnemesség viszonyát, vagyis egy középkori ország hatalmi viszonyait akarjuk leírni, akkor a birtokstruktúra talán a legfontosabb kategória. Ezen azt értjük, hogy kik tartották a kezükben a föld és a lakói feletti uralmat, vagyis: kiké volt a föld. Földön ebben az esetben az ország területének egésze értendő, amely különböző nagyságú darabokban, de az utolsó szegletig felosztásra került a földbirtokosok között. Amikor kialakult a középkor uralmi rendszere (Magyarországon ez a 13–14. századra esik), már minden földnek volt földesura. Amelyiknek történetesen nem, arra azt mondták, hogy annak a földesura a király. Ez egész Európára jellemző. Ezt fejezte ki a nevezetes mondat: „Nincs föld földesúr nélkül” (nulle terre sans seigneur). Mindenki – leszámítva persze magukat a földesurakat – értelemesen valakinek a földesurasága alatt állt, senki, sehol nem élhetett úgy, hogy ne legyen földesura. Az a kérdés, hogy kinek mennyi földje és azon hány alattvalója van. Ezt a megosztást nevezzük birtokstruktúrának, birtokszerkezetnek, és ez az, ami a leginkább jellemzi egy-egy középkori ország berendezkedését. A föld hatalom – sőt, ebben az időben ez az egyetlen igazi hatalom. Akinek földje és alattvalói voltak, annak hatalma volt, és nem létezett más olyan hatalom az országban,

amely képes lett volna ezt elmulasztani. Az uralmat természetesen azok tartották a kezükben, akik a földdel és az alattvalókkal rendelkeztek. Egy földesúr nemcsak különböző adókat és szolgáltatásokat követelhetett alattvalóitól, hanem teljes uralmat gyakorolt fölöttük, beleértve például a bíróságot is.

A birtokstruktúra, a föld megosztása, a földesurak összetétele határozta meg a rendi társadalom jellegét: kik vettek részt az ország irányításában, kik voltak képviselve az ország gyűlésén, a rendi gyűlésen, amely mindig az ország földesurainak a gyűlését jelentette. A rendi társadalom nem volt más, mint a földesurak összessége, ennél fogva a földesúri társadalom összetétele minden országban rányomta bélyegét az illető ország társadalmi berendezkedésére és politikai rendszerére.

Akadnak például országok, ahol nagyon sok „királyi” város volt, azaz olyan város, amelynek földesura a király. Németországban ilyenek voltak az ún. bírói városok, amelyek urának a német-római császárt tekintették. Ahol sok ilyen város létezett, ott a városoknak és polgárságuknak nagy szerep jutott az ország politikai életében. Képviselőik jelentős számban jelenhettek meg a rendi gyűléseken, így beleszólhattak az ország kormányzásába is. Ahol kevés ilyen város volt, mint például Magyarországon, ott a polgárság politikai befolyása elhanyagolható maradt.

A földbirtokos társadalom másik fontos összetevője az egyház. Közvetett, hogy az egyház a középkor, sőt még az újkor folyamán is hatalmas földbirtokokkal rendelkezett, ennél fogva rengeteg alattvalóval is. Magyarországon nem tartozott azon országok közé, ahol az egyházi vagyon különösen kiemelkedő lett volna. Aránya a középkor folyamán az ország földterületének mintegy 13-14 százalékára becsülhető. Akadtak országok, ahol a föld 20-30 százalékát az egyház birtokolta, ott az egyházi rend érthető mó-

don sokkal nagyobb befolyással rendelkezett, mint Magyarországon.

Léteztek olyan országok, ahol szabad paraszti közösségek is lehettek földesurak. Olyan falvakról van szó, amelyeknek sem egyházi, sem világi uruk nem volt, városnak sem számítottak, hanem közvetlenül a király fennhatósága alá tartoztak. Az ilyen szabad parasztok jelentős társadalmi erőt képviseltek például Svédországban. A Német-római Birodalom egyes területein szintén sokáig fennmaradtak szabad paraszti közösségek. A svájci parasztok akkor is meg tudták védeni függetlenségüket, amikor a Habsburgok szerették volna följük kiterjeszteni földesúri joghatóságukat. A svájci szabad paraszti közösségek egyes városokkal – mint Zürich, Bern stb. – szövetkezve végül független államba tömörültek. Ez a maga nemében unikumnak számított a középkori Európában, ahol általában a nemesek, az egyház és a városok gyakorolták a földesúri jogokat.

A nemesség a világi földesurak összességét jelentette. Lehetek köztük olyanok, akik akár megényi területeket birtokoltak, ezer- vagy tízezerszámra voltak alattvalói, és lehettek olyanok, mint Magyarországon sok ezren, akik nem rendelkeztek alattvalókkal, csak egy darabka földdel, melyet maguk műveltek. Ezt azonban a királytól közvetlenül birtokolták, ezért nem parasztnak, hanem nemeseknek számítottak.

Magyarországon a nemesség a földesurak meghatározó kategóriája, mert a földterület túlnyomó része mindig a nemesség birtokában volt. A középkor végére ez az arány elérte a 80 százalékot. Ennek nagyjából a fele néhány olyan nagy család kezén összpontosult, amelyeket a Hunyadiak korától kezdve a főnemesek közé számítottak. A földesuraság természetesen öröklődött. Magyarországon voltak olyan családok, amelyek az Aranybulla korától, sőt néha még régebbi időktől egészen a jobbagyfelszabadításig, 1848-ig

gyakorolták a földesúri jogokat falvaik fölött, sőt sokan egészen 1945-ig birtokoltak földeket, bár ekkor már nem földesúrként, hanem nagybirtokosként.

A birtokstruktúra természetesen állandóan változott. Minden földesúri csoport, sőt minden egyes földesúr igyekezett növelni birtokait, próbált új földeket, új alattvalókat szerezni, mert a föld – mint láttuk – hatalommal járt, amelyet politikai befolyással lehetett váltani. Ha pedig valaki befolyást hozott, módja nyílt további földek megszerzésére. A középkori „belpolitika” végeredményben arról szólt, hogy melyik földesúr mekkora befolyást képes szerezni, hogyan tud lobbyzni a királlyal és az udvarnál vagyona növelése érdekében. Mindez folyamatosan alakította a földtulajdon megosztását, vagyis a birtokstruktúrát. Egyes családok megbuktak. Jött egy polgárháború, felkeléstörtéti ki a király ellen, ők a rossz oldalra álltak, és mire ez kiderült, elvesztették a vagyonukat. Hűtlenné váltak, elkobozták földeiket, s odaadták másoknak, akik jobban kalkuláltak és a nyerő oldalra álltak. Más családok kihaltak, ezek vagyona általában visszaszállt a királyra, aki valaki másnak adta. Ha neves famíliáról volt szó, már az egész ország leste, mi lesz a sorsa birtokainak, ha kihal a család. Mi fog történni azokkal a falvakkal, uradalmakkal, várakkal, amelyek ilyenkor visszaszállnak az uralkodó kezére, és újból el lehet őket adományozni. Vajon kié lesz? A pozícióért és birtokokért folyó harc leegyszerűsítve a magyarországi belpolitika története.

A NYUGATI MODELL

Egy ország politikai rendszerének fejlődése jelentős mértékben függ attól, hogyan alakul a birtokstruktúrája. Szerencsés esetben országokban az uralkodónak sikerült a partikuláris hatalmakat – amelyeket a legnagyobb földesurak uradalmaként jelentettek – maga alá gyűrnie. A középkori francia történe-

lem, a középkori francia belpolitika lényege az, hogy a királyságnak, a királyi hatalomnak hogyan sikerül kiterjesztenie uralmát az ország egész területére, és hogyan sikerül elnyelnie a nagy magánvagyonokat. Amikor a francia történetészek a francia középkor történetét írják, a százéves háborún kívül elsősorban azt ismerik, hogy a királyok hogyan terjesztették ki fokozatosan a hatalmukat az egész ország területére. Olyan tartományokat, mint Normandia, Burgundia, Bretagne, Champagne, s amelyekhez hasonló sok tucat létezett. A francia koronának a 12. századtól a 16. század elejéig, *Fülöp Ágostól I. Ferencig* sikerült őket sorra legyűrnie és beolvasztania a királyi földesuraságba, így a középkor végére Franciaország túlnyomó része már királyi földbirtok volt. Maradtak persze földbirtokosok a királyon kívül is, de nekik már nem volt politikai hatalmuk alattvalók fölött, nem rendelkeztek azokkal a kiváltságokkal, amelyek a király uralmát veszélyeztethették volna. A királyság tehát a helyi hatalmakat részben beolvasztotta, részben ártalmatlantá tette.

Kevésbé ismert, de ugyanez a folyamat ment végbe Angliában is. Ott a döntő fordulatot a rózsák háborúja hozta. A harminc éven át folyó beharckokban – amelyek egyik közismert főszereplője *III. Richárd* – a főnemesei dinasztiák sorra felmorzsolódtak. Az utána következő Tudor-monarchiának, *VII. Henriknek*, *VIII. Henriknek* és végül *Erzsébet királynőnek* sikerült modern államot kiépítenie, és ebben már nem jutott hely olyasfajta hagyományos főnemességnek, amely még képes alattvalókat mozgósítani az uralkodó ellen. Az utolsó ilyen próbálkozás a 16. század közepén az észak-angliai Percyek és társaik mozgalma volt. Ők még azt hitték, hogy tart a középkor, és ha úgy látják jónak, várakra és alattvalóikra támaszkodva szembeszegülhetnek a királyi hatalommal. Kiderült azonban, hogy egy modern, jól szervezett államban ez már le-

AKG KIADÓ
EMBER ÉS TÁRSADALOM

Az Alternatív Közgazdasági Gimnázium műhelyében új, a NAT követelményeinek is megfelelő negytkötetes tankönyvsorozat született a **forrás-központú történelem- és társadalomismeret** tanításához a középiskolák számára, melynek első kötete és tanári kézikönyve a közelmúltban jelent meg. A teljes tankönyvesorozat két év alatt lát napvilágot, melynek alapvető újdonsága, hogy a korszerű ismeretek közlése mellett a történelmi gondolkodás elajuttatásához is segítséget nyújt.

Minden „lecke” bőséges forrásválogatással és a feldolgozás menetét segítő kérdésekkel, feladatokkal kezdődik. A **források** után következnek **összegzés** tartalmazza a meg tanulandó ismeretanyagot. A kötet munkatankönyvként is használható, melyet **gazdag térkép- és illusztrációs anyag** egészíti ki. A programban a **társadalomismeret** hangsúlyozottan jelenik meg, szerves egységet alkotva a történelem tananyagával. A történelem sorozatot két tematikus történelem-kötet egészíti ki.

TÖRTÉNELEM I.
ÓSKOR, ÓKOR, KORA KÖZÉPKOR

Ára: 1542 Ft.

A történelem tankönyvsorozat kötetei:

1. Óskor, ókor, kora középkor (a kezdetektől a 10. századig)
2. Középkor, újkor (11–17. század)
3. A polgárság és a nemzetállamok (18–19. század)
4. Századunk története (20. század)

Minden kötethez tanári kézikönyv készül

A **történelem tankönyvsorozat tematikus kötetei:**

1. Történelmi modellek. Ember és természet, ember és társadalom
2. Történelmi modellek. Ember és gondolkodás

A **tantervi programot a Soros Alapítvány támogatja**

A KÖTET MEGVÁSÁROLHATÓ, ILLETVE MEGRENDELHETŐ AZ AKG KIADÓBAN
1035 Budapest, Szentendrei út 9. • Fax: (1) 368-8840
Telefon: (1) 388-6759, (1) 250-3752 • e-mail: kiado@akg.hu

Tragikus sorsú királyunk 1506. július 1-jén született Budán. A csecsemőt július 13-án a lovaskirályra, I. (Nagy) Lajosra emlékezve, a Lajos névre keresztelték. Apja a lengyel-litván Jagelló-dinasztiából származó II. Ulászló volt, aki 1471 óta a cseh királyi címet viselte, s 1490 óta Magyarország uralkodója is volt. Ulászló 1502-ben vette nőül Anne de Foix (Candale-i Anna) francia hercegnőt, s első gyermekek az 1503-ban született Anna volt. A következő évben Ulászló súlyosan megbetegedett, s bár felépült, felmerült az utódlás kérdése. A Habsburg-dinasztia örökösödési szerződéséi révén igényt formált a magyar trónra. A Habsburg-ellenes ellenzék úgy foglalt állást az 1505. októberi Rákos mezei országgyűlésen, hogy Ulászló fiú utód nélküli halála esetén nem választ idegen uralkodót, s a lányági örökösödést sem ismeri el. A trónörökös születése két évtizeddel kitolta a Jagellók magyarországi uralmát. A fia születésekor 46 éves Ulászló 1508. június 4-én Székesfehérváron megkoronáztatta a két éves Lajost, akit 1509. március 1-jén Prágában cseh királlyá is koronáztak, így háromévesen mindkét ország törvényes trónörökösévé vált.

A kis királyfi élete tragédiával kezdődött: édesanyja gyermekágyi lázban meghalt 1506 júliusában elhunyt. Ulászló ószintén megsiratta szeretett feleségét, aki népszerűségnek örvendett Magyarországon, s férjénél határozottabb egyéniség volt. Ulászló külön udvartartást rendelt gyermekeinek, amelynek élén *Nememissa János* budai várnagy állt. A királyi gyermekek tanítását kiváló humanista tudósokra bízta. Lajos 13 éves korára hat nyelven beszélt: magyarul, csehül, lengyelül, latinul, németül és franciául. A királyfit *Brandenburgi György* órgróf lovagi ismeretekre tanította, s bevezette a társasági és udvari élet szabályába is. Lajos 13 éves korában már nyilvános fegyverjátékokon bizonyította lovagi képességeit.

Ulászló gondoskodni akart gyermekei és országai jövőjéről, ezért 1515-ben újabb megállapodásra lépett a Habsburgokkal. Az 1515 júliusában Bécsben megtartott kongresszuson *Miksa* német-római császár, II. Ulászló magyar és cseh király, valamint *Zsigmond* lengyel király vett részt. A királytalálkozón a Habsburg és a Jagelló dinasztiák kölcsönös házassági és örökösödési szerződést kötöttek. Ennek értelmében Miksa császár unokái házasságra léptek Ulászló gyermekeivel: *Ferdinánd* Annát kapta feleségül, Lajos pedig *Máriát*. Egyelőre csak jelképes házasságkötésekre került sor. Lényeges volt az eljegyzési okmányhoz csatolt titkos megállapodás, amelynek értelmében a szerződés uralkodóházak bármelyikének kihalása esetén a másik jogosult az öröklésre.

Ulászló a bécsi kongresszus után, 1516. március 13-án, 56 éves korában elhunyt. Az árva, tizedik évét még be sem töltött Lajos így kiskorúként lett a magyar és cseh királyságok uralkodójává. Nehéz örökséget vett át apjától, akinek 26 esztendő országglása alatt a királyi hatalom súlyos jelentőséget csökkent. Az adóbevételek a Mátyás-korinak közel a felére apadtak, így az udvartartás költségeit is alig fedezték, állandó zsoldosereget sem lehetett fenntartani, s az országot védelmező déli végvárok szintén rossz állapotba kerültek. A külpolitikai viszonyok is aggasztóak voltak. Délkelet felől a Magyarországgal határos Oszmán Birodalom I. *Szelim* közel-

össze országgyűlést. Fegyveres összecsapások is színezték az 1519. áprilisi országgyűlést, amelyen *Báthori Istvánt* választották nádorrá. A háttérben levő II. Lajos is észlelhette az ország vezetőjét jellemző széthúzást, tehetetlenséget. Első ízben 1520 nyarán lépett fel önállóan, szembe fordulva az őt irányító bárókkal. Ekkor másik országába, Csehországba kívánt utazni, amit a királyi tanács kisleltette. A 14 éves király nem vart tovább, hanem otthagya a tanácsot, s elutazott.

A viszálykodó vezetés hamarosan nagy próbatétel elé nézett. I. *Szelim* fia, *Szulejmán* szultán 1521-ben támadást intézett Magyarországgal szemben. A törökök hosszú

II. LAJOS

„Csinos ifjú volt Lajos, a vele egyívásúaknál nemesebb testalkatú, természetének páratlan jóságával és érelyre való kiváló hajlandóságával annyira jeles, hogy ha érettebb kort érhet meg, őbenne kétségtelenül messze a legjobb és legkiválóbb fejedelmet tudhattuk volna magunkénak; jámbor lélek és a legkevésbé sem vad, minden igazra, tisztésre csodamód fogékony és önmagától hajló, ezenkívül fegyverforgatásban, lovaglásban, vadászatban és más efféle ifjonti meg vitézi foglalatosságokban szorgalmas; őszinte, állhatatos és a rábízott titoknak biztos őrzője.” (Brodarics István)

keleti hódításai révén még inkább megerősödött. A török fenyegetéssel szemben európai összefogásra lett volna szükség, a Habsburg-francia háborúskodás Itália birtoklásáért azonban ezt rendre megghiúsította. Ulászló a növekvő hatalmú Habsburgokkal áll szövetségben, az egyoldalú előkeleztetés azonban nem járt igazi előnyökkel. Magyarország belpolitikai helyzete sem volt megnyugtató. A Jagelló-korban alkalmi ligákba tömörülő bárók egymással, a királyi hatalommal és a köznemességgel szemben álltak. A köznemesek hol a király mögött sorakoztak fel, hol *Szapolyai János* erdélyi vajdát támogatták, de olykor önállóan is felléptek. A halmozódó gazdasági és társadalmi problémák rejtettek az 1514-es, *Dózsa György* vezette parasztháború mögött is.

Kiskorúsága miatt Lajos nem lehetett képes öröklött országai irányítására. Bár Ulászló Miksa német-római császárt és Zsigmond lengyel királyt jelölte ki gyámkul, a politikailag megosztott országgyűlés 1516 áprilisában Lajost nagykorúnak ismerte el, s 28 tagú bárói és köznemesi ügyvivői tanácsot delegált mellé. A gyermek uralkodó nevelését továbbra is *Bornemissa Jánosra* és *Brandenburgi Györgyre* bízta. A növekvő rendi ellenléteket jelzi, hogy az 1518. áprilisi budai országgyűlésről a köznemesek kivonultak, s később Tolnára, majd Bácsra hívtak

ostrommal bevették a déli végvárrendszer „kulcsát”, Nándorfehérvárt, továbbá Szabácsot és Zimonyt. A magyar vezetés kísérletet tett a vár felmentésére, illetve visszaszerezésére, de a Mohács környékére összevont táborban pestisjárvány tört ki.

1521 decemberében Székesfehérváron királynévá koronázták a júniusban Magyarországra érkezett Habsburg Máriát. II. Lajos ekkor tette le a koronázási esküt, így formailag is nagykorúvá vált. A tényleges házasságkötésre 1522. január 13-án került sor a 17 éves Mária és a nála egy évvel fiatalabb Lajos között. A királyi pár az esküvő után Csehországba utazott. Lajos másodszer látogatott el másik országába; ezúszben vége sokkal több időt töltött a számára fontosabb Magyarországon, mint a Cseh Királyságban. A király megjelenését indokolta a zürzavaros cseh belpolitikai helyzet. Lajos fellépése sikert hozott, a bárókat háttérbe szorította és az elzáróított királyi javakat visszaszerezte.

A cseh „rendcsinálás” felbátoríthatta a királyt, mert 1523 tavaszán történt visszatérése után Magyarországon is változásokra került sor. A tavaszi országgyűlésen menesztette Báthorit, s a nádori tisztséget egyelőre nem töltötte be. Aktív szerepet játszott a férjénél céltudatosabb Mária királyné, aki a királynéi birtokok és főispáni címek halmozásával, familiárisai számának növelésével a királyi hatalmat is erő-

síteni szándékozott. II. Lajos „új” bárók felemelésével igyekezett szélesíteni a királyi udvar tisztségviselőiből, familiárisaiból álló „udvari pártot”.

E pozitív fejlemények ellenére a Ferdinánd főherceg, II. Lajos és a lengyel kancellár részvételével 1523 őszi megrendezett bécsiújhelyi tanácskozáson bírálatok érték a magyar királyt is. Lajos mindkét országában „rendi restauráció” ment vég-

erősítő és a török háborúval kapcsolatos, de elkésett intézkedéseket hoztak. A meggyengült magyar állam nem várhatott határozó pénzügyi és katonai támogatást a hatalmi harcokba bonyolódott Európától: éppen 1526 májusában jött létre francia vezetéssel (I. *Ferenc*) a páviai csatában győztes (*Habsburg*) *V. Károly* császárral szemben a cognaci liga. Az európai belviszály, a francia segélykérés az 1526-ban újabb magyar-

A 25 ezer fős had fővezérletét *Tomori Pál* kalocsai érsek-főkapitányra és a vajda öccsére, *Szapolyai Györgyre* bízta. A haditanácsban a király védelmével kapcsolatban úgy döntöttek, hogy külön csapat vigyáz majd rá, amely vereség esetén elmenekül a csata forgatagából. A király jelenlétét mindenképpen fontosnak tartották a sereg vezetői. 1526. augusztus 29-e reggelén a mohácsi síkon hadrendben felsorakozott magyar sereg előtt Báthori nádor vezette végig II. Lajost, hogy a katonák láthassák, uralkodójuk is részt vesz a csatában. Mindketten buzdító beszédet intéztek a sereghöz. Ezután a király visszatért a második harcrendhez, a tartalékhoz. Az oszmán had kései megerkezése miatt a csatára csak késő délután került sor. Az első csatarend kezdeti sikere után a második csatarendet is bevette a magyar hadvezetés, de a támadás hamar kifulladt, s a török túlerő felülkerekedett.

II. Lajos tragédiájában része volt annak, hogy Tomori még a csata előtt elküldte egy török csapat ellen a király őrszéssel megbízott *Ráskay* csapatát. Így a menekülés során a megfelelő őrizet nélkül maradt II. Lajos lovával felbukott, s a megárdart Csele-patakba fulladva végezte be fiatal életét. A mohácsi veszedelem zürzavarában kevesen voltak tisztában a király halálának körülményeivel, s valótlán híresztelések is keringtek orgyilkos megöléséről. Mária királyné ősszel férje holttestét Szapolyai János helyezette ünnepélyes ceremóniával végleges sírba Székesfehérváron november 10-én. Másnap került sor I. (Szapolyai) János megkoronázására.

A mindössze 20 évét élt s csak 10 évig uralkodott királyról méltányos jellemzést aligha adhatunk. A tízévesen elárult, hatalomra jutó Lajos olyan bel- és külpolitikai nehézségekkel találta magát szemben, amelyekkel még egy kiváló képességekkel bíró, érettebb korú uralkodó sem tudott volna megbirkózni. II. Lajos közömbösségre hajló elkalkiatott örökölt apjától, amelyen csak néha, egy-egy haragos kitörés vagy nekibuzdulás erejéig tudott felülkerekedni. Erélytelen természetéből is következően a királyi hatalom megerősítésére tett próbálkozásai nem járhattak tartós eredménnyel. Brodarics István bevezetőben idézett „nekrológiájával” szemben más korabeli híradásaink az ifjú királyt könnyelműnek, befolyásolhatónak mutatják be. Tény, hogy a többnyire bárói által bábként rángatott ifjú király nem kiemelkedő tetteivel, hanem csak tragikus mohácsi halálával, áldozatként írta be magát történelmünkbe.

be 1524 folyamán: a király Csehországban újból bárói kormányzatot volt kénytelen kinevezni, Magyarországon pedig a bárók nyomására visszahelyezte nádori méltóságába Báthori Istvánt. A bárók előretörését és a török veszély növekedését érzékelt köznemesek 1525 júniusában saját országgyűlést hívtak össze Hatvanba, amelyen *Werbőczy Istvánt* tették meg nádorrá.

A köznemesi kormányzat sem tudta megfelelően irányítani az országot, tapasztalatlansága miatt bukásra volt ítélve. 1525 novemberében a köznemesek és az udvari nemesek Kalandos Társaság néven titkos szervezetet létesítettek, amelynek célja a királyi hatalom megerősítése volt a válságos bel- és külpolitikai helyzetben. E csoport játszott hangadó szerepet az 1526. áprilisi diétán, ahol leváltották Werbőczyt, visszahelyezték Báthorit, a királyi hatalmat

A középkorban a törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató hatalom még nem vált el teljesen egymástól, ezek az uralkodó személyében és tanácsában egyesültek. A királyi tanács hozhatott még dekrétumokat, amelyeket törvényként fogadtak el, noha a 15. század közepétől rendszerszerűvé váltak az országgyűlések. Utóljára az 1518-as

prelatusok és a bárók, azaz tanácsa tanácsaira, sőt beleegyezésére, eredetileg tehát az uralkodó által kinevezett vagy legalábbis az általa kiválasztott főpapok és országos méltóságok a „mindenkí”, akiket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ez különben érthető is: a főpapok és a leghatalmasabbak közül kiválasztott méltóságok egyetértése alapján az

dei idejében is. Az udvarhoz tartozás rangot és tekintélyt biztosított, úgyhogy már az Anjouk idejében is beszélhetünk udvari nemességről, amelyen belül bizonyos rangfokozatok voltak – pl. udvari ifjú vagy lovag –, és amelynek tagjait a korábbi uralkodók a királyi honorbirtokokkal látták el. Egy udvari nemes – a szokásos közigazgatási vagy

udvari ember esetében az 1500. évi törvény is elfogadta –, így a bárókhöz hasonló jogokat élveztek. Hivatalos útjuk alkalmából beszállásolási joguk volt, tehát nem kellett a szállásért és ellátásért fizetniük. Mátyás a legkülönbözőbb módon használta fel udvari nemeseit: vizsgálatokat végeztek velük, birtokukat foglalták le, és a királyi bandérium

zépkor végéig úgy működött, ahogyan azt annak idején *Szent István* létrehozta. „Hivatából” tagjai voltak a megyés püspökök (a két érsek, tizenkét magyar és korszakunkban két horvát megyés püspök), a székesfehérvári prépost, valamint a johanniták vránai perjele), az országos főméltóságok: a nádor, az országbíró, a tárnokmester, a vajda, a székelispán, a bánok, az ajtonálló-, asztalnok-, pohárnok- és lovászmester, a pozsonyi és a temesi megyés ispán, továbbá 1464-ig a főkincstartó is. A Jagelló-korban a kamarászmester szintén e körbe tartozott. Természetesen ezenkívül a királyi bárkit meghívhatott. Részt vettek még, amennyiben főpapként nem volt amúgy is joguk megjeleneni, a kancelláriák vezetői, a királyi titkárok, 1464-től a kincstartó – immár nem főkincstartóként, hanem a pénzügyigazgatási irányítói hivatal fejekeként –, továbbá a budai vármagy és udvarbíró, valamint a nagybírák ítélőmesterei. Ez volt a késő középkori, és mint látjuk, elég népes testület összetétele.

A felsorolt országos méltóságokat, akiket „igazi báróknak” is neveztek, a király nevezte ki „saját tetszése idejére”, azaz bármikor leválthatta őket. A főpapokat is az uralkodó terjesztette fel a pápának ki nevezésére, de még a pápai jóváhagyás megérkezése előtt átvehették egyházmegyéjük kormányzását és főként helyüket a királyi tanácsban. Ez szintén lehetőséget biztosított az uralkodónak, hogy neki tetsző emberekkel vegye körül magát, s ezzel a lehetőséggel Mátyás kitűnően tudott élni. Igaz, új ember kinevezéséhez ki kellett kérnie a tanács többi tagjának hozzájárulását, ám ez többnyire nem okozott gondot. Azt természetesen figyelembe kellett vennie, hogy a kinevezéseknél egyes hatalmasságokat nem mellőzhet, ám neki is jobb volt, ha az illető méltóságviselőként vállalja a felelősséget a kormány döntéséért, mint hogy azt kizárólag ő támadja.

Ezt példázza Mátyásnak az egyik legnagyobb birtokossal, a bátyja kivégzésében részesülő Újlaki Miklóssal kapcsolatos politikája. A főúrtól, aki egy személyben volt erdélyi vajda, szlavón és macsói bán, azaz az ország egyharmadának kormányzója, Mátyás 1465-ben a vajdaságot, 1466-ban pedig – hadsereg felvonulataival – a szlavón bániságot vette vissza. Újlaki így csak macsói bán maradt. Mivel az 1471-es lázadás idején Mátyás mellé állt, visszakapta a szlavón bániságot, és Bosznia hűbéres királya lett.

1498-ban a köznemességnek sikerült elérnie, hogy az országgyűlés 16 nemeset válasszon a királyi bíróságokhoz ülnöknek, azaz, hogy azok a tanácsban is helyet kapjanak – hiszen ugyanarról a testületről van szó. Így tehát elvileg közel félszáz ember mondhatta magát a királyi tanács tagjának. Pontosán nem tudjuk, hogy mikor, talán az 1438–1457 közötti zavaros időkben, legkésőbb Mátyás uralkodása kezdetétől a főpapokon, az „igazi bárókon”, néhány királyi bizalmason és hivatalnokon kívül különösen fontos esetekben valamennyi világi nagybirtokost meghívták a tanácsba. Ugyanezek az országgyűlésekre is név szerinti meghívókat kaptak, és nem a megyei hatóságon keresztül hívták meg őket a diétákra. Egyre inkább „természetes” vagy „név szerinti” báróknak, majd magánasoknak nevezték őket, és belőlük jött létre 1498-ban – amikor katonai bandériumállítási jogot kaptak – az arisztokrácia. Azaz az uralkodó a különösen fontos ügyeket a nagybirtokosok összességének képviselőivel akarta megtárgyalni. Éppúgy „prelatusoknak és báróknak” nevezték őket, mint a tanácsot, ezért szűkebb és tágabb királyi tanácsról beszélhetünk. Az 1490-es évek elejére már elfelejtették, hogy valamennyi nagybirtokos meghívása későbbi fejlemény volt, akkor ugyanis a „szűkebb tanácsban” ültek magukat „valamennyi főpap és báró”, azaz a tágabb tanács reprezentánsainak tekintették csupán.

A tanács elülsőiről az első – magánjellegű – jegyzőkönyvszerű feljegyzések 1519-ből maradtak fenn. Ebből megállapítható, hogy a megjelenés, név szerint felsorolt köznemesi ülnökök meg sem szólaltak: a vitában kizárólag a nagyurak vettek részt. Az azonban, hogy a nemesek mégis ott voltak, bizonyos mértékű befolyást biztosított a számukra, ugyanis módjukban állt az országgyűlésekben a többi nemes arról tájékoztatni, hogy melyik úr beszélt ellenük.

A királyi tanács 1518. évi dekrétuma részletesen foglalkozott saját hatáskörének és munkarendjének meghatározásával. Noha ezt már nem lehetett végrehajtani, mégis mutatja, hogy min akartak változtatni. A dekrétum célul tűzte ki, hogy minden ügyet vigyenek be a tanácsba: a kancellária ne állítson ki a tanács megkerülésével okleveleket, s a kincstartó se eszközöljön a tanács tudta nélkül kifizetéseket. Végül elrendelték, hogy a tanács hetente háromszor: hétfőn, szerdán és pénteken üljön össze. A tanács szabályos munkarendje Európában ekkor már általános volt, Magyarország, úgy látszik, még mindig archaikus módon ült össze – akkor, amikor az ügyek azt megkövetelték. Az 1518-as dekrétum az igazolja, hogy a főpapok és bárók testülete csak a nagyon jelentős ügyekben ült össze, amelyeket ősi szokásjog alapján csak az 6 tanácsukkal, egyes esetekben csak beleegyezésükkel lehetett elintézni, vagy amelyet a király valamilyen okból előlük terjesztett, létszámta természetesen a bírósági ülészeket, amikor törvényszékként működött.

A KÖZPONTI IGAZGATÁS a késő középkori Magyarországon

Szent György-napi országgyűlés kudarca után szavazott meg a királyi tanács dekrétumot. Igaz, ezt már nem lehetett végrehajtani, ezért még abban az évben Tolnán, majd Bácsot hozták az összegyűlt rendek törvényeket. Az ország igazgatásában döntő szerepet játszó tanácsot alkotó főpapok és főurak, azaz a prelatusok és a bárók voltak a királyi kúria nagybírójának a bírótársai is, tehát ugyanazok döntöttek a bíróságon, akik az ország sorát intézték.

ország legnagyobb birtokosa, a király, simán keresztülvihette akaratát. A helyzet akkor változott meg, amikor *Zsigmond* uralkodása első évtizedeiben, majd a halála után megindult nagy királyi birtokeladományozási hullám következtében az uralkodó kezén lévő birtokállomány összezsugorodott: hiába a korona a legnagyobb földesúr, néhány arisztokrata uradalmi megközelítik a királyt.

Csak a várakat tekintve: hiába volt az 1458-ban trónra került *Mátyás* születési jogon az ország legnagyobb birtokosa, családi vagyona a koronauradalmakkal együtt az ország várainak csak 10%-át foglalta magában, az egyházi nagybirtok kezén ugyanakkor 10,3%, míg a világi arisztokráciában 44,7% volt. (A többi előkelő köznemesek, illetve külföldiek uralták.) Mindez tehát reformokat tett szükségessé, amelyek bevezetése óvatosságot igényelt, hiszen ezek sokakat érdekeltek sérthették. Olyan újításokkal kísérletezhetett csak, amelyeknek volt korábbi jogalapjuk. Joggal hivatkozhatott (és hivatkozott is) például a már idézett királyi hatalom teljességére elvére.

Idetartozik először egy tipikus középkori fogalom, amelynek modern utódja nincs: a királyi udvar. Ezt nem Mátyás találta ki, az udvar nagy szerepet játszott már elő-

bírásodási rendszert megkezdve – bármilyen feladat ellátásával megbízhattak. Országos méltóságban vagy birtokeladományban részesülni nekik volt a legnagyobb esélyük, ami biztosította hűségüket.

Mátyás és utódai is átvették ezt a rendszert, bár nagy nehézséggel találták magukat szemben. A nagy királyi birtokeladományozási hullám következtében az egykori honorbirtokok nagy része magánkézre került, így az udvari nemesség szolgálatának honorálására egyedül a pénzbeli fizetés maradt, a kincstartó pedig – különösen *II. Ulászló*, és még inkább *II. Lajos* alatt – többnyire üres volt. Ennek ellenére csak 1525 első feléből 227 udvari nemesről tudjuk, hogy fizetésben részesült a kincstartótól. Az udvari nemesek számára valószínűleg megérte a szolgálat – még ha késett vagy esetenként el is maradt a kifizetés –, hiszen jelentős kiváltságokat élveztek. Ezeket ugyan Mátyás korától kezdve az országgyűlések nem látták szívesen, de az ellenük hozott, állandóan ismétlődő törvények tanúsága szerint mégis megtartották őket. Voltak bírói és katonai kiváltságaik, a megyék vagy a meléktartományok nem ítélezhetek felettük, a jobbágyság által kiállított katonák nem a megyei, hanem a királyi bandériumba küldhették – ezt tíz

tisztikara is közülük került ki.

A hatalomba jutott „új emberek” (új országos méltóságok) zöme az udvari nemesség sorából került ki Mohácsig. Ez a réteg az évszázadok óta megszokott keretek között jelentős mértékben előmozdíthatta a királyi hatalom érvényesítését. Mátyás ezt el is tudta érni, utóda azonban – jellemző módon – csak akkor, ha a gyenge király mellett erőlyes királyné lakott a budai Várban, mint *Anna* (1502–1506) és *Mária* (1521–1526).

Mátyás korában megkülönböztették egymástól a királyi „rendes” és „abszolút” hatalmát, ahol az „abszolút” szóban nem a közkeletű abszolutizmusfogalomra kell gondolni, hanem azokra az intézkedésekre, amelyekkel nem a szokásos jogi úton, hanem a „királyi hatalom teljességéből” tett. Ez utóbbiban segítette az uralkodókat az udvari nemesség. Számunkra azonban inkább a „rendes” hatalom és azon kormányzatszerkezet az érdekesek, amelyek ennek gyakorlásában a király oldalán álltak.

A királyi tanács

Első helyen kell említenünk a magyar királyság legarchaikusabb, de legnagyobb befolyású testületét, a királyi tanácsot. „A prelatusok és a bárók” tanácsa lényegében a kö-

A kancellária

Az 1518-as budai dekrétum világosan utal arra, hogy az ügyek tényleges intézése – a tanácsnak fenntartottakat leszámítva – a kancelláriában és a kincstárban történt. A kancellária vezetője nemcsak a beosztott jegyzők és írnokok hivatalfőnöke volt, hanem a kimenő oklevelekért felelős személy is. Ő őrizte a pecsétet, így a pecsételésnél módja volt minden kimenő írást ellenőrizni. Valójában ez biztosította a kancellárok hatalmát, nem az, hogy egy oklevéllel az irodát vezették. A korai időszakban még gyakori eset volt, hogy az, aki uralkodói oklevelet akart valamiről kapni, maga szövegeztette meg

Bakócz Tamás infulája

azt. Ahhoz azonban, hogy egy ilyen oklevél érvényes legyen, uralkodói pecséttel is meg kellett erősíteni: azaz a kancellárt nem lehetett kihagyni. Ez lehetőséget nyújtott számára, hogy olykor még az uralkodó utasítására megszövegezett oklevelek kibocsátását is megakadályozza, vagy legalábbis módosításukat elérje.

A kancellárnál volt tehát a hatalom, nem pedig a kancelláriánál, amely lényegében egy okleveleket fogalmazó és leíró segédhivatal. Nem véletlen, hogy ma is vannak államok, ahol a kormányfői kancellárnak címezik. A kancellár illetén hatalma azonban szükségképp ellentéteket szült.

Mivel a nagypecsét (és az azt őrző főkancellár) ellenőr-

zésére már az Anjou-kor végétől módja nyílt a királyi tanácsnak, az uralkodó – előjogainak érvényesítésére – titkos pecsétet kezdett alkalmazni, amelynek őrzőjét később titkos kancellárnak nevezték.

Amikor Mátyás 1458-ban trónra lépett, a Szent Korona III. Frigyes szászámál volt, így Mátyás nem koronázathatta meg magát. Bár ez tényleges királyi hatalmát csak enyhén befolyásolta, nem állíthatott ki örök érvényű adományleveleket. Ezeket a kettős nagypecséttel, esetleg aranybullaival kellett volna megpecsételni, ám így ilyen pecséteteket sem vésethetett. Ezt a két pecsétet őrizte ebben az időben a főkancellár, aki ekkor Szécsi Dénes bíboros, esztergomi érsek volt. Mivel nem voltak pecsétek, nem működhetett a nagypecsét irodája, az ún. nagyobb kancellária. Szécsi azonban mégsem pusztán címként viselte a főkancellárságot. Alája tartozott ugyanis a bírói pecsétet használó „különös királyi jelenlét bírósága”, amelynek helytartója az ő alkancellárjának számított. Az 1464-ben bekövetkezett koronázásig meglepően sok nem bírói vonatkozású oklevél kelt a pecsét alatt, azaz a főkancellár biztosítani tudta befolyását. Az oklevelek nagy részét azonban a titkos kancelláriában állították ki, a titkos kancellár pedig közvetlenül függött az uralkodótól.

A Szent Korona visszaszerzése után, 1464-ben Mátyás megkoronázathatta magát, és ez lehetőséget nyújtott számára reformok bevezetésére. Úgy látszik azonban, hogy ez csak kompromisszumok árán sikerült, amire leginkább épp a kancellária története nyújt támpontot. Leváltotta ugyan a túlságosan hatalmas Szécsi bíboros-főkancellárt és vele együtt – a csupán székesfehérvári prépost és így kisebb befolyású – Bodó Miklós titkos kancellárt. Vésethetett immár kettős nagypecsétet, aranybullát is készíttetett, mégsem állította vissza a régi kettőséget, hanem összevonta a nagy kan-

celláriát és a titkos kancelláriát. Mint láttuk, korábban a nagyobb kancellária és a nagypecsét a királyi tanács, azaz a főpapok és főurak ellenőrzése alatt állt, ettől kezdve az egyesített kancellária került bizonyos mértékben alájuk. Ez őrizte az aranybulla és a nagypecsét mellett a titkos pecsétet is, amelyet immár nemegyszer az „ország”, azaz a rendi ország pecsétjének is nevezték, tehát nemcsak királyi pecsétnek számított.

Az egyesített kancellária élére – teljesen szokatlan módon – két, fő- és titkos kancellári címet viselő, egyenrangú vezetőt került: Várdai István kalocsai érsek, valamint Vitéz János nagyvárdai püspök, aki egy év múlva elhunyt Szécsi primás utódja lett az esztergomi érseki székben. Szécsi bíborosi kalapját viszont Várdai örökölte: Mátyás a bíborosságot neki, és nem volt nevelőjének, Vitéznek járta ki. Ez a különös kettős irányítás – amikor változó személyekként ketten irányították a kancelláriát, – 1480-ig, Handó György kalocsai érsek-főkancellár haláláig és a másik főkancellár, Veronai Gábor bíboros egri püspök Rómába távozásáig maradt fenn. Pontosan ma sem tudjuk, hogy a gyakorlatban hogyan működött ez a rendszer. Volt melletteük egyébként alkancellár is, de ezt a tisztelet 1476 óta általában nem töltötték be.

Nyilvánvaló, hogy ez a rendszer, amikor a kancellárok nem csupán a király, hanem a tanács reprezentánsai is voltak, konfliktusveszéllyel járt. A legtöbb főkancellárnak elmergesedett a viszonya Mátyással: Vitéz János összeesküvést szőtt ellene, Beckensloer János a német császárhoz menekült, Várdai Péter kalocsai érsek pedig börtönbe került.

A király ezért más megoldásokkal is kísérletezett. Még Várdai bíboros főkancellár életében, 1470-től Matucsina Gábor alkancellár kancellári címet kapott, majd 1471-ben Várdai utóda lett nemcsak kalocsai érsekként, hanem fő- és titkos kancellárként is. Matucsina és Beckensloer együttes főkancellársága alatt Veronai

Gábor titkos kancellárként szerepel 1474–1475-ben, hogy 1476-ban, Beckensloer főkancellár szökése után ő legyen Matucsinaival, majd annak utódjával, Handó Györggyel együtt a másik fő- és titkos kancellár. Rövidesen Várdai Péter királyi titkár kapott egyre nagyobb szerepet a kancellária irányításában: Handó halála és Veronai távozása után 1480–1481-ben először titkos kancellárként, majd kalocsai érseki kinevezése után, 1481-től immár egyedül, fő- és titkos kancellárként vette át a vezetést. Ezzel szűnt meg a kettős főkancellárság.

Ez a titkos kancellárság nem volt azonos a régivel, hiszen titkos kancellária már nem létezett, csak az egyesült nagyobb kancellária. (Kis kancelláriának a bírói pecsétet használó irodát nevezték.) A király, úgy látszik, nem merete végleg leváltani a nagy hatalmú kancellárokat, vagy nem tudta ehhez a tanács beleegyezését megszerezni, így az irányítást – kancellári, majd titkos kancellári címmel – egy megbízhatóbbnak látszó személynek adta át, aki ezáltal mintegy utódlási jogot szerzett a megürülő fő- és titkos kancellárságra, és akinek hivatalviselésébe a tanács sem szólhatott bele.

Ez a rendszer tovább élt a későbbiekben. Várdai Péter főkancellárt 1484-es kegyvesztése és börtönbe kerülése után a király érdekes módon nem fosztotta meg címétől. A kancellária irányítását – megint csak titkos kancellári címmel – Filipecz Jánosnak adta át, akinek gyakori távolléte alatt a kancelláriát Bakócz Tamás titkár vezette. Később Bakócz már titkos kancellárként, majd 1491-től a fő- és titkos kancellári címet egyesítve irányította a kancelláriát 1521-ben bekövetkezett haláláig. Egy idő után azonban ezek a címek éppúgy névelgessé váltak, mint a Mátyás-kori fő- és titkos kancellárok esetében történt. A kilencvenes évek végén Szatmári György királyi titkár befolyása nőtt meg a kancelláriában, s 1503-ban őt is titkos kancellár

Bakócz Tamás esztergomi érsek énekeskönyvének címlapja

lárá nevezzék ki. A pécsi püspök 1515-ig viselte tiszteletét, majd azt átadta Frangepán Gergely kalocsai érseknek.

II. Lajos 1516-os trónra lépésekor újra Szatmári püspök lett a titkos kancellár. Ekkor azonban egy teljesen új rendszer jelent meg. Legkésőbb 1518-tól, de valószínűleg már 1517-től a kancellária irányítását kancellári címmel Szalkai László váci püspök vette át, noha Bakócz változatlanul fő- és titkos kancellár, Szatmári pedig titkos kancellár volt. Mivel Bakóczék továbbra is komoly befolyást gyakoroltak az ország politikájára, fogalmunk sincs arról, hogy

ez a hármas irányítás a gyakorlatban hogyan érvényesült, annál kevésbé, mert mindhárom főpap más és más politikát képviselt. Bakócz halálával a helyzet annyiban változott, hogy Szatmári előlépett esztergomi érsekké, és megkapta a fő- és titkos kancellári címet, a közben már egri püspök Szalkai pedig a titkos kancellár lett. Szatmári 1524-ben halt meg, ezután Szalkai egyedül, esztergomi érsekként, valamint fő- és titkos kancellárként irányíthatta az irodát és őrizhette a pecsétet. Őt viszont az 1525-ös hatvani országgyűlés fosztotta meg a pecsététől, bár címét

megtarthatta. A pecsétek először – kancellári kinevezés nélkül – a királyi titkárként működő Szalaházi Tamás veszprémi püspökhöz kerültek, majd az 1526 elején kinevezett Brodaries István szerémi püspök titkos kancellárhoz.

Mint látjuk, ez erősen zavaros helyzet, amelyet Mátyás valószínűleg szükségmegoldásként talált ki, ám utódai is gyakran alkalmazták. Nem ez volt azonban Mátyás egyetlen kísérlete a kancelláriai irányítás és az oklevéladás ellenőrzésére. 1468–1473 között két kisebb titkos pecsét nyomait találjuk – olykor párhuzamosan is – az okleveleken, a kan-

celláriai jegyzeteket is más kéz írta, mint a nagyobb kancelláriában kiállítottakat. Nem zárható ki, hogy valamely titkár irányításával új irodákki kíséreltezt a király. 1473–1475 között egy újabb pecsét és a iroda jelent meg. Ezt esetleg össze lehetne kötni Veronai titkos kancellárságával, bár ez gyenge lábon állt feltevés. Ezek a kisebb titkos pecsétek többé nem fordulnak elő, így – leszámítva a bírói pecsétet – egyedül a gyűrűs pecsét állt az uralkodó rendelkezésére, ha a kancellár tudni nélkül akart oklevelet kiadni. Ezt egy titkár kezelte, bizonyára volt saját irodája, ám erről nem maradt fenn adat. Nem véletlen, hogy az 1523-as bécsiújhelyi magyar-osztrák–lengyel csúcstalálkozó alkalmával Szalkai titkos kancellár tiltakozott amiat, hogy II. Lajos az ő megke-relésével ad ki gyűrűs pecsétés oklevelet.

Kevésbé befolyásolta a politika a bírói pecsétet. 1464-ben Mátyás itt is reformot hajtott végre. 1458–1464 között a bírói pecsét az elvileg a főkan-cellár alá tartozó „különös királyi jelenlét” bíróságáé volt, míg a királyi „személyes jelenlét” bírósága a titkos pecsétet használta. 1464-ben a király összevonta a két bíróságot „királyi személyes jelenlét” címmel, és ennek vezető-jének – akit a személyes jelenlét helytartójának, magyarul röviden személynöknek neveztek – adta át a bírói pecsétet. Mátyás utolsó személynöke, *Drágy Tamás* világi ember volt, míg a többi – akár a kancellárok – egyházi. Csak 1516-ban neveztek ki *Werbóczy István* személyében új világi személynököt, akit 1525-ös nádorrá választása után ugyancsak világi férfit: *Thuróczy János* fia) követték.

A kincstartóság

Míg a kancellária esetében Mátyás kénytelen volt enged-ményt tenni a rendeknek (elsősorban a főpapoknak és a báróknak), addig szabad kezét biztosított magának egy lé-

nyegében sokkal fontosabb területen: a pénzügyigazgatásban.

A királyi jövedelemforrások ügyében elvileg a királyi fő-kincstartó volt illetékes. Ő vette át a támkomester ügyköré-nek egy részét, aki az Árpád-korban és az Anjou-kor elején irányította a pénzügyigaz-gatást. A kincstartóság 1359-től mutatható ki folyamatosan. Pontos jogköre azonban nehezen határozható meg, ugyanis több királyi jövedelemforrás nem, vagy csak időnként tartozott a felügyelete alá.

Az uralkodó felségjogon rendelkezhetett a *Károly Róbert* által bevezetett és „kama-ra hasznának” nevezett rendes adóval – ez Mátyás idejében öt jobbágyporta után egy aranyforintot tett ki –, a királyi városok adójával, a sóbányák- és a sómonopóliumból származó bevételekkel, a pénzverés és a nemesfém-bányák jövedelmével, valamint a harmincad nevet viselő határ-vámokkal. A kamara haszna beszédését az egyes adószedő kerületek, az ún. kések élén álló kamara haszna-ispánok végezték. A sómonopóliumot a sókamara-ispánok kezelték, de gyakran külön személy volt az erdélyi és a máramarosi kamara-ispán. A pénzverés összekapcsolódott a (nemes-fém)bányákkal: Mátyás uralkodása elején Kőrmöcbányán, Budán, Kassán, Nagybányán és Erdélyben volt pénzverőkama-ra. A határon fekvő néhány harmincadhivatalokat a harmincadispán irányította. A Mátyás-féle kincstartói reform előtt a legtöbb ilyen ispánság külön-külön s közvetlenül a királyhoz tartozott, a kincstartó-ság ezek ügyeiben nem volt illetékes, így hiányzott a köz-ponti irányítás és kezelés.

Részben ezzel, részben a megnövekedett kiadásokkal (török veszély) magyarázható, hogy a királyi bevételek nem fedezhették a kiadásokat, ezért is került sor birtokeladomá-nyozásokra vagy jövedelemforrások elzálogosítására. Így tehát már a 15. század máso-dik harmadától többé-kevésbé rendszeresen rendkívüli adó, az ún. segedelem kivetésére került sor, annál is inkább,

mert időközben sokan mentes-séget szereztek jobbágyaik számára a kamara haszna fi-zetése alól. A rendkívüli adó ki-vetéséhez országgyűlési jóvá-hagyásra volt szükség, noha a főpapok és a bárók egyetérté-se esetén ezt az uralkodó meg-kerülhette.

Ezen az eltekintethetlen helyzetben, ahol az uralkodó-nak nem volt módja a várható bevétel összegének megisme-résére, így nem készíthetett költségvetést sem, minden-képpen segíteni kellett. A kincstartói reform a maga bo-nyolultsága miatt nem is tör-ténhetett azonnal: egy elég hosszú, közben módosuló pe-riódusban, 1464–1470 között zajlott. Bár Mátyás szabad kez-zet kapott a pénzügyigazgatás átszervezésére, érthetően óvat-os volt, a reform első lépése 1464-ben szinte észrevétlenül történt. A király az ekkor már döntő befolyással bíró *Szapolyai Imre* főkincstartót kine-vezte horvát-szlávon bánnak, utódjául pedig egy jelentéktelen nemes, *Bessenyői Bertalan* nevezte ki: nem főkincstartóvá, hanem csak kincstartóvá, aki már nem számított „igazi bárónak”. Ezzel mód nyílt arra, hogy a pénzügyeket a királytól szorosan függő hivatalnok irányítsa, aki nem tartozik az arisztokráciához.

Új megoldással kísérletezett az uralkodó a jövedelemforrások összevonása terén. 1464-ben három budai polgárt: *Bajoni Lőrinc* volt alkincentartót, *Ernusz Jánost* és *Kovács Ist-vánt* nevezte ki harmincadispánnak, emellett Bajoninak adta az erdélyi (nagyszébeni), Ernusztnak a kőrmöcbányai (bányavállalkozó volt a bányá- városokban!) és Kovácsnak a kassai pénzverőkamarákat. Így a határvámok, a pénzverő- és bányakamarák többsége egy-séges irányítás alá került. A ki-keresztelkedett zsidó szármá-zású Ernusz egyébként „udva-ri lovag” címmel bekerült az udvari nemesség sorába is.

A következő lépés 1467-ben történt: országgyűlési hozzájárulással megszüntette a kama-ra haszna adót, valamint a har-mincadvámot, és új névvel (ki-rályi kincstartó adója, ill. koro-

navám) nyomban vissza is állí-totta. A névváltoztatás egyet-len oka a másfél évszázad alatt jelentős számúvá vált mentes-ségek eltörlése volt. Önmagá-ban véve az 1467-es törvény nem növelte számottevően a bevételeket, ám az ezzel egy időben végrehajtott adminisz-trációs változás jóval nagyobb horderejű volt. Mátyás a koro-nának országos adminisztrá-torává, és szinte nyomban ezu-tán kincstartóvá nevezte ki Er-nuszt Jánost.

Az új kincstartó megkapta az összes „rendes” királyi jö-vedelemforrás irányítását – az udvarbírótság alá tartozók ki-vételével. A zseniális pénzü-gyi szakember kereskedő volt, és tudjuk róla azt is, hogy kincstartóként sem hagyta abba az üzletelést, de üzleteit mások neve alatt bo-nyolította le. Egyedül a rend-kívüli adót nem rendelte ír-nyítása alá a király, nyilván nem akarta a reformok miatt zúgolódnó rendeket még job-ban felizgatni, hanem újra ki-nevezett egy főkincstartót *Csezmeicei János* pécsi püspök személyében. A *Janus Panno-nius* néven ismerté vált költő azonban csak rövid ideig ir-nyította az adószedést, legké-sőbb 1469 elején szlavón bán-ná nevezték ki. Ezzel elhárult az utolsó akadályja is annak, hogy Ernusz a rendkívüli adót szintén a saját kezelése alá vonja. Ezután a pénzügyi-gazgatás – leszámítva néhány olyan Jagelló-kori kísérletet, amikor a rendkívüli adók be-zsedését az országgyűlés által választott országos kincstar-tókra bízták – a középkori magyar állam megszüntéig egységes vezetés, a kincstartó irányítása alatt maradt.

Ernusz 1467–1470 között egy pénzreformot is végrehaj-tott. Magyarországon az An-jou-kor óta vertek aranypénzt. Mivel a forint nagy értékű volt, váltópénzként ezüstde-nárt verték. Elvileg száz denár tett ki egy aranyforintot, a ki-rályok azonban gyakran rosszabb pénzlábon bocsátot-ták ki, úgyhogy időnként 200, 300, sőt több denár volt a fo-rinttal egyenértékű, nem be-szélve arról, hogy a vásárló

olykor nem tudta, hogy a pénz ezüsttartalma alacsonyabb a törvényesnél. Ennek termé-szetesen káros hatása volt a gazdasági életre, noha a kincstár bevételein ideig-óráig segí-tett. Mátyás 1467-ig szinte évenként más és más pénzlábu-denárt vezetett, olykor jó, olykor rossz pénzeket. Ezután négy éven át valamennyi pénzverde nagy mennyiség-ben verte az új pénzt, amely külsőleg is eltért a korábbiaktól, ugyanis a Mátyás által nagy-on tisztelt *Boldogasszony*, a *Patrona Hungariae*, Magyar-ország védőszasszonya került az érmekre. Így mindenki tudta, hogy melyik az új pénz, és nyilván igyekezett gyorsan megszabadulni a régítől, annál is inkább, mert az új váltó-pénzből valóban száz ért egy aranyforintot.

Amikor megfelelő mennyi-ségű pénz került forgalomba, megszüntették a budai és a kassai kamarát, a nyolcvanas évek elején pedig Nagyba-nyán is felhagytak az ezüst-pénzveréssel (Nagyszébenben akkor csak forintot vertek), így meg lehetett tartani az aranyforint és az ezüstenár értékviszonyát. Ez a reform különösen a magyar kereske-dőknek, köztük is elsősorban a szarvasmarha-exportőrök-nek használt. Mivel a magyar aranyforint az ezüsthöz viszonyítva olcsóbb lett, a külföldi kereskedő, aki iparcikkeket hozott be az országba, jobban járt, ha árujéért aranypénzt vitt ki, így a magyarok a kivi-telnél kisebb mértékben szá-

molhattak a külföldiek konkuren-ciájával.

A hatvanas évektől már szá-bályos kincstartói adminisztrá-ció működött. Királyi száma-dástörödékek vagy költségve-tések csak a Jagelló-korból maradtak fenn, de a rendszer Mátyás alatt jött létre, az írás-beli adminisztráció teljes kiépítése viszont Ernusz utódjá-ra, Handó György alkancellára maradt, aki aztán rövidesen fő-és titkos kancellárrá lépett elő. A kincstartói személyzet a kincstartótól függött, az összes kincstartói hivatal vezetőit – kezdve saját helyettesétől – ő, és nem a király nevezte ki. A központonban az alkincentartón kívül számvevő és fizetőmes-ter (főpénztáros), olykor titkár, jegyzők működtek, legalább két tucat hivatalnok.

A vidéki adminisztrációban megmaradtak a pénzverő- és bányakamara-ispánok, az erdélyi és a máramarosi sókama-raispán, a vidéken elszórt só-kamarákban a kamarások, vala-mint a harmincadosok. Budán, Szekesfehérváron és (Du-na-) Patajon is működött har-mincad, amelyek részben a ki-vitelt, részben a harmincado-kat megkerülve érkezett árut behozókat váltották el. A har-mincad kifizetéséről ugyanis ún. cédulát állított ki a harmin-cados, ebből ellenőrizni lehe-tett a vám megfizetését. Jelen-tős tisztviselői karral működött a többi hivatal is, főként a só-kamarák, amelyeknek a királyi kézen levő bányák igazgatását is el kellett látniuk. Tekintve, hogy a lengyel s Északkelet-

Magyarországon, az osztrák Nyugat-Magyarországon, a tengeri só pedig Szlavóniában olcsóbb volt, mint a messziről érkező királyi só, a sókamara-soknak a csempészárura is ügyelniük kellett. Így mind a sókamarak, mind a harminca-dosok fegyveresekkel is ren-delkeztek: ők voltak a mai pénzügyőrök ősei.

Mivel az adót évente egy-szer, ritkán kétszer vetették ki, adószedő apparátus nem léte-zett. Az adó országgyűlési megszavazása után küldte ki a kincstartó Budáról a „rovókat és behajtókat”, akik megbízo-levelüket a megyei hatóságnak bemutatva az alispán által mel-léjük rendelt szolgabíróval vagy más megyei megbízottal végigjárták a falvakat, és ro-váspálcán jegyezték fel az adó-alapul szolgáló jobbágyporta-akat, majd a pálcá felét átadták a falu bírójának, akinek az adót záros határidőre a megyeszék-helyen kellett átadnia az adó-szedőnek, aki erről természetesen írásos jegyzéket készített. A fizetés elmaradása esetén igénybe vehették a megye kar-hatalmát, olykor királyi huszá-rok is rendelkezésükre állottak. A király a saját városaira, vala-mint az erdélyi városok közös-ségére egy összegben vetette ki az adót, amelyet a városi ta-nács, illetve a szász egyetem (a szász önkormányzat) szedte be és adott át az adószedőnek.

Mint látjuk, ez eléggé áttekinthető és viszonylag jól mű-ködő rendszer volt, ami azon-ban igen nagy hatalmat biztosí-tott a kincstartónak, aki adó-

szedőként gyakran az ottani kincstartói hivatal vezetőjét – amennyiben volt olyan a me-gyében –, például a sókamarást vagy a harmincadosot bízta meg, vagy a központi személyzetből küldött ki valakit, esetleg valamely helyi nemes vagy polgárt jelölt ki erre a feladatra.

Hivatali pályák

Az egész középkori magyar igazgatási rendszerre az ún. familiaritás volt jellemző, erre épült a központi igazgatás is. Ennek alapján az úr egy vele magánjogi kapcsolatban álló személyt, az ún. familiarist (akit a középkor végén már gyakran szervitornak, szolgá-nak neveztek) bízta meg vala-mely feladat ellátásával. A földesúri uradalmat például az úrral familiarisi viszonyban álló, bármikor leváltható vár-nyag igazgatta. Az erdélyi vaj-da helyettese, az alvajda, a bá-nok vicebáncjai stb. éppúgy fa-miliarisok voltak, mint az al-nádor, az alországbíró vagy más helyettes.

Ugyanezt látjuk a kancellá-riában, ahol a jegyzők a kan-cellár familiarisai voltak, és ez érvényes a kincstartói személy-zetre is. Ez elvileg azzal a ve-széllyel járt ez, hogy a főnök halála vagy kegyvesztése ese-tén a teljes hivatali gárda a he-lyettesétől az alárendelt hiva-talok vezetőiig kicserelődik, majd az új vezetők a kisebb tisztviselőket szintúgy elkül-dik. A valóság azért más volt. Mind a kancelláriai, mind a

MEGREDELŐLAP AZ ELŐFIZETÉSI AKCIÓHOZ

Válasszon a következő két lehetőség közül!

1. Egyéves előfizetés + ajándékszámok. Csak új előfizetőknek! (1980 Ft)

Megrendelem a Rubicon következő egy évben (1999/1-től) megjelenő számait példányban. – Az 1980 Ft-os éves előfizetési díjat a részemre kiküldött csekken vagy számla ellenében átutalással (a megfelelő aláhúzendő) kiegyenlítem.

– Ajándékszámként a következőket választom (legfeljebb hármat lehet igénybe venni):

97/2 97/3-4 97/5-6 97/7 97/8 97/9 97/10 98/1 98/2 98/3

– A régi számok közül megrendelem a következőket:

97/2 97/3-4 97/5-6 97/7 97/8 97/9 97/10 98/1. különszám

98/1 98/2 98/3 98/4-5 98/6 98/7 98/8 98/2. különszám

(1997/10-ig és a különszámok 148 Ft/db, 1998/1-től 168 Ft/db)

2. Egyéves előfizetés + 15 régi példány kedvezményes áron (3780 Ft)

Megrendelem a Rubicon következő egy évben (1999/1-től) megjelenő számait példányban. – A 3780 Ft-os ellenértéket a részemre kiküldött csekken vagy számla ellenében átutalással (a megfelelő aláhúzendő) kiegyenlítem.

Név:

Intézmény:

Cím:

..... település

..... utca

..... házszám emelet, ajtó irányítószám

Telefonszám:

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

kincstári munka komoly szakértelmet igényelt, hozzáértő új embert nehéz volt találni. Ezért egy-két kivételtől eltekintve a hivatalnoki testületnél elég nagy személyi állandóság mutatható ki. Példaként említhető a kincstár. Akit törvényszerűen elbocsátott az új főnök, az egyedül az alkincstartó, tehát elődje helyettese volt, ami természetes. Ez azonban nem jelenti azt, hogy végleg meg kellett válnia a pénzügyigazgatástól, helyette rendszerint más, olykor anyagilag előnyösebb beosztást kapott. Emuszt alkincstartója, Nagylucsei Orbán sókamara ispán lett Handó alatt, majd Handó főkezelőjének kinevezése után ő lett a kincstartó. Nagylucsei alkincstartója, Bornemissza János tíz év múlva, 1500-ban lett kincstartó, az ő alkincstartója, Szalkai László pedig 1516-ban, hogy később kancellár legyen. Szalkai volt különben az egyetlen, aki Bornemissza utóda, *Telegdi István* (1504–1506) alatt is alkincstartó maradt. Hasonló hivatali pályákat a kancelláriában is találunk.

Ennek a rendszernek volt jó és rossz oldala egyaránt. Tehetséges hivatalfőnökök számára biztosította a főnök akaratának korlátlan végrehajtását és a gyors, viszonylag bürokráciamentes ügyintézkedést. A rossz oldala, hogy lehetőséget nyújtott az önkényeskedésre, a hivatali hatalommal való visszaélésre, a hűtlen kezelésre. Nyugaton ezért már a 15. században nagyon sok helyen bevezették az ún. kollegiális ügyintézkedést, ahol a hivatalfőnök elnöki címet viselt, s a döntéseket az uralkodó által kinevezett tanácsosokkal hozta meg. Ez kétségkívül az ügymenet elhúzódásával járt, az elnöknek nem biztosította, hogy minden esetben keresztülvigye akaratát, viszont megakadályozta az önkényeskedést, a hivatalos hatalommal való visszaélést. Emellett szabályos hivatali pályát tett lehetővé, később pedig már lehetőséget nyújtott nyugellátásra is. A magyar helyzetben egy kiérdemesült hivatalnok a közben megszerzett egyházi

javadalmából, világi személy esetében birtokadományból, esetleg megvesztegetésből vagy sikkasztásból szerzett vagyonból biztosíthatta jövőjét. Igaz, a magyar helyzet sokkal inkább lehetővé tette, hogy fiatal, tehetséges emberek korán olyan állást szerezzenek, amelynek révén már beleszólhatnak az ország dolgába, és nem kellett várniuk a származékon való előmenetelre. (Természetesen az alacsony származásúakról van szó, előkelő családok fiai külföldön és nálunk egyaránt gyors karriert futhattak be.)

Alacsony származású személy gyors előmenetelére a legjobb példa a jobbágyfiúból felemelkedett esztergomi érsek-prímás és magyar főkezelő, Szalkai László története. A mátszalkai varga fia Mátyás uralkodása végén még a sárospataki iskolában tanult. Körülbelül 25 évesen (!), 1500-ban lett Bornemissza János – szintén jobbágyivadék – helyetteseként Magyarország alkincstartója, ezt a tisztet 1506-ig, második főnöke, Telegdi István leváltásáig megtartotta. 1511-ig különféle kincstári hivatalokat töltött be, majd 1511-ben királyi titkárrá nevezték ki. Az addig világi személy 1513-ban már váci püspök, igaz, pappá már csak esztergomi érsekként szenteltette fel magát. Pályafutásának további állomásai: kincstartóság, kancellárság, főkezelő. Bár az ilyen kirobbanóan gyors karrier ritka volt, tehetséges emberek – ha nem is ennyire gyorsan és ilyen magasra jutva – ebben a személyi kapcsolatokra épített rendszerben gyorsabban érvényesültek, mint a nyugati, szabályos hivatali származéknál. Ha a király valakit magas hivatalra emelt, annak érdeke volt nemcsak az, hogy számára megbízható, hanem hogy használható familiárisokkal vegye magát körül. Bornemissza, egy tolnai szőlőkapás fia, aki maga is így lett annak idején alkincstartó, bizonyára felismerte Szalkaiban a tehetséget, ezért választotta helyettesének.

KUBINYI ANDRÁS

A BALASSI KIADÓ ajánlata

A Balassi Kiadó 1991-es alapítása óta a magyar tudományos könyvkiadás egyik meghatározó szellemi műhelyévé vált. Különösen jelentősek a magyar irodalmi és történelmi forráskiadásai. Sok kiadványát használják a felsőoktatásban, de az értő olvasóközönség is haszonnal válogathat.

EURÓPA MA ÉS HOLNAP

Európai integrációs tankönyv. A hivatalos tankönyvlistán segédkönyv minősítést kapott. 800 Ft

A RÉGI RÓMA NAPJAI

Antik római, valamint későbbi latin és görög szerzők műveinek felhasználásával született ez a könyvtárakban is alig megtalálható válogatás, amely javított, második kiadásban jelenik meg. 1200 Ft

SZIMBÓLUMTÁR

Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából! A kötet közel hétszáz szócikke az egyes szimbólumok történelmi korokhoz kötődő jelentéseit, jelentésmódosulásait mutatja be illusztrációkkal és bibliográfiával kiegészítve. 4500 Ft

ZRÍNYI MIKLÓS VÁLOGATOTT LEVELEI

Régi Magyar Könyvtár. Források 6. A költő, író, politikus és katona levelezéséből összeállított gyűjtemény a 17. század közepeinek gazdag irodalom-, politika-, had- és művelődéstörténelmi forrása. 600 Ft

A KIADÓ TOVÁBBI AJÁNLATA:

Madas Edit–Monok István
A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig
Ára: 800 Ft

Kmoskó Mihály
Mohamedán írók a steppe népeiről
Ára: 950 Ft

Szűcs Jenő
A magyar nemzeti tudat kialakulása
Ára: 980 Ft

Napó Buda, avagy Offen
erős városának híres ostromáról (Amsterdam, 1686)
Ára: 600 Ft

Szádeczky-Kardoss Samu
Az avar történelmi forrásai
Ára: 2500 Ft

Font Márta
Oroszország, Ukrajna, Rusz
Ára: 900 Ft

Rédei Károly
Az uralló őstörténet és alapnyelv kérdései
Ára: 1200 Ft

Magyar anarchizmus,
1884–1919
Ára: 1500 Ft

Megrendelhető és megvásárolható:

BALASSI KIADÓ
Terjesztési Iroda és Könyvesbolt
1023 Bp., Margit u. 1., tel.: 212-0214, fax: 325-2885

EURÓPA KÖNYVKIADÓ

SAMUEL P. HUNTINGTON

A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása

Európa

Gitta Sereny
Albert Speer küzdelme az igazsággal
Ára: 3000 Ft

IVAN KLÍMA
Várd a sötétet, várd a fényt!

Maria Bellonci
Lucrezia Borgia
Ára: 1800 Ft

Colleen McCullough
Caesar háborúi I-II.
A két kötet ára: 2300 Ft

ANTONIA FRASER

Amazonkirálynők
Boadicea szekere

Az Európa Könyvkiadó boltjai:
Budapest, VIII., József krt. 18. Tel.: 334-2112
Győr, Baross Gábor u. 63. Tel.: (96) 439-072

Helikon Kiadó ajánlata

GORDON JOHNSON

AZ INDIAI VILÁG ATLASZ
HELIKON • MAGYAR KÖNYVKIADÓ

Michael Roaf
A mezopotámiai világ atlasza

Ára: 3980 Ft

Gordon Johnson
Az indiai világ atlasza
Ára: 3980 Ft

MICHAEL ROAF

A MEZOPOTÁMIAI VILÁG ATLASZA
HELIKON • MAGYAR KÖNYVKIADÓ

AZ ÓKORI EGYIPTOM ATLASZA

A GÖRÖG VILÁG ATLASZA

A RÓMAI VILÁG ATLASZA

A BIBLIAI VILÁG ATLASZA

A ZSIDÓ VILÁG ATLASZA

A KERESZTÉNY VILÁG ATLASZA

A KÖZÉPKORI EURÓPA ATLASZA

A KÍNAI VILÁG ATLASZA

A JAPÁN VILÁG ATLASZA

AZ ISZLÁM VILÁG ATLASZA

A VIKING VILÁG ATLASZA

AZ ŐSI AMERIKA ATLASZA

A SPANYOL ÉS PORTUGÁL

VILÁG ATLASZA

A Helikon könyveit keresse

A HELIKON KÖNYVESHÁZBAN!

(Budapest VI., Bajcsy-Zsilinszky út 37. Telefon: 331-23-29)

Nyitva tartás: hétfőtől péntekig 10–19, szombaton 10–14 óráig

HELIKON KIADÓ
1053 Budapest, Papnövelde u. 8. Telefon: 317-4957